

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛОБАНОВА МАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 903[(477.74):(477.65)]“696”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ:
САБАТИНІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ
СПІЛЬНОТИ ТРИПЛЛЯ-КУКУТЕНІ**

032: Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії).
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.А. Лобанова

Науковий керівник – **КІЮСАК Дмитро Володимирович**,
доктор історичних наук, доцент

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Лобанова М.А. Історія населення Середнього Побужжя: сабатинівська група пам'яток культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2021.

Зміст анотації

Робота присвячена дослідженню поселень сабатинівської групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Пам'ятки відносяться до етапу Кукутень А-Трипілля VI і розташовані у мікрорегіоні на півдні Середнього Побужжя. Частина поселень було введено до наукового обігу (Сабатинівка I та Березівська ГЕС), а частина була відкрита та досліджена відносно нещодавно. Результати робіт на Сабатинівці I та Березівській ГЕС висвітлені лише частково. Реконструкція ходу розкопок та результатів робіт на цих пам'ятках проходить завдяки аналізу матеріалів у наукових архівах та фондах. Нововиявлені пункти допомагають значно розширити розуміння про трипільське населення у Побужжі. *Метою* дослідження виступає вивчення поселень сабатинівської групи, визначення місця цих пам'яток у системі Кукутень-Трипілля та реконструкція історичного процесу у регіоні.

У *вступі* дисертаційної роботи описано мету та поставлено завдання роботи, зазначено методи та джерела дослідження, хронологічні та територіальні межі роботи, представлено основні наукові положення дисертації.

Перший розділ присвячено питанню виділення сабатинівської групи пам'яток у історіографії, історії польових досліджень мікрорегіону, джерелам дослідження та методам, які були використані при написанні роботи.

Поселення сабатинівської групи науковці починають розглядати починаючи з 1970-х років. При дослідженні Березівської ГЕС було виявлено яскраві

артефакти – розписну кераміку, «степовий» посуд нетипових для трипільців форм, «застібки-псалії» та кам'яні «скіпетри», які найвірогідніше, зображають голову коня. Варіанти визначення локального угруповання у Середньому Побужжя ґрунтуються на різних проблемах: контакти трипільців зі степовим рухливим населенням (В. Даниленко, М. Шмаглій); подальша розробка періодизації Кукутень-Трипілля, де більша увага приділялася наявності розписної кераміки у матеріальних комплексах поселень (К. Черниш); розробка структури східнотрипільської культури (О. Цвек); комплексне дослідження поселень в системі Кукутень А-Трипілля VI (І. Палагута, Н. Бурдо).

Польові дослідження етапу VI проходять у регіоні, починаючи з 1930-х років по сьогодні з перервами. Першим досліджувалося поселення Сабатинівка I (розкопки великою площею) під керівництвом П. Харламповича (1932), О. Лагодовської (1938) та А. Добровольського (1938-1939). У повоєнних роках продовжилися польові дослідження Сабатинівки I під керівництвом А. Добровольського (1947-1948). Наступним етапом вивчення регіону стали розкопки Березівської ГЕС у 1950-х роках (під керівництвом В. Даниленка) та у 1960-х роках (під керівництвом В. Цибескова). У 1970-х роках під час розвідок ОДУ імені І.І. Мечникова (керівник – В. Станко) було виявлено поселення Завалля I. З 1989 по 1999 р. продовжилися масштабні розкопки Березівської ГЕС (під керівництвом О. Цвек). Роботи наприкінці ХХ ст. та на початку ХХІ характеризуються декількома напрямками: аналіз результатів досліджень Сабатинівки I, розвідки та виявлення нових поселень (Д. Кіусак) та залучення міждисциплінарних підходів для вивчення поселень.

Джерельна база роботи складається з матеріалів з наукових архівів та фондів ОАМ НАН України та ІА НАН України, музею Загальноосвітньої школи смт. Завалля (Кіровоградська область). В групу архівних документів входять звіти з розкопок, польова документація, фотоматеріали та неопубліковані статті. Серед археологічних матеріалів, для роботи було досліджено колекції керамічного посуду (4074 одиниці), вироби з кістки (106 одиниць), вироби з каменю (55 одиниць), кременю (74 одиниці), антропоморфну пластику (10 одиниць).

Залучений для написання роботи археологічний матеріал, який зберігається в ОАМ НАН України, входить до національного надбання України. Його аналіз і систематизація складовою частиною увійшли до наданої дисертаційної роботи і в окремі авторські публікації.

Методологічна база дослідження реалізується на емпіричному та теоретичному рівнях осмислення даних. На емпіричному рівні були застосовані картографічний мікростратиграфічний, планіграфічний, статистичний та типологічний методи. На теоретичному рівні було використано порівняльно-історичний метод.

У *другому розділі* дисертації розглядається питання палеоекологічної ситуації у мікрорегіоні – ландшафти у V тис. до н.е., ґрунти, рослинність та фауністичне розмаїття. Було виявлено, що ландшафт, за якого існували жителі поселень сабатинівської групи складався з середовища з відкритими просторами та великими лісовими масивами у долинах річок. В той же час, в цей період почалася потужна аридизація степу та скорочення широколистяних лісів. Умови, за яких формувалися «трипільські» ґрунти, були теплішими за сучасні. Серед решток диких тварин найчисленнішими були рештки благородного оленя, козулі, кабану та туру.

Третій розділ присвячено топографії поселень, структурі розселення, планіграфії та стратиграфії поселень. Пам'ятки сабатинівської групи щільно утворюють анклав на півдні Середнього Побужжя. Найчастіше вони розміщувалися у високій топографічній позиції – надзаплавній терасі річки Південний Буг. Планування поселень було типовим для Кукутень-Трипілля – у вигляді концентричних кіл. На Кам'яному-Заваллі 1 виявлено ймовірні оборонні рови. Попередньо, аналогічні споруди були зафіксовані на пам'ятці Козачий Яр 1.

У *четвертому розділі* дисертації розглянута матеріальна культура поселень сабатинівської групи. Було отримано статистичні дані для наймасовішої групи знахідок – кераміки. На епонімному для групи поселенні найчисленнішим є столовий посуд (56%), серед якого превалюючим є посуд із канельованим

орнаментом (30%), нечисленним є посуд з домішкою товчених мушель (1%) та розписний посуд (3%). Поширеними формами серед столового посуду є кубки, горщики та кубоподібні посудини. Для цих посудин було розроблено схему для найпоширеніших елементів декору. Зустрічаються миски, чаші на піддонах, моноклеподібні посудини, посуд нестандартних форм. Виразною рисою групи є відсутність біноклеподібних посудин у керамічних комплексах. Значно розширює питання контактів зі степовим населенням керамічна колекція з поселення Шамраї, де зустрічається посуд, характерний для скелянської фази середньостогівської культури. Поселення сабатинівської групи є найсхіднішим ареалом розповсюдження розписного посуду на етапу Кукутень А-Трипілля ВІ. Подібні артефакти виявлені на поселеннях Кукутень А3-А4.

Серед пластики домінуючими є антропоморфні жіночі статуетки, найчастіше декоровані заглибленим орнаментом. Одиначними є знахідки зооморфних статуеток та моделі ритуальних об'єктів.

Вироби з кісток представлені знаряддями праці та прикрасами. Мілітарний характер міжкультурних контактів можуть підтвердити колекції біфасіальних кременевих наконечників з поселень сабатинівської групи.

У н'ятому розділі роботи отримані результати розглядаються крізь призму історичної інтерпретації подій. Жителі пам'яток сабатинівської групи співіснували у 44-42 ст. до н.е. з населенням скелянського етапу середньостогівської культури, етапу А3-А4 культури Кукутень та етапу А2 Гумельниці.

Було виділено та проаналізовано характерні риси для поселень сабатинівського типу. Це може свідчити про таксономічний статус сабатинівського типу та варіативності поселень навіть в межах Середнього Побужжя. Для цих пам'яток є характерним превалювання столового посуду, декорованого канельованим орнаментом, в комбінації з варіантами штампу. Моноклеподібні посудини, які часто домінують у південно-західному ареалі Кукутень-Трипілля, також присутні серед знахідок. У комплексах наявний розписний посуд, що можна порівняти із знахідками на поселеннях Кукутень А3-

A4. Також присутні нечисленні імпорти з комплексу Гумельниця та середньостогівської культури. На цих поселеннях зустрічаються кременеві біфасіальні вістря метальної зброї та є виявленими об'єкти, які можуть бути інтерпретованими як ймовірні оборонні рови.

До поселень з вищенаведеними характеристиками можна віднести Сабатинівку I, Березівську ГЕС, Кам'яне-Завалля I, Шамраї, Козачий Яр I. Козачий Яр II та Довгий Яр є недостатньо вивченими. Тополі та Мечиславка за результатами поверхневих зборів відрізняються домінуванням заглибленого декору на посуді та відсутністю розписних посудин. Безсумнівно, ці характеристики можуть доповнюватися та змінюватися при подальшому вивченні Кукутень-Трипілля Середнього Побужжя.

У мікрорегіон надходили сучасні інновації з різних напрямків. На керамічних матеріалах з поселень фіксується процес зміни традиції Прекукутень у Кукутень. При цьому можна простежити ускладнення надбщинної структури, коли наявними є мережі обміну мідних виробів та жадеїтових сокир.

Наукова новизна роботи виражена наступними основними *науковими положеннями дисертаційного дослідження*:

1. Доповнено та розвинуто домінуючу у історіографії думку, що сабатинівська група поселень – є явищем етапу Кукутень А-Трипілля VI;
2. Вперше проаналізовано і відтворено уповні стратиграфію та планіграфію поселення Сабатинівка I за результатами робіт 1938-1939-х років, реконструйовано план даного поселення, спираючись на архівні документи, та встановлено розташування горизонту трипільської культури на пам'ятці;
3. Виявлено, що поселення сабатинівської групи щільно розселені у південній частині Середнього Побужжя у вигляді умовного анклаву, в своїй більшості у високій топографічній позиції – на надзаплавній терасі Південного Бугу;
4. Вперше було проведено типологічний та статистичний аналіз керамічних комплексів сабатинівського типу (Сабатиніка I, Кам'яне-Завалля 1, Шамраї, Козачий Яр I, Тополі), за яким превалюючими виступають посудини з

канельованим орнаментом, доповненим штампом, що є виразом традиції Прекукутень;

5. Попередньо було виявлено відмінності поселень Кукутень А – Трипілля В1 на мікрорегіональному рівні: в північній частині досліджуваного ареалу розташовані поселення з домінуванням столового посуду із заглибленим орнаментом та без розписної кераміки у комплексі знахідок (Тополі, Мечиславка);

6. Простежено контакти населення поселень сабатинівської групи з населенням культур степового енеоліту в діахронній перспективі: наявними є свідчення мілітарних контактів (рови навколо поселень, колекції біфасіальних наконечників метальної зброї) та «мирної» взаємодії (обмін).

Особистий внесок здобувачки. Отримані результати роботи були опубліковані у фахових наукових виданнях України (2 статті) та у інших наукових виданнях України (3 публікації). Також результати дисертаційного дослідження висвітлені в публікаціях, написаних в співавторстві. Для статті, написаній в співавторстві з д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Киосак 2020), здобувачкою було підготовлено вступну частину, розділ методів та матеріалів з ілюстративними матеріалами, частину дискусії та висновків загальним обсягом 0,8 д.а., що складає 67% від всієї публікації. В роботі, написаній разом з д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною та д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021), було підготовлено вступну частину, опис історії дослідження поселення, реконструкцію стратиграфії поселення Сабатинівка І, висновки та підготовлено ілюстративний матеріал загальним обсягом 1 д.а., що складає 56% відсотків від усієї статті. В роботі, де розглядалося дослідження поселення Козачий Яр 1 (Saile et al. 2021), дисертанткою було підготовлено частину вступу, аналіз керамічного комплексу та встановлено відносну хронологію (50%, 0,4 д.а.). Додатково, результати дисертації пройшли апробацію на семи всеукраїнських та міжнародних конференціях та були висвітлені у тезах доповідей (2 публікації).

Ключові слова: Кукутень А – Трипілля В1, Середнє Побужжя, палеоекологія, палеоландшафти, кліматичні зміни, розселення, планіграфія,

стратиграфія, керамічний комплекс, орнаментация, хронологія, міжкультурні контакти, напрямки, архівні матеріали, музейні колекції.

SUMMARY

Lobanova M.A. The history of the Middle Bug area population: Sabatynivka group of the settlements of the Trypillia-Cucuteni cultural-historical community.

The thesis in pursuit of the scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) by specialty 032 – «History and archaeology». Odesa I.I. Mechnikov National University – Odesa, 2021.

The contents of the summary

The study investigates the Sabatynivka group of sites of the Cucuteni-Trypillia cultural complex. The settlements belong to the Cucuteni A-Trypillia B1 stage and are located in the Middle Bug area. Some sites are known in the publications (Sabatynivka I and Berezivska HES) and some settlements have been discovered and explored relatively recently. The results of research in the Sabatynivka I and Berezivska HES are only partially published. Reconstruction of the work on the sites and its results is carried out through the analysis of materials in scientific archives and funds. The newly discovered settlements help to significantly expand the understanding of the Trypillia population in the Bug area. The aim of the study is definition of the Sabatynivka group settlements in the Middle Southern Bug area, their place in the Cucuteni-Trypillia cultural complex and reconstruction of the historical process in the region.

The *introduction* to the thesis describes the purpose and objectives of the work, indicates the methods and sources basis of the research, chronological and territorial boundaries of the work, presents the main scientific pre-suppositions of the dissertation.

The *first chapter* is devoted to the introduction of the Sabatynivka group of settlements in the historiography, the history of the micro region field research, the sources of research and methods used in writing the thesis.

Scientists have been introducing the settlement of the Sabatynivka group since the 1970s. Then, during the research of Berezivska HES, bright artifacts were found – painted ceramics of the new Cucuteni tradition, «steppe» ceramics with not usual forms for Trypillia finds, «proto-psaliums» and stone «scepters» in the form of a horse's head. For Cucuteni-Trypillia local groups in the region, the following topics were developed in the historiography: contacts of Trypillian settlements with the steppe mobile population (V. Danylenko, M. Shmaglii); further development of the chronology of Cucuteni-Trypillia, where more attention was paid to the presence of painted ceramics in the material complexes of settlements (K. Chernysh); development of the structure of East-Trypillian culture (O. Tsvek); complex study of settlements in the system of Cucuteni A-Trypillia B1 (I. Palaguta, N. Burdo).

Field studies of Trypillia B1 stage have been started in the region since the 1930s and are on their way in the present days intermittently. Sabatynivka I is the first site from the group, which was excavated. These works were headed by P. Kharlampovych (1932), O. Lagodovska (1938) and A. Dobrovolskyi (1938-1939). In the years after World War II, field research continued on Sabatynivka I under the direction of A. Dobrovolskyi (1947-1948). The next stage in the study of the region was the excavations of the Berezivska HES in the 1950s (under the direction of V. Danylenko) and in the 1960s (under the direction of V. Tsybeskov). In the 1970s, during the ONU investigations (headed by V. Stanko) the Zavallia I was discovered. From 1989 to 1999 large-scale excavations of the Berezivska HES were continued (headed by O. Tsvek). Works in the late XX century and the beginning of the XXI are characterized by several aspects: reconstructions of the results of research Sabatynivka I, exploration and detection of new settlements (D. Kiosak) and the involvement of interdisciplinary approaches to the study of settlements.

The source base of the thesis consists of materials from the scientific archives and funds of the OAM and the IA of the NAS of Ukraine, the museum of the Secondary school of the village of Zavallia (Kirovohrad oblast (district)). The group of archival documents consists of excavation reports, field documentation, photographs and unpublished articles. The following groups of archaeological materials were also

studied: collections of ceramic ware (4074 units), bone products (106 units), stone products (55 units), flints (74 items), and anthropomorphic plastic (10 units).

The methodological base of the study is aimed at the classical empirical and theoretical levels of data analysis. At the empirical level, cartographic, microstratigraphic, planigraphic, statistical and typological methods were used. At the theoretical level, the comparative-historical method was used.

The *second chapter* of the thesis considers the issue of paleoecological situation in the microregion – landscapes in 5th millennium BCE, soils, vegetation and fauna. It was found that the landscape, in which the inhabitants of the settlements of the Sabatynivka group existed, was composed of an environment with open spaces and large forests in river valleys. During this period, a powerful aridification of the steppe began and the reduction of deciduous forests. The conditions under which the "Trypillia" soils were formed were warmer than today. Among the remains of wild animals, the most numerous were the remains of red deer, roe deer, wild boar and aurochs.

The *third chapter* is devoted to the topography of settlements, their structure, planigraphy and stratigraphy. The sites of the Sabatynivka group are densely located in the enclave in the south of the Middle Bug area. Most often, they were located in a high topographic position – the floodplain terrace of the Southern Bug River. Settlement spatial structure was in the form of concentric circles – typical for Cucuteni-Trypillia. Probable defensive ditches have been discovered at Kamyane-Zavallia 1. Similar object was recorded at the site Kozachyi Yar 1.

The material culture of the Sabatynivka group of the settlements is considered in the *fourth chapter* of the thesis. Statistics were obtained for the most massive group of finds – ceramics. In the eponymous settlement for the group, the most numerous are tableware (56%), among which the dishes with fluted ornaments are predominant (30%), not numerous ceramics with the admixture of the crushed shells (1%) and painted ceramics (3%). Common forms among tableware are goblets, pots and goblet-like vessels. There are also bowls, bowls on pallets, monocle-like vessels, and vessels with non-standard shapes. A distinctive feature of the group is the absence of binocular-

like vessels in ceramic complexes. The collection from the settlement of Shamrai significantly expands the issue of contacts with the steppe population, where are the vessels typical for the Skelia phase of the Serednii Stog culture. The settlement of the Sabatynivka group is the easternmost area of the distribution of painted ceramics at the stage of Cucuteni A-Trypillia B1. Similar artifacts were found in the settlements of Cucuteni A3-A4.

Anthropomorphic female figurines, most often decorated with incised elements, are dominant among plastics. The finds of zoomorphic figurines and models of objects are rare.

Bone tools are represented by tools and jewelry. The military nature of relations with the inhabitants of steppe Chalcolithic cultures can be confirmed by collections of bifacial flint points from the Sabatynivka group settlements.

In the *fifth chapter* of the thesis, the obtained results are considered through the prism of historical interpretation of events. Citizens of the Sabatynivka settlements coexisted in the 44-42 centuries BCE with the population of the Skelia stage of the Serednii Stog culture, the A3-A4 stage of the Cucuteni culture and the A2 stage of Gumelnița complex.

Characteristic features for Sabatynivka-type settlements were examined. This may indicate the taxonomic status and the variability of settlements even within the Middle Bug area. These sites are characterized by the prevalence of tableware, decorated with fluted ornaments, in combination with variants of the stamp. Monocle-like vessels, which are often dominant in the southwestern area of Cucuteni-Trypillia, are also present among the finds. The painted ceramics can be compared with the findings in the settlements of Cucuteni A3-A4. There are also a few imports from the complex of Gumelnița and Serednii Stog culture. Also these settlements are found flint bifacial points of metal weapons and objects - probable defensive ditches.

The settlements with the above characteristics include Sabatynivka I, Berezivska HES, Kamyane-Zavallia I, Shamrai, Kozachyi Yar I. Kozachyi Yar II and Dovhyi Yar are insufficiently studied. Topoli and Mechyslavka, according to the results of surface collection, are distinguished by the dominance of incised decoration of the vessels and

the absence of painted ceramics. Undoubtedly, these characteristics can be supplemented and changed in the further study of Cucuteni-Trypillia of the Middle Bug area.

The microregion received innovations from different directions. The process of changing the tradition of Pre-Cucuteni to the Cucuteni can be traced on the ceramic materials from the settlements. Complications over the community structure can be traced on the existing exchange network of copper products and jadeite axes.

The scientific novelty of the work is expressed by the following main theses:

1. The dominant opinion in historiography is supplemented and developed that the Sabatynivka group of settlements is a phenomenon of the Cucuteni A-Trypillia B1 stage;

2. For the first time the stratigraphy and planigraphy of the Sabatynivka I was completely reviewed. The plan of this settlement was reconstructed according to archival materials and the location of the Trypillia level on the site was established;

3. It was found that the settlements of the Sabatynivka group were located closely in the southern part of the Middle Bug region, mostly in a high topographic position – the floodplain terrace of the Southern Bug;

4. For the first time the typological and statistical analysis of ceramic complexes of Sabatinivka type settlements were shown (Sabatynivka I, Kamyane-Zavallia 1, Shamrai, Kozachyi Yar 1, Topoli);

5. Differences of Cucuteni A-Trypillia B1 settlements at the microregional level were preliminary revealed – in the northern part of the studied area there are settlements with dominance of tableware with deepened ornamentation and no painted ceramics in the complex of finds;

6. Contacts of the population of settlements of the Sabatynivka group with the population of steppe Chalcolithic cultures in diachronic perspective are traced: there is evidence of military contacts (ditches around settlements, collections of bifacial tips of metal weapons) and «peaceful» interaction (exchange).

Personal contribution of the applicant. Content of the thesis is represented in seven publications in Ukrainian scientific magazines and three publications in the foreign

scientific magazines (Scopus database). Last three mentioned articles were written with co-authors (personal investment – 67%, 56% and 50%).

Key words: Cucuteni A – Trypillia B1, Middle Bug area, paleoecology, paleolandscapes, climate change, settlements pattern, planigraphy, stratigraphy, ceramic complex, decoration, chronology, intercultural contacts, directions, archival materials, museum collections.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у фахових наукових виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Лобанова, М.А., 2019. Керамічні знахідки з трипільського поселення Тополі. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*, 30, с. 40-52.
2. Лобанова, М.А., 2020. Планиграфія трипольського поселення Сабатиновка I по матеріалам раскопок 1938-1939-х гг. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (33), с. 277-291.
3. Лобанова, М., Киосак, Д., 2020. Поселение Шамраи и некоторые вопросы межкультурных контактов в Среднем Побужье на этапе Кукутень А-Триполье B1. *Revista Arheologică*, XVI (2), с. 78-89.
4. Лобанова, М.А., Матвишина, Ж.Н., Киосак, Д.В., 2021. Проблема стратиграфии поселения Сабатиновка I и природные условия на Южном Буге в энеолите – позднем бронзовом веке. *Stratum plus*, 2, с. 31-52.
5. Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Lobanova, M., Peresunchak, A., 2021. Kozachyi Yar 1: An enclosed Trypillian settlement on the Southern Bug River in Kozavchyn (Ukraine). *Praehistorische Zeitschrift* 96. DOI: <https://doi.org/10.1515/pz-2021-2007>

Статті у інших наукових виданнях:

6. Лобанова, М.А., 2014. Піддон фруктовниці з трипільського поселення Сабатинівка I. В: Світленко, С.І. та ін. (ред.). *Історичні етюди (Випуск 4)*. Дніпропетровськ: Пороги, с. 196-197.

7. Лобанова, М.А., 2016. Історія виокремлення пам'яток сабатинівського типу трипільської культури. В: Могилів, О.Д. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, Україна 16-18 травня 2016 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2016, с. 48-52.

8. Лобанова, М.А., 2021. Реконструкція плану трипільського поселення Сабатинівка I за архівними матеріалами. В: Нємченко, І.В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, XIII. Одеса: ОНУ, с. 244-252.

Тези у збірниках матеріалів наукових конференцій:

9. Лобанова, М., 2016. Моделі розселення трипільського населення в Північно-Західному Причорномор'ї. В: Шидловський, П.С. (відп. ред.). *ЛЮДИНА ТА ЛАНДШАФТ : географічний підхід в первісній археології*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, 3-5 лютого 2016 року. Київ: Бібліотека Vita Antiqua, с. 72.

10. Лобанова, М.А., 2020. Стратиграфія поселення Сабатинівка I. В: Гаврилюк, Н.О. та ін. (ред.). *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В.В. Крапівіної: матеріали міжнародної археологічної конференції*. Миколаїв, Україна 4-6 травня 2020 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2020. с. 26-27.

ЗМІСТ

Вступ.....	20
Розділ 1. Теоретичні підвалини дослідження.....	26
1.1. Сабатинівська група поселень у історіографії.....	26
1.2. Історія польових досліджень пам'яток сабатинівського типу та формування джерельної бази.....	31
1.3. Джерельна база роботи.....	40
1.4. Методологічна база дослідження.....	45
Розділ 2. Палеоекологічна ситуація.....	51
2.1. Ландшафти у Побужжі у 5 тис. до н.е.....	51
2.2. Тенденції розвитку клімату у другій половині атлантичного періоду.....	54
2.3. Ґрунти та рослинність.....	59
2.4. Фауністичне розмаїття.....	65
Розділ 3. Поселення та структура розселення.....	74
3.1. Топографія та просторовий розподіл.....	74
3.2. Стратиграфія і планіграфії пам'яток сабатинівського типу.....	78
3.2.1. Сабатинівка І.....	79
3.2.1.1. Стратиграфія.....	79
3.2.1.2. Планіграфія.....	87
3.2.2. Березівська ГЕС.....	95
3.2.3. Кам'яне-Завалля 1.....	100
3.2.4. Шамраї.....	102
3.2.5. Інші пам'ятки сабатинівського типу.....	103
Розділ 4. Матеріальна культура.....	106
4.1. Керамічний комплекс.....	106
4.1.1. Сабатинівка І.....	107
4.1.1.1. Морфологія та орнаментация.....	107

4.1.1.2. Опис посуду за об'єктами.....	117
4.1.2. Березівська ГЕС.....	127
4.1.3. Кам'яне-Завалля 1.....	131
4.1.4. Тополі.....	133
4.1.5. Козачий Яр 1.....	136
4.1.6.Козачий Яр II.....	138
4.1.7. Шамраї.....	138
4.1.8. Довгий Яр 1.....	144
4.2. Пластика.....	148
4.3. Вироби з кістки.....	153
4.4. Вироби з кременю і каменю.....	157
Розділ 5. Місце сабатинівської групи пам'яток у системі Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільноти.....	163
5.1. Господарство населення.....	163
5.2. Відносна та абсолютна хронологія.....	170
5.3. Таксономічний статус сабатинівської групи пам'яток.....	181
5.4. Історичний нарис.....	185
Висновки.....	192
Список використаних джерел та літератури.....	198
ДОДАТКИ.....	220
Додаток 1. Розташування поселень сабатинівської групи (картографічні матеріали).....	221
Додаток 2. Ілюстративні матеріали до історії дослідження поселень сабатинівської групи.....	223
Додаток 3. Палеоекологія Середнього Побужжя (таблиці та ілюстрації).....	226
Додаток 4. Топографія поселень (ілюстрації).....	230
Додаток 5. Стратиграфія та планіграфія поселень (таблиці та ілюстрації).....	234
Додаток 6. Керамічний комплекс пам'яток сабатинівської групи (таблиці та ілюстрації).....	257

Додаток 7. Пластика з поселень(таблиці та ілюстрації).....	285
Додаток 8. Вироби з кістки (ілюстрації).....	287
Додаток 9. Кременеві знаряддя (ілюстрації).....	288
Додаток 10. Економіка поселень. Вироби з міді (таблиці та ілюстрації).....	292
Додаток 11. Міжкультурні контакти у Середньому Побужжі у 2 пол. V тис. до н.е. (таблиці, ілюстрації та карти).....	293
Додаток 12. Сабатинівська група поселень в системі культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені (таблиці та карти).....	297
Додаток 13. Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.....	299

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ІА НАНУ, ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІГАН – Інститут географії Академії наук СРСР (Інститут географії Академії наук СРСР)

ІИМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук (Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук)

КККТ – Культурний комплекс Кукутень-Трипілля

КЛСК – Культура лінійно-стрічкової кераміки

КСИА – Краткие сообщения Института археологии (Короткі повідомлення Інституту археології)

КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры (Короткі повідомлення о доповідях та польових дослідженнях Інституту історії матеріальної культури)

ЛГУ – Ленинградский государственный университет (Ленінградський державний університет)

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья (Матеріали по археології Північного Причорномор'я)

МАЭ РАН – Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого Российской академии наук (Музей антропології та етнографії імені Петра Великого Російської академії наук)

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Матеріали та дослідження по археології СРСР)

МНУ ім. В.О. Сухомлинського – Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

НКО УСРР – Народний комісаріат оборони Української соціалістичної радянської республіки

ОАМ НАН України, ОАМ НАНУ, ОГИМ – Одеський археологічний музей національної академії наук України

ОНУ імені І.І. Мечникова, ОДУ імені І.І. Мечникова – Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова

ВСТУП

Актуальність. Протягом останніх десятиліть було представлено нові результати археологічних досліджень на теренах центральної України. Міжнародні проекти, зорієнтовані на розкопки та дослідження трипільських поселень-гігантів, привнесли в науковий обіг численні дані про цей регіон (Видейко et al. 2015; Müller et al. 2018; Chapman, Gaydarska, Nebbia 2019; Hofmann et al. 2019; Gaydarska, Nebbia, Chapman 2020). Але, з іншої сторони, даний феномен залишається ізольованим без детального вивчення попередніх етапів розвитку Кукутень-Трипілля.

У дисертаційній роботі досліджується група поселень Кукутень-Трипілля на етапі VI, який передує етапу VI-VII, коли якраз і починають з'являтися поселення-гіганти (Kotova, Videiko 2004). Пам'ятки сабатинівської групи щільно розташовані у мікрорегіоні у Середньому Побужжі (див. дод. 1.1.). Деякі з них є відомими та опубліковані у багатьох дослідженнях (Сабатинівка I та Березівська ГЕС), інші були відкриті нещодавно (Пересунчак 2012, 2014, Бурдо 2015). Вони мають свої характеристики, які роблять їх відмінними від інших локальних груп культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Важливою особливістю даних пам'яток є те, що вони є найсхіднішим анклавом розповсюдження розписної кераміки на етапі VI.

Метою роботи є вивчення поселень сабатинівської групи, їхнього місця у системі Кукутень-Трипілля та реконструкція історичного процесу у регіоні. Для виконання зазначеної мети роботи було поставлено наступні **завдання**:

1. проаналізувати питання виокремлення поселень сабатинівської групи у окремий локальний варіант Кукутень-Трипілля у історіографії;
2. визначити основні етапи польових досліджень на поселеннях сабатинівської групи та охарактеризувати результати цих робіт;
3. виокремити особливості палеоекологічної ситуації у регіоні;
4. дослідити топографію поселень та структуру розселення населення;

5. охарактеризувати стратиграфію та планіграфію пам'яток та проаналізувати виявлені об'єкти;

6. дослідити матеріальний комплекс поселень сабатинівського типу та визначити його характерні особливості;

7. проаналізувати абсолютну та відносну хронологію пам'яток на базі цих даних визначити вузлі хронологічні межі існування поселень та прослідкувати міжкультурні контакти у Середньому Побужжі у даному хронологічному відрізку;

8. окреслити і прослідкувати напрямки надходжень інновацій, характерних для енеолітичної доби, у досліджуваній мікрорегіон у Побужжі.

Об'єктом роботи виступає історія трипільського населення у Середньому Побужжі у другій половині V тис. до н.е. **Предметом** роботи є сабатинівська група поселень Кукутень-Трипілля.

Територіальні рамки дослідження розкриваються через особливості мікрорегіону півдня Середнього Побужжя. Тут р. Південний Буг змінює свій широтний напрямок на майже меридіональний, утворюючи природну межу між Центральною Україною та Північним Причорномор'ям. Крайній північний пункт – с. Тополі Кіровоградської області. З півдня та заходу регіон обмежується течією Південного Бугу, а зі сходу р. Синиця. Окрім поселення Тополі, всі інші досліджені пункти розташовані на правому та лівому берегах Південного Бугу.

Хронологічні рамки роботи визначаються часом існування сабатинівської групи та охоплюють другу половину V тис. до н.е. (найімовірніше, 44-42 ст. до н.е. (за: Kiosak et al. 2021)).

Джерельну базу дослідження складають різноманітні джерела. Для характеристики етапів вивчення поселень сабатинівської групи було використано звіти з археологічних робіт у Середньому Побужжі (Добровольський 1947, Станко, Смолянинова 1974, Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, 2019, Кіосак, Колесниченко 2018, Кіосак, Лобанова, Колесниченко 2018). Результати археологічних розкопок на поселенні Сабатинівка I протягом 1938-1939 рр. не відображені у звітах, тому для дослідження цього поселення було використано

польову документацію у вигляді щоденників та креслень (Добровольський 1938a, 1938b, 1938c, 1939, Добровольський 1938-1939, Лагодовская 1938a, 1938b, 1938c, 1938d). Доповненням до польової документації слугували ілюстративні матеріали (Фотоальбом...1938-1939). У науковому архіві ОАМ НАН України збереженим є неопублікований текст О.О. Браунера (1941) з археозоологічними визначеннями матеріалів Сабатинівки I (1939), який є чудовим джерелом для вивчення фауністичного розмаїття у регіоні та для реконструкції господарства населення. Опубліковані джерела значно доповнюють питання дослідження Середнього Побужжя (Добровольський [1941] 2016). Для дисертаційного дослідження нами було оглянуто керамічні колекції з поселень сабатинівської групи (Сабатинівка I, Кам'яне-Завалля 1, Шамраї, Тополі, Козачий Яр 1) із зібрань наукових фондів ОАМ НАН України, ІА НАН України та музею Загальноосвітньої школи смт. Завалля (Кіровоградська область) загальною кількістю 4029 одиниць. Окрім цього, було досліджено колекцію виробів з кістки (106 одиниць) та каменю (55 одиниць) з поселення Сабатинівка I та антропоморфну пластику (10 одиниць) з Сабатинівки I та Березівської ГЕС із зібрань ОАМ НАН України. Доповненням для колекцій слугувала ще одна група джерел – археологічна епіграфіка. Реконструкція природного середовища та господарства жителів поселень сабатинівської групи проходила з використанням даних природничих наук (палеопедологічний, петрографічний аналізи, радіовуглецеве датування).

Методи дослідження були спрямовані на осмислення даних на емпіричному та теоретичному рівнях. На емпіричному рівні були використані картографічний мікстратиграфічний, планіграфічний, статистичний та типологічний методи. Останній реалізовано наступним чином: огляд кераміки проходив за схемою І.В. Палагути (2007, 2016) та класифікацією Н.Б. Бурдо (2015); аналіз виробів з каменю та виробів з кістки проходив за схемою, описаною Т.О. Поповою (2003). Теоретичне осмислення результатів емпіричного рівня дослідження виконувалося крізь призму порівняльно-історичного методу (за І.Д. Ковальченком (2003)).

Наукова новизна роботи виражена наступними основними **науковими положеннями дисертаційного дослідження**:

1. Доповнено та розвинуто домінуючу у історіографії думку, що сабатинівська група поселень – є явищем етапу Кукутень А-Трипілля VI;

2. Вперше відтворено уповні стратиграфію та планіграфію поселення Сабатинівка I за результатами робіт 1938-1939-х років, реконструйовано план даного поселення за архівними матеріалами та встановлено розташування горизонту трипільської культури на пам'ятці;

3. Виявлено, що поселення сабатинівської групи розміщені анклавом у південній частині Середнього Побужжя, в своїй більшості на високій топографічній позиції – надзаплавній терасі Південного Бугу;

4. Вперше було проведено типологічний та статистичний аналіз керамічних комплексів сабатинівського типу (Сабатиніка I, Кам'яне-Завалля 1, Шамраї, Козачий Яр I, Тополі), за яким превалюючим посудом тут є вироби традиції Прекукутень, а саме посудини з канельованим орнаментом, доповненим штампом;

5. Попередньо було виявлено відмінності поселень Кукутень А-Трипілля VI на мікрорегіональному рівні – в північній частині досліджуваного ареалу розташовані поселення з домінуванням столового посуду із заглибленим орнаментом та без розписної кераміки у комплексі знахідок;

6. Простежено контакти населення поселень сабатинівської групи з населенням культур степового енеоліту в діахронній перспективі: наявними є свідчення мілітарних контактів (рови навколо поселень, колекції біфасіальних наконечників метальної зброї) та «мирної» взаємодії (обмін).

Особистий внесок здобувачки. Отримані результати роботи були опубліковані у фахових наукових виданнях України (2 статті) та у інших наукових виданнях України (3 публікації). Результати дисертаційного дослідження висвітлені в тому числі у закордонних публікаціях, написаних в співавторстві. В роботі, написаній разом з д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною та д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Матвишишина, Киосак 2021), яка була присвячена

проблемі стратиграфії поселення Сабатинівка I та навколишньому середовищу Побужжя у енеоліті-бронзі, здобувачкою було підготовлено вступну частину, опис історії дослідження поселення, реконструкція стратиграфії поселення, висновки та ілюстративний матеріал загальним обсягом 1 д.а., що складає 56% відсотків від всієї статті. Для публікації, написаній в співавторстві з д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Кіосак 2020), в якій описані результати польових досліджень поселення Шамраї, керамічний комплекс пам'ятки та питання міжкультурних контактів у Побужжі на етапі Кукутень А – Трипілля VI, здобувачкою було підготовлено вступну частину, розділ методів та матеріалів з ілюстративними матеріалами, частину дискусії та висновків загальним обсягом 0,8 д.а., що складає 67% від всієї публікації. В роботі, де розглядалося дослідження поселення Козачий Яр 1 (Saile et al. 2021), дисертанткою було підготовлено частину вступу, аналіз керамічного комплексу та встановлено відносну хронологію (50%, 0,4 д.а.). Додатково, результати дисертації були висвітлені у тезах доповідей (2 публікації).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були **апробовані** у вигляді доповідей на наступних всеукраїнських та міжнародних конференціях: Конференція «Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпро, 11.04.2014); V Всеукраїнська студентська археологічна конференція (Кам'янець-Подільський, 16-18.05.2016); Наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Археологічні студії: проблеми та перспективи» (Київ, 31.01.2018); Міжнародна конференція «Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини в Південно-Східній Європі» (Одеса, 27-29.09.2018); II Міжнародна археологічна конференція «Археологія Східної Європи в первісну добу» (Миколаїв, 25-26.10.2019); III Міжнародна археологічна конференція «Ольвійський форум пам'яті В.В. Крапівіної» (Миколаїв, 4-6.05.2020); Міжнародна наукова конференція «XIII читання пам'яті П.Й. Каришковського» (Одеса, 12-13.03.2021). Також у вигляді доповідей висновки дослідження були виголошені на засіданні кафедри археології та етнології України Факультету історії та філософії ОНУ імені І.І. Мечникова

(75-та звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (25-27.11.2020)) та на засіданні Вченої ради ОАМ НАН України (13.05.2021).

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків загальним обсягом у 178 сторінок, а також з 13 додатків. У структурних підрозділах *першого розділу* оглядаються теоретичні підвалини роботи: питання сабатинівської групи поселень у історіографії, історія польових досліджень поселень етапу VI у даному регіоні, детально описуються використані джерела та методи дослідження. *Другий розділ* було поділено на підрозділи, які присвячені дослідженню палеоекології регіону: ландшафт, палеоекологічна ситуація, ґрунти та рослинність, фауністичне розмаїття. В *третьому розділі* досліджуються поселення та структура розселень. Перший підрозділ присвячений топографії поселень та їхньому просторовому розподілу. У другому підрозділі та його пунктах розглядається стратиграфія та планіграфія поселень сабатинівської групи. Матеріальній культурі поселень (кераміка, пластика, вироби з кістки, вироби з каменю і кременю) присвячені структурні одиниці *четвертого розділу*. У *п'ятому розділі* дослідження розглядається історична доля сабатинівської групи поселень в системі культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля. В підрозділах описується господарство жителів поселень, відносне та абсолютне датування, таксономічний статус поселень сабатинівської групи у Кукутень-Трипілля та історичний нарис Середнього Побужжя у 44-42 ст. до н.е.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертацію виконано в рамках наукової теми кафедри археології та етнології України Факультету історії та філософії ОНУ імені І.І. Мечникова: «Реконструкція культурно-історичних процесів у палеогеографічному просторі Північно-Західного Причорномор'я (25 тис. р. до н.е. – IV ст. н.е.)» 2017–2021 рр. (номер державної реєстрації 0117U003186).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ

До сабатинівського типу пам'яток належить низка поселень. Вони відрізняються станом польових досліджень, репрезентацією у публікаціях та джерельною базою. Метою даного розділу виступає огляд доступних матеріалів для вивчення поселень сабатинівського типу та необхідних методів для дослідження цих матеріалів.

1.1. Сабатинівська група поселень у історіографії

Протягом майже сторічної історії дослідження енеоліту Середнього Побужжя, виокремилися основні проблемні питання, довкола яких точилися дискусії: доцільність виокремлення пам'яток регіону у окремий тип, таксономічний статус такого об'єднання пам'яток (тип чи група), власне перелік схожих пам'яток, локальні відмінності поселень Побужжя, їх маніфестація у посуді із заглибленим орнаментом, роль імпорту із культур Кукутень та Гумельниця, характер контактів з культурами «степового енеоліту». Розглянемо послідовно, у хронологічному порядку, як ці проблемні питання вирішувалися дослідниками пам'яток Трипілля В1 Побужжя.

Про «сабатинівську групу трипільських поселень» писав А.В. Добровольський в статті, присвяченій висвітленню результатів розкопок на пам'ятці Сабатинівка I (1952, с. 79). Характерним елементом для цієї групи поселень є орнаментований канелюрами та гребінцем посуд. Деталі таксономічної одиниці Кукутень-Трипілля у роботі не зазначені.

Один з варіантів виокремлення пам'яток етапу VI у середньому Побужжі запропоновано В.М. Даниленком та М.М. Шмаглієм у 1972 році (Даниленко, Шмаглій 1972, с. 17). Дослідники розглядали пам'ятки «типу Сабатинівка I» (Даниленко, Шмаглій 1972, с. 8). Окрім епонімного поселення до цього типу зарахували поселення Березівська ГЕС і Нові Русешти (Русешть Ной) та вказували на паралелі з поселенням Хебешешть I (Даниленко, Шмаглій 1972, с.17). Також зазначимо, що у дослідженнях превалює думка, що розписна

кераміка з поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС, здебільшого, нагадує якраз відповідний посуд з пам'яток типу Хебешешть (Черниш 1982, Цибесков, Бурдо 2015, Палагута 2016).

У публікаціях В.М. Даниленка Березівська ГЕС розглядається в більшій мірі в контексті контактів зі степовими культурами (Даниленко, Шмаглій 1972; Даниленко 1974). Прикладом контактів на Березівській ГЕС та Сабатинівці I виступають фрагменти посудин з великою кількістю товчених мушель у домішці та нетиповим для Кукутень-Трипілля орнаментом, застібки-псалії та скіпетри (зооморфні наверхшя).

Інше, вужче розуміння пам'яток сабатинівського типу як явища поширеного виключно в долині Середнього Бугу та на етапі VI походить від слововжитку та визначення К.К. Черниш (1982). Дослідниця відносила до цієї групи поселення етапу VI – Сабатинівка I та Березівська ГЕС в Побужжі, де синхронними до них були наступні поселення у різних регіонах: Поливанів Яр III та Дарабани I у середньому Подністров'ї, Хебешешть I та Кукутень-Четецуя I у долині Жижії та правобережжі Прута, Ізвоаре II₂ у Молдавському Прикарпатті і, ймовірно, поселення Красноставка в долині річки Жванчик у Подністров'ї (Черныш 1982, табл. 9). Всі вище наведені пам'ятки за хронологічно-порівняльною таблицею пам'яток та локальних варіантів (за К.К. Черниш) належать до другого ступеню середнього етапу Кукутень-Трипілля (Черныш 1982, табл. 9). В роботі сабатинівський тип розглядається та описується в контексті зазначеного етапу. Для пам'яток Побужжя характерним є домінування посуду з заглибленим орнаментом, велика кількість піску у тісті столового посуду та посуд з домішкою товчених мушель (Черныш 1982, с. 197-198). Останній варіант посуду представлений у роботі, опираючись на роботи В. Даниленка та М. Шмаглія (1972, Даниленко 1974) – посуд гостродонної форми з характерним орнаментом для культури Середній Стог II. В той же час згадується, що трипільській посуд зустрічається серед знахідок на середньостогівських пам'ятках, наприклад на поселенні Стрільча Скеля (Черныш 1982, с. 198). Дослідниця зазначає, що в певних випадках посуд є імпортом, іноді є імітацією (Черныш 1982, с. 204). Також

у роботі розглядаються характерні риси для даного ступеню середнього етапу – розписний посуд з поліхромним розписом (в меншій мірі з біхромним), велика кількість посуду з канелюрами та штампом.

Проблему локальних варіантів культурно-історичної спільноти досліджувала О.В. Цвек, яка була керівницею розкопок на поселенні Березівська ГЕС протягом 1989-2000-х рр. (Цвек 2004а). В роботах дослідниці розглядається східнотрипільська культура. Вона формується на середньому етапу Трипільля і серед її керамічного комплексу домінують кількісно посудини із заглибленим орнаментом, коли у західному ареалі спільноті швидко поширюється традиція виготовлення розписного посуду. (Цвек 1985, с. 32). За Дністром формується кукутенська культура, де серед керамічних виробів зустрічається 60-80% розписного посуду (Цвек 1999б, с. 28). В племенах східного ареалу культури також відомим є розписний посуд, але він на початкових етапах не отримав такого розповсюдження. В східнотрипільській культурі О.В. Цвек виділяла чотири локальні варіанти: буго-дніпровський, північно-бузький, південнобузький та дніпровський (1999б, с. 29-37). Всі ці локальні варіанти не обмежувалися окремим періодом або ступенем і розвивалися протягом довгого часу.

«Сабатинівський тип» О.В. Цвек включає до південнобузького варіанту східнотрипільської культури (1999б, с. 34-35). Розвиток цього варіанту починається з раннього Трипільля – Могильної IV та поселень олександрівської групи. До «класичних» сабатинівських пам'яток (Сабатинівки 1 та Березовської ГЕС) додано Козавчин, відомий виключно з поверхневих зборів, а подальша доля цього аспекту вбачається в нечисленних матеріалах, що походять з Кошаринець та Колодистого (Цвек 1999б, с. 35). Необхідно зазначити, що на сьогодні є відомим, що поряд с. Козавчин зафіксовано два поселення етапу VI – Козачий Яр 1 та Козачий Яр 2 (Пересунчак 2014, с. 173).

В якості характерних рис південнобузького варіанту вказуються складність канелюрно-пунктуаційного декору кераміки, рання поява імпортової розписної кераміки, ранні контакти зі степовими племенами та потужний вплив культурних груп Нижнього Подунав'я – Болград-Алдень та Гумельниці (Цвек 1999б, с. 34-35).

Н.Б. Бурдо пропонує повернутися до визначення сабатинівського типу за К.К. Черниш, сумніваючись в належності Сабатинівки I та Березівської ГЕС до східнотрипільської культури (Бурдо 2015, с. 13). Сабатинівський тип пам'яток визначається існуванням саме на етапі VI. До останніх поселень дослідницею додано Довгий Яр, Козачий Яр 1 та 2, Кам'яне-Завалля 1 (Завалля 1), Тополі та Шамраї, матеріали яких відповідають періоду Кукутень А-Трипілля VI і значно розширюють свідчення про поселення у Побужжі.

Також вчена ставить під сумнів твердження щодо степових імпортувань у комплексах Сабатинівки I та Березівської ГЕС. Насамперед це стосується реконструйованих форм посудин та виду декору, про що впевнено говориться в роботах В. Даниленка з М. Шмаглієм та К.К. Черниш (Бурдо 2015, с. 22). Н.Б. Бурдо зазначає, що фрагменти посудин з домішкою товченої мушлі у тісті є одиничними у колекціях і представлені лише фрагментами. Така не репрезентативна група знахідок не може бути свідченням про наявність імпортувань у керамічних комплексах пам'яток (Бурдо 2015, с. 22).

Отже, в роботі Н.Б. Бурдо було зроблено огляд доступних матеріалів з поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС та розглянуто інші пам'ятки у Середньому Побужжі етапу VI, які в більшій мірі відомі лише за результатами поверхневих зборів, в контексті сабатинівського типу.

Пам'ятки у Побужжі також досліджує у своїх працях І.В. Палагута (2007, 2016). Поселення Сабатинівка I та Березівська ГЕС розглядаються як окрема група борисівського типу. До нього, за І.В. Палагудою, відносяться пам'ятки етапу VI у Побужжі та Буго-Дніпровському межиріччі (Палагута 2016, с. 142). Винятковою рисою поселень сабатинівської групи є відсутність біноклеподібних посудин, які є відомими на інших пам'ятках типу. Натомість у керамічному комплексі Березівської ГЕС зафіксовано моноклеподібні посудини (Палагута, с. 144). На думку дослідника, східнотрипільські пам'ятки хоча і мають свої характерні риси (відсутність виготовлення розписного посуду та риси, що успадковують традиції Прекукутень-Трипілля А в оформленні заглибленого орнаменту) але їх не варто ідентифікувати як окрему східнотрипільську культуру

(Палагута 2016, с. 147). Подібний до поселень східного ареалу рельєфний декор зафіксовано і на пунктах західного ареалу в межиріччі Сирету та Пруту (Палагута 2016, с. 147). Дослідник пропонує розглядати поселення східного ареалу як східний локальний варіант культури Трипілля-Кукутені (Палагута 2016, с. 147), а безпосередньо феномен східнотрипільської культури з'являється на етапі VIІ.

Історія виокремлення сабатинівських пам'яток Трипілля VI показує, що всі запропоновані варіанти визначень поселень типу Сабатинівка I ставлять за свою мету вивчити різні питання Кукутені-Трипілля. Метою В.М. Даниленка та М. Шмаглія було дослідження зв'язків між рухливим степовим населенням та трипільцями. Тому у них сабатинівські пам'ятки – це трипільські поселення на межі степу та лісостепу з яскравим «степовим» компонентом – зооморфними скіпетрами, протопсаліями та характерним посудом. На жаль, не всі посудини (за ілюстраціями) реконструйовані за реальними фрагментами донець та придонних частин, але думка про наявність у колекціях гостродонних степових посудин лунала ще певний час у дослідженнях.

Для К.К. Черниш головною була подальша розробка відносної хронології трипільської культури в дусі періодизації Т.С. Пассек (1949, с. 47-54). Тому важливого значення для визначення сабатинівського типу набувала присутність та особливості розписної кераміки. Дослідницею було виділено ступені для кожного з етапів Кукутені-Трипілля. Сабатинівський тип пам'яток належить до другого ступеню етапу VI.

О.В. Цвек запропонувала виокремлювати східнотрипільську культуру і, як складову її структури, варіант пам'яток, схожих на Березівку (Березівську ГЕС) та Сабатинівку I. Локальний варіант мав одержати початок та кінець, певний розвиток, динаміку. Цим обумовлено включення до нього ранніх та пізніх пам'яток. Генетичний зв'язок деяких поселень складно простежити, адже з хронологічної точки зору між Могильною III (Трипілля А) та Березівською ГЕС (Трипілля VI) розрив у 150-300 років (Kiosak et. al 2021, tabl. 1).

Розглядати поселення у Середньому Побужжі в межах східного локального варіанту Кукутені-Трипілля пропонує І.В. Палагута, а безпосередньо

східнотрипільську культуру вбачати як особливість наступних етапів Кукутень-Трипілля. В роботі дослідника Сабатинівка I та Березівська ГЕС виступають як частина борисівського типу пам'яток – група поселень у південній частині середнього Побужжя.

Спроба опрацювати в межах теоретичного концепту сабатинівського типу поселень нові археологічні знахідки та атрибутувати нововиявлені пам'ятки належить Н.Б. Бурдо (2015, 2018). І у цьому випадку при нагоді стає вузьке розуміння групи поселень сабатинівського типу – як у хронологічному (етап VI), так і в територіальному аспекті.

Всі описані варіації тлумачень локальних груп Кукутень-Трипілля у Побужжі зачіпають дійсно характерні і важливі аспекти матеріальної культури та загалом перебування населення в регіоні. Це традиції виробу посуду із заглибленим орнаментом, поява розписного посуду, контакти та обмін із степовим населенням. Проблемним питанням є те, що навіть основні поселення, які розглядаються у всіх вище зазначених концепціях – Сабатинівка I та Березівська ГЕС – не дивлячись на багаторічні дослідження, повністю не є опублікованими. Тобто, розуміння пам'яток базується, в більшій мірі, на виразних знахідках, вирваних з контексту. На нашу думку, більш детальне вивчення розкопок минулих років зможе відкрити більше можливостей для виявлення варіацій у межах культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Аналіз неопублікованих джерел може надати більше інформації про поселення та їхні можливі відмінності. Також зазначимо, що для деяких пам'яток сабатинівського типу відомими є калібровані радіовуглецеві дати. Дані абсолютного датування допоможуть більш чітко синхронізувати поселення регіону з пам'ятками інших культур та самого культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

1.2. Історія польових досліджень пам'яток сабатинівського типу та формування джерельної бази

Поселення сабатинівського типу щільно розташовані в регіоні Середнього Побужжя (див. дод. 1.1.). Загалом, за станом дослідження, їх можна розділити на

дві групи: поселення, на яких проведено розкопки (Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кам'яне-Завалля1, Тополі) та пам'ятки, які відомі лише за результатами розвідок у вигляді поверхневих зборів матеріалу та розчисток (Козачий Яр 1, Козачий Яр 2, Довгий Яр, Шамраї). Поселення другої групи були зафіксовані краєзнавцем, вчителем Загальноосвітньої школи смт. Завалля у Кіровоградській області О.С. Пересунчаком (окрім Козачого Яру 1, яке було вперше досліджено В. Місятинським). Зазначимо, що саме цим дослідником згадані пам'ятки та результати обстежень були опубліковані та введені в науковий обіг (Пересунчак 2012, 2014, 2015, 2017). Більшість поселень було відкрито протягом 1996-2016-х рр. і попередньо, за аналізом знахідок, були віднесені Н.Б. Бурдо до сабатинівського типу (Бурдо 2015, 2018). Отже, стан дослідження поселень є різним, а самі дослідження проводилися у різні періоди.

Історія польових досліджень пам'яток сабатинівського типу проходить крізь періоди, виокремлені для історії вивчення поселень Кукутені-Трипілля в цілому.

Перший період охоплює час від виявлення трипільських пам'яток до відновлення археологічних досліджень по Другій світовій війні (умовно по 1953 р.). Перші матеріали Кукутені-Трипілля було зібрано у регіоні вивчення досить рано: Ч. Зборовський та В. Антонович вивчали поселення Кринички розвинутого Трипілля вже 1891-92 рр. (Сецинский 1901).

Зі всіх пам'яток групи, яка розглядається у роботі, найпершою досліджувалася саме епонімна Сабатинівка I. Неподалік від поселення дослідженими є ранньотрипільська пам'ятка Сабатинівка II (Бурдо 2004с, с. 459-460) та багат шарове поселення Мельнична Круча (з горизонтом Трипілля VI-VII (Гаскевич 2012)).

Сама пам'ятка була виявлена місцевим жителем С. Чубом, який починаючи з 1928-го року передавав матеріали до Первомайського музею (спочатку через вчителя Сабатинівської школи Т.С. Александровича, а згодом особисто) (Козубовський 1933, с. 71). Поселення Сабатинівка I зараз відоме виразним матеріалом культурного комплексу Кукутені-Трипілля та матеріалом

сабатинівської культури доби пізньої бронзи, для якої воно також є епонімним. . В публікаціях поселення зустрічається також за назвами «перше сабатинівське поселення» (Добровольський 1952, Кіосак, Олейник, Синельников 2010) та «Жовтякова круча» (Козубовський 1933). Знахідки з обох культур опубліковані у великих узагальнюючих роботах (Пассек 1949, Черняков 1985, Гершкович 1997, Кіосак 2019). Обстеження Сабатинівки I проводилося К.М. Полікарповичем у 1931-му році. Дослідником було виявлено знахідки різних епох, у тому числі «неолітичну» кераміку та кременеві знаряддя (Козубовський 1933, с. 71). Детальне вивчення пам'ятки розпочалося з розкопок у 1932 році під керівництвом П.В. Харламповича та Т.М. Мовчанівського як частина рятувальних археологічних робіт в районі майбутнього будівництва Бозької електростанції.

Наступного року дослідження продовжені не були у зв'язку зі згортанням роботи експедиції, за якими слідували репресії проти її керівників. У 1936 році було заарештовано керівника експедиції Ф.А. Козубовського, у вересні 1938 року його було розстріляно (Товкайло 2018). В лютому 1938-го року заарештовано Т.В. Мовчанівського, а в грудні цього ж року дослідника було розстріляно (Нестуля 1991, с. 213-214). Невідомою є доля П.В. Харламповича після 1933 року (Яненко 2013, с. 644). Останні відомості про нього говорять, що у 1932 році його запросили очолити нумізматичний кабінет Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури у Харкові, а у січні 1933 року його було обрано дійсним членом ВУАКу (Яненко 2013, с. 644).

Роботи на поселенні було продовжено у 1938-1939 роках Одеським державним історичним музеєм (нині ОАМ НАН України) під керівництвом О.Ф. Лагодовської та А.В. Добровольського (див. дод. 2.3., 2.4.). Протягом робіт було відкрито площу у 360 кв. м (див. дод. 2.1.) Хоча серед знахідок окрім матеріалів Трипілля-Кукутень були артефакти, які відносяться до сабатинівської культури пізнього періоду доби бронзи, на цьому етапі дослідження у публікаціях це питання детально не розглядається (Добровольський [1941] 2016). Це могло бути пов'язаним з абсолютним домінування трипільського матеріалу серед

знахідок. Колекція з розкопок та польова документація 1938-1939-х рр. зберігаються у науковому архіві та фондах ОАМ НАН України.

Пізніше, у звітах, А.В. Добровольський вкаже на зацікавленість у знахідках, відмінної від Трипільля культури, під час розкопок 1938-го року, але тоді ідентифікувати культурну приналежність матеріалу не вдалося (Добровольський 1947, арк. 3). Також автор зазначив наявність артефактів доби пізньої бронзи у західній частині розкопу 1938-го року, яка в більшій мірі характеризувалася численними знахідками кісток тварин. У ділянці, яка досліджувалася 1939-го року, даний горизонт не був зафіксований (Добровольський 1952, с. 78).

Роботи на поселенні продовжилися у повоєнних 1947-1948-х рр. (Добровольський 1952, с. 78) співробітниками Інституту археології Академії наук УРСР під керівництвом А.В. Добровольського. В ході досліджень було виявлено два культурні шари – А і Б. За визначенням А.В. Добровольського перший відповідає шару трипільської культури. Другий, шар Б, відповідав пізньому періоду доби бронзи (під час розкопок було відкрито 8 глинобитних жител (Добровольський 1952, с. 84)). Одним з ключових завдань було визначення ділянок з поширенням зазначених горизонтів. Висновками робіт стало те, що трипільський матеріал домінує в східній частині поселення (в сторону річки Синиця), а саме на розкопках В, К, М, Н, О, Т, У, Ф, Х, Ц, Ш (частина з них – прирізка до розкопу 1938-1939-х рр.) (див. дод. 2.2., 4.1.) Також було виявлено «площадку» на розкопках Т і Ф (Добровольський 1948, арк. 48, 50-53) (див. дод. 5.8.).

Наступний етап польового вивчення поселень сабатинівської групи, пов'язано з активізацією археологічних досліджень на другому етапі історії польової археології Трипільля (1950-1980-ті рр.). В ході рятівних археологічних робіт, які передували будівництву каскаду ГЕС на р. Південний Буг, була відкрита ще одна пам'ятка сабатинівського типу, Березівська ГЕС у 1955-му році. Її досліджував В.М. Даниленко (Цвек 2004а, с. 38). Під час робіт було вивчено два заглиблені об'єкти з щільним заповненням та частину площадки (Бурдо 2015, с.11).

Наступний епізод досліджень Березівської ГЕС розпочався 1962-го року. Тоді проводилися роботи загоном археологічної експедиції ОДУ імені І.І. Мечникова (нині ОНУ імені І.І. Мечникова) під керівництвом В.П. Цибекова. Протягом двох місяців було досліджено 350 кв. м (Цыбеков 1964, с. 31). За розповсюдженням підйомного матеріалу В.П. Цибеков вважав, що розмір поселення не перевищував площу в 3 га (Цыбеков 1964, с. 31). У 1962 році було досліджено спалені споруди, а їхня кількість і розташування не зазначено у опублікованих результатах робіт. Було розкопано одну землянку. В.П. Цибековим описано яскраві знахідки з поселення: рогові мотики, кременеві знаряддя (вістря), зооморфні та антропоморфні статуетки, орнаментир з клику кабана (ймовірно штамп подібний до знайденого у Сабатинівці I у 1932-му році (?)) (Цыбеков 1964, с. 31) (див. дод. 8, 14-17).

Загалом, роботи на Березівській ГЕС під керівництвом В. Цибекова продовжувалися протягом 1962-1965-го рр. (Цыбеков 1971). Загальна досліджена площа пам'ятки становила 1500 кв. м. (Цыбеков 1971, с. 188), а під час проведення робіт було зафіксовано та вивчено 12 площадок, 14 землянок, 11 ям для вогнищ та господарських ям та два «жертovníки» (1971, с. 188; див. дод. 27.). Стратиграфія Березівської ГЕС була інтерпретована автором розкопок як стратиграфія поселення з шістьма етапами існування, але без детального опису (Цыбеков 1971, с. 188).

У 1974 році було відкрито поселення Кам'яне-Завалля 1 (Завалля I) у Гайворонському районі Кіровоградської області (Станко, Смолянинова, 1974, арк. 6). Пам'ятку було виявлено розвідкою ОДУ імені І.І. Мечникова під керівництвом В.Н. Станко. Матеріали були зібрані на мису поряд з правим берегом Південного Бугу, обмеженому двома глибокими ярами (Станко, Зиньковская 1976, с. 149). Але на зазначеній стадії дослідження, нечисленні керамічні знахідки були інтерпретовані як ранньотрипільські – етапу А (Станко, Зиньковская 1976, с. 149).

Наступний етап історії польового дослідження пам'яток Трипілля Побужжя пов'язано з часом перебудови в СРСР та першими десятиліттями незалежності

України (1989-2010 рр.). Польові дослідження Березівської ГЕС були поновлені 1989-го року експедицією ІА НАН України під керівництвом О.В. Цвек. Роботи продовжилися до 1999 року. За повідомленням дослідниці, площа поселення становила близько 10 га (Цвек 1998, с.51). В опублікованих результатах досліджень було зазначено наявність споруд наступних типів: заглиблені споруди, наземні глинобитні одно- та двоповерхові споруди, господарські споруди та ями (Цвек 2005, с. 314).

Ще одне поселення сабатинівської групи – Козачий Яр 1. У 1996 році воно було виявлено В. Місютінським неподалік від с. Козавчин (Пересунчак 2014, с. 174). Назву поселення отримало від локальної назви місцевості.

У 1998 О.С. Пересунчаком було виявлено пам'ятку Кукутень А-Трипілля В1 Шамраї (Пересунчак 2012, с. 151; 2014, с. 174). Поселення знаходиться на землях с. Осички Савранського району Одеської області у 2,2 км від моста у смт. Завалля через р. Південний Буг (Кіосак 2019, 339; див. дод. 4.3.). Територія поселення вкрита лісовими насадженнями та знаходиться на крутому схилі відносно високого берегу Південного Бугу (Пересунчак 2014, с. 174). На цьому етапі дослідження пам'ятки проходять обстеження та поверхневі збори.

У 2009-му році О.С. Пересунчаком на поселенні Козачий Яр 2 було зафіксовано рештки обпаленої глини, фрагменти кераміки та кременеві знаряддя. Більша частина пам'ятки зруйнована гранітним кар'єром (Пересунчак 2014, с. 174).

На 1,5 км на південь від села Козавчин розташоване поселення Довгий Яр. Пам'ятка виявлена в 1998 році О.С. Пересунчаком. На поселенні проводилися лише поверхневі збори. Серед знахідок були представлені фрагменти трипільського посуду та кременеві знаряддя (Пересунчак 2014 с. 174).

Ще одне поселення сабатинівського типу знаходиться за 1 км від с. Тополі Гайворонського району Кіровоградської області. Пам'ятка була відкрита у 2003 році (Пересунчак, 2014: 174). Вона була ідентифікована О.С. Пересунчаком на розмитій дорозі, яка знаходилася на задернованій поверхні. Першими знахідками були фрагменти обмазки та фрагменти неорнаментованої кераміки (Пересунчак,

2015, с. 155). У форматі розвідок поселення досліджувалося дослідниками з Інституту археології НАН України. Розкопки на поселенні не проводилися. На сьогоднішній день дослідникам відомою є колекція підйомного матеріалу (Пересунчак 2015, Лобанова 2019).

На сучасному етапі вивчення пам'яток комплексу Кукутень-Трипілля в Побужжі, дослідження поселень сабатинівського типу проводилися в рамках Подільсько-Причорноморською археологічної експедиції.

Протягом 2010-х років проводилися обстеження поселення Березівська ГЕС (Пересунчак 2012; Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, с. 13). Було оглянуто поселення, зібрано поверхневі матеріали та зроблено оцінку сучасному стану пам'ятки (Пересунчак 2012). З цих досліджень походять цікаві знахідки, серед них: антропоморфна статуетка з прокресленим орнаментом (Пересунчак 2014, с. 173) та фрагментована миска, яка скоріш за все відповідає культурі Гумельниця (Бурдо 2015, рис. 4, 1).

Дослідження пам'ятки Кам'яне-Завалля 1 було поновлено, починаючи з 2012-го року. Після більш детальних розвідок, поселення було локалізовано на правому березі річки Південний Буг (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 296). Назва пам'ятки походить від двох сучасних населених пунктів, поруч з якими воно знаходиться – с. Кам'яне (Савранський район Одеської області) та смт Завалля (Гайворонський район Кіровоградської області). Фактично пам'ятка локалізується на землях Савранського району Одеської області. На поселенні проводилися шурфування та розвідки.

У 2013-му році на частині поселення було проведено геомагнітну зйомку в співробітництві з кафедрою пре- та протоісторії університету Регензбургу у Німеччині (Saile et al. 2016). Загалом, дослідження було спрямоване на вивчення пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України але додатково було зроблено зйомку двох трипільських поселень – Більшівці у Івано-Франківській області (етапи VI/VII та СII) та безпосередньо для Кам'яного-Завалля I у Одеській (Saile et al. 2016). На Кам'яному-Заваллі I за результатами зйомки було зафіксовано поселення та дві аномалії у вигляді двох вигнутих

паралельних ліній, які подовжуються приблизно на 160 м, нагадуючи рови (Saile et al. 2016, abb. 11). Для покращення та деталізації результатів на місцях аномалій було розбито ще два шурфи – на поселенні та на внутрішній лінії подовжених паралельних аномалій. Отримані висновки підтверджують тезу про рови навколо поселення.

Наступний етап польових досліджень на Сабатинівці I розпочався лише у 2010-ті роки і він також був акцентований на локалізацію пам'яток біля с. Сабатинівка. Даній тематиці присвячена робота Д.В. Кіосака та С.В. Головка (2013). Завдяки аналізу архівних матеріалів та обстеженню гіпотетичного розташування ділянок, де були розташовані пам'ятки, було висунуте припущення щодо локалізації поселень різних часів біля с. Сабатинівка. У зазначений період шурфування проводилися в рамках польових практик студентів ОНУ імені І.І. Мечникова та в партнерстві з ОАМ НАН України (керівник Д.В. Кіосак). В результаті робіт було відкрито три шурфи в центральній частині поселення і було зроблено дві зачистки (в західній і східній частині пам'ятки) (див. дод. 2.2.).

Необхідність в проведенні шурфування на Сабатинівці I обумовлювалася тим, що територія, де розташоване поселення, використовується з господарською метою. На жаль, зробити розкоп великої ділянки на території приватних жител та господарських угідь, де можуть бути залишки поселення, майже неможливо (див. дод. 4.1.). Незважаючи на це, на вертикальних зачистках та стінках шурфів можна простежити два рівня залягання культурних шарів (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, рис. 16, 18; Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2019, рис. 11). В результаті проведених робіт були знайдені цікаві артефакти пізнього періоду доби бронзи і комплексу Кукутень-Трипілля (Кіосак, Олейник, Синельников 2010, Кіосак, Олійник, Сінельников 2012). Хоча загальна площа розкопів 2010-х років не була такою великою в порівнянні з роботами 1930-1940-х років і складалася з шурфувань та зачисток, дослідниками було зафіксовано багато цікавих знахідок, які можна віднести до Кукутень-Трипілля та Сабатинівської культури. Трипільська колекція з пам'ятки поповнилася низкою керамічних фрагментів, уламком антропоморфної статуетки та частиною антропоморфного піддону

фруктовниці. До сабатинівської культури можна віднести керамічні фрагменти та знаряддя (Киосак, Олейник, Синельников 2010) і бронзове шило (?) (Киосак, Денисюк, Колесниченко 2018, рис. 19). При дослідженні розрізів у 2018 році на Сабатинівці I (див. дод. 2.2.), був проведений палеопедологічний аналіз д.г.н. Ж.Н. Матвіїшиною (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021; див. дод. 3.3., 3.4.).

У період 2011-2017-х рр. Подільсько-Причорноморською археологічною експедицією (ОНУ імені І.І. Мечникова та ОАМ НАНУ) досліджувалося ще одне поселення сабатинівського типу – Шамраї. Результатом робіт виступає невеличка колекція підйомного матеріалу та з двох зачисток на дорогах навколо насаджень. При проведенні однієї зачистки, вдалося відкрити об'єкт – площадку (Лобанова, Киосак 2020). Розповсюдження знахідок відмічалось на площі 160x120 м (Киосак 2016, с. 228).

Отже, вище наведено огляд доступних даних з історії вивчення пам'яток сабатинівського типу (за Н.Б. Бурдо (2015)). Дослідження проводилися від 1930-х років по сьогодні з перервами. Вивчення кожної окремої пам'ятки проходило в межах прийнятих на той час правил робіт, з використанням доступних на певний історичний період методів.

Після розвідувальних робіт розкопки 1938-1939-х рр. на поселенні Сабатинівка I принесли чимало цікавих даних та матеріалів. Розкопки було поновлено лише після завершення Другої світової війни. Акцент робіт у повоєнні роки був зроблений на дослідженні вже двох культурних шарів та локалізації двох поселень – культурного комплексу Кукутень-Трипілля та матеріалів доби пізньої бронзи.

У 1950-х роках розпочалося дослідження ще однієї пам'ятки у етапу В1 у Середньому Побужжі – Березівської ГЕС, з виразним трипільським матеріалом, імпортом з культури Кукутень і «степовою» керамікою. Розкопки проводилися невеликою площею, але було виявлено об'єкти, характерні для трипільської культури. Роботи при дослідженні Березівської ГЕС у 1960-х роках охопили значно більші площі, ніж розкопки Сабатинівки I. Було відкрито численні об'єкти – площадки та «землянки», та яскравий археологічний матеріал.

Попередні результати розвідувальних досліджень Кам'яного-Завалля 1 у 1970-х роках дали маленьку колекцію знахідок, після аналізу якої поселення було віднесено до етапу Трипілля А.

Дослідження пам'яток етапу В1 у Середньому Побужжі продовжилися у 1989-му році, коли було поновлено розкопки на Березівській ГЕС. Вивчення поселення проходило більше десяти років. За опублікованими даними робіт площа поселення є найбільшою серед всіх оглянутих пам'яток сабатинівського типу – 10 га. Було досліджено низку різних споруд, в тому числі, пов'язаних з металообробкою.

Полюві дослідження з кінця ХХ ст. та до 10-х рр. ХХІ ст. характеризується декількома напрямками робіт. Перший напрямок – розвідки, при яких було виявлено ще п'ять пам'яток етапу В1 у регіоні та зібрано новий матеріал з Кам'яного-Завалля 1 який дозволив віднести поселення до етапу В1. Другий напрямок – перегляд матеріалів попередніх років для локалізації пам'яток, які досліджувалися у ХХ ст. Третій напрямок – залучення дослідників з інших дисциплін. Для пам'яток регіону було застосовано палеозоологічний, петрографічний аналіз, палеопедологічний аналізи, радіовуглецеве датування та геомагнітну зйомку.

1.3. Джерельна база роботи

Вивчення історії населення Середнього Побужжя у 44-42 ст. до н.е. потребує аналізу наведених нижче груп джерел. Серед них наявні опубліковані джерела, матеріали з наукових архівів та фондів та результати досліджень допоміжних дисциплін.

До першої групи джерел належать *звіти з розкопок*. Якщо результати робіт експедицій детально не описані у публікаціях або необхідним є уточнення певних даних, в першу чергу важливо ознайомитися зі звітами про дослідження на поселеннях. В звітах відображений хід робіт на Сабатинівці I 1947-1948 рр (Добровольський 1947). Результати розкопок 1947-го року описані в короткому звіті Середньобузької експедиції (друкований варіант та рукопис), в звіті про

дослідження на лівому березі Південного Бугу у с. Сабатинівка (рукопис з виправленнями) та в звіті про розвідку околиць с. Сабатинівка того ж року (Добровольський 1947). Останній документ допомагає розширити бачення про інші пам'ятки довкола с. Сабатинівки. Більша частина розкопів, в яких було зафіксовано трипільський шар, були відкриті протягом робіт 1948-го року, тому звіт про розкопки на Сабатинівці I (Добровольський 1948) за цей рік є опірним джерелом.

Для нашого дослідження було використано звіти робіт, які проводилися на поселеннях сабатинівського типу протягом 2010-х років під керівництвом Д.В. Кіосака. В них описані шурфування на Сабатинівці I та Кам'яному-Заваллі I, візуальні розвідки на поселеннях Березівська ГЕС, Козачий Яр 1, Козачий Яр 2, розвідки з зачистками на поселенні Шамраї (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, 2019, Кіосак, Колесниченко 2018). З даної групи джерел можна отримати відомості про стратиграфію та планіграфію поселень, топографічні дані, отримані результати візуальних розвідок та польові описи.

Іноді, для розкопок першої половини ХХ ст. є відсутніми звіти. В такому випадку, чудовим джерелом може бути збережена *польова документація*. До цієї групи можна віднести польові щоденники, польові описи та креслення. Для розкопок 1938-1939-х років важливим джерелом якраз є польові щоденники, за відсутніх звітів про роботи. Протягом 1938-го року розкопки проводилися А.В. Добровольським та О.Ф. Лагодовською. Щоденники цих дослідників відрізняються викладом спостережень. А.В. Добровольський записував дані для окремих квадратів на всіх глибинах і, на нашу думку, вони записувалися вже після проведених робіт у «чистовій» формі, із зазначенням опису ґрунту на кожній глибині, безпосередньо глибинами та польовим описом знахідок з номерами (Добровольський 1938а, 1938b). За подібною схемою А.В. Добровольський фіксував дані протягом робіт 1939-го року але вже не для окремих квадратів, а ділянок розкопу (Добровольський 1939). В щоденниках О.Ф. Лагодовської інформація викладається поступово, за безпосередньо ходом робіт (Лагодовская 1938а, 1938b, 1938с, 1938d, Добровольський 1938с). В

щоденниках також фіксується опис ґрунту, квадрати, глибини та знахідки з польовими номерами. До останніх в цих щоденниках часто додається схематична ілюстрація. Це допомагає ідентифікувати деякі знахідки з колекцій, на яких на жаль не зберігся шифр. Важливо зазначити, що у щоденників могло бути декілька авторів, але на документах вказані лише керівники розкопок.

Допоміжними є щоденники з розкопок Сабатинівки I 1948 року під керівництвом А.В. Добровольського (Добровольский, Одинцова 1948). Інформація викладається за подібною схемою до щоденників 1938-1939-х років. У всіх цих архівних матеріалах і 1930-х і 1940-х років присутні замальовки ділянок, квадратної сітки та креслення стратиграфії.

Доповненням до польової документації є креслення та схематичні плани поселень. В архіві ОАМ НАН України зберігаються різні види креслень з поселення Сабатинівка I: загальний план розкопів, їхнє розташування, дані по стратиграфії (чистовики та чернетки), креслення розкопів на різних горизонтах (Зарисовка...1938, Село...1939, План...1938-1939а, 1938-1939б). В науковому архіві ІА НАН України є креслення виявлених жител протягом робіт 1947-1948-х років дослідження (Добровольський 1947-1948). Серед них було виявлено схему споруди, яка відноситься до комплексу Кукутень-Трипілля (розкопи Т і Ф). Наявність вище наведених документів допомогла реконструювати стратиграфію, планіграфії та розташування культурних шарів та об'єктів на Сабатинівці I.

Ще однією групою джерел дослідження є *ілюстративні матеріали*. До них можна віднести фотографії. В архівах зберігаються нечисленні фото 1930-1940-х років, які робилися з певною метою у зв'язку з умовностями часу. А отже, для поселення є відсутньої детальна фотофіксація ходу робіт. Звісно, на цих матеріалах зображено культурний шар та знахідки у ньому (Фотоальбом...1938-1939, 69040/20, 69040/48; 69040/49; 69040/52; 69040/54; 69040/56; 69040/105; 69040/115; 69040/116; 69040/119; 69040/123; 69040/128, Добровольський 1947), фото ландшафтів (Фотоальбом...1938-1939, 69040/34, 69040/107, 69040/108), фото робочого процесу (Фотоальбом...1938-1939, 69040/90, 69040/91, 69040/93) та фото із знахідками (ймовірно підготовлені для публікацій). Також цікавим є

скляний фотонегатив з Сабатинівки I 1938-го року. На кадрі зображено процес просіювання ґрунту, де приймають участь три члена експедиції та А.В. Добровольський (див. дод. 5.24). Подібні фото не є настільки інформативними, як інша польова документація, але іноді за ними є можливість простежити наочно методи, які використовувалися при розкопках пам'яток.

Цікавим і інформативним джерелом виступають *неопубліковані тексти*. Для написання нашої роботи була використана верстка статті О.О. Браунера за 1941 рік з виправленнями «Опис домашніх та диких ссавців при розкопках 1939 р. в Сабатинівці» (російською мовою) (1941). Джерело є унікальним, адже в роботі представлені результати археозоологічного аналізу, який раніше не був відомим у науковому обігу. Дана робота може слугувати чудовим доповненням для реконструкції навколишнього середовища жителів Сабатинівки I та їхньої господарської діяльності.

В роботі було використано також *опубліковані джерела*. До них відноситься стаття А.В. Добровольського про результати розкопок на поселенні Сабатинівка I за 1941-й рік (Добровольський [1941] 2016). Верстка статті зберігалася у науковому архіві ОАМ НАН України. Стаття була опублікована з коментарями Д.В. Кіосака та Л.Ю. Полищук (Киосак, Полищук 2016) Робота спрямована на висвітлення результатів експедицій 1938-1939-х рр., коли метою археологічних робіт було дослідження трипільської культури.

Два вище наведених джерела – типографічні гранки статей А.В. Добровольського та О.О. Браунера – були підготовлені для збірки, присвяченій 100-річчю наукової роботи музею (нині ОАМ НАН України) (Киосак, Полищук 2016, с. 265). Через евакуацію типографії у 1941 році у зв'язку з початком війни, видання не вийшло друком (Киосак, Полищук 2016, с. 265).

Хоча за форматом робота Ф. Козубовського «Археологічні дослідження та території БОГЕСу 1930-1932 рр.» є публікацією, вона є єдиним джерелом про перші розкопки Сабатинівки I («Жовтякової Кручі»). В книзі детально розписано хід робіт, а матеріали описуються за польовими номерами. Колекція знахідок з

робіт цих років вважається втраченою, тому ця робота нами була віднесена також до опублікованих джерел.

Наймасовішими за кількістю були *археологічні матеріальні джерела* (колекції). Вони зберігаються у наукових фондах ОАМ НАН України, ІА НАН України та у музеї загальноосвітньої школи смт Завалля. Серед матеріалів ОАМ НАН України було переглянуто колекцію з Сабатинівки I – керамічні знахідки, кам'яні знаряддя та знаряддя з кісток. Для доповнення розуміння ходу розкопок під керівництвом А.В. Добровольського в фондах ІА НАН України було оглянуто колекцію з поселення Сабатинівка I (колекція №75). В даній колекції присутні виключно матеріали трипільської культури.

Досліджені були керамічні колекції з менш відомих пам'яток. В ОАМ НАН України також знаходяться матеріали з поселень Кам'яне-Завалля 1 та Шамраї. В музеї школи смт Завалля було оглянуто колекції з поселень Козачий Яр 1 та Тополі.

Загалом, для роботи було оглянуто 4074 керамічні знахідки, 55 кам'яних виробів (Сабатинівка I) та колекцію кісток тварин (включаючи знаряддя праці) з Сабатинівки I у кількості 106 одиниць. Наявність таких матеріалів допомогла провести статистичний аналіз, реконструювати розташування культурних шарів (для Сабатинівки I), виявити характерні риси матеріального комплексу поселень сабатинівського типу.

Важливим елементом колекцій є ще одна група джерел – *археологічна епіграфіка* (шифри та написи на знахідках). Вона допомагає точніше та детальніше реконструювати контекст знахідки, а іноді це може бути взагалі унікальною інформацією. Цікаво, що на кістках тварин з Сабатинівки I, які зберігаються у фондах ОАМ НАН України, записані визначення латиною (автор цих визначень, ймовірно, О.О. Браунер).

Корисним джерелом для дослідження, що дозволяє розширити розуміння питань датування, клімату та господарства, виступають *дані природничих наук*. В своїй більшості вони є опублікованими у окремих роботах. Результати петрографічного аналізу В.Ф. Петруня для матеріалів Березівської ГЕС

оприлюднені у роботах В.П. Цибескова (1971) та О.В. Цвек (1999а). Для реконструкції навколишнього середовища на Сабатинівці I було проведено падеопедологічний аналіз на двох вертикальних зачистках (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 40-46, рис. 11-12). Археозоологічні дослідження Березівської ГЕС є широко представленими у дослідженнях (Цалкин 1970, Журавльов 2008, Сєкерська 2020).

Таким чином, базою роботи є різноманітні джерела. Опорною пам'яткою дослідження виступає Сабатинівка I. Поселення є епонімним для локального варіанту етапу VI у Побужжі та досліджувалося першим серед всіх пам'яток групи. Але окрім цього, розкопки проводилися великою площею, а результатами цих робіт є велика виразна колекція знахідок. Тому, аналіз джерел в більшості спирався на вивчення саме Сабатинівки I на різних етапах поселення. Оприлюднення результатів робіт та їх інтерпретація крізь призму сучасних досліджень, дозволить більш чітко зрозуміти визначення сабатинівського типу. Окрім цього, було проведено аналіз колекцій з поселень Кам'яне-Завалля 1, Шамраї, Козачий Яр 1, Тополі. Наявність даних природничих наук допоможе реконструювати природні умови жителів Побужжя у другій половині V тис. до н.е. та моделі ведення господарства населенням.

1.4. Методологічна база дослідження

Використані методи у роботі були спрямовані на два рівня наукового дослідження. На емпіричному етапі, для якого необхідним є накопичення фактів, були оглянуті архівні документи та матеріали колекцій, що потребували певних способів вивчення та прийомів. При теоретичному осмисленні отриманих результатів також було залучено низку наукових методів.

В роботі І.В. Палагути, присвяченій локальним варіантам пам'яток етапу Кукутень А-Трипілля VI наведено доцільний алгоритм дослідження поселень даного етапу та їхніх матеріальних комплексів: 1) картографування поселень з метою виявлення територіальних угруповань; 2) визначення стратиграфічного та планіграфічного контекстів керамічних комплексів; 3) дослідження набору форм

та орнаментів посудини, спостереження над особливостями технології виготовлення керамічних виробів; 4) типологічне вивчення кераміки, визначення основних тенденцій розвитку форм та орнаменталізації виробів; 5) порівняння на цій базі керамічних комплексів, виявлення їхніх генетичних зв'язків (Палагута 2016, с. 69). Ці запропоновані ступені дослідження ми спробували використати у дослідженні сабатинівських пам'яток.

Метою даної роботи було дослідження одного локального угруповання поселень в системі Кукутень-Трипілля. Тому, при вивченні сабатинівської групи, було використано метод картографування. Наочно було зображено розташування поселень у регіоні Середнього Побужжя, зображено відомі поселення Кукутень А – Трипілля ВІ на території України, а регіон розповсюдження безпосередньо пам'яток сабатинівської групи було зображено на карті Центральної Європи (див. дод. 1.1., 1.2., 11.4.) Завдяки цьому простежується локалізація поселень та структура їхнього розселення.

Вивчення поселень проходило з дотриманням традиційних археологічних методів – мікростратиграфічного та планіграфічного. Свідчення даного характеру детально описані в звітах та публікаціях. Але не всі поселення можуть бути широко висвітлені дослідженнях і для них необхідним є реконструкція стратиграфії та планіграфії за наявними джерелами. Наприклад, аналіз архівних матеріалів (креслення та польові щоденники) дозволив реконструювати хід робіт на Сабатинівці І протягом 1938-1939-х рр., локалізувати виявлені об'єкти та розробити схему з розташування культурних шарів пам'ятки (див. дод. 5.8.). Наявність таких даних є необхідним для порівняння комплексів в сабатинівській групі поселень та загалом в системі пам'яток етапу ВІ.

Типологічний метод був широко застосований для аналізу колекцій поселень. При його описі необхідно зазначити принцип Хілла-Еванса (Клейн 1991, с. 227). За ним є неможливою універсальна класифікація, яка є незалежною від дослідницьких завдань (Клейн 1991, с. 227). А отже, для різних завдань використовуються різні класифікації.

Крізь призму типології, запропонованої І.В. Палагутою (2016), був виконаний огляд посуду та його орнаменту. Серед найпоширеніших форм посуду, дослідником зазначалися миски, миски з високими полими підставками, грушоподібні посудини, посудини зі сферичним або сфероконічним тулубом, двох'ярусні посудини, кришки, глечики, горщики, кубки, антропоморфні посудини, моноклеподібні та біноклеподібні посудини, ложки та посудини банкоподібних форм (Палагута 2016, с. 63-65). Вищезазначені посудини декорувалися наступними техніками орнаменту: прокреслений, заглиблений, канелюри, трихромний розпис та варіанти біхромного розпису (Палагута 2016, с. 67).

До опису керамічних колекцій, приведених у нашій роботі, було інтегровано схему Н.Б. Бурдо (2015). За описом дослідниці серед керамічних комплексів поселень сабатинівського типу характерними є 4 категорії посуду (Бурдо 2015, с. 19-21). До першої належить столовий посуд із варіаціями заглибленого орнаменту. Для даної категорії запропоновано 2 варіанти – із заглибленим орнаментом (заглиблені лінії) та зі штампованим орнаментом (квадратний та круглий штампи часто у комплексі з канелюрами). Друга категорія посуду також розділена на два варіанти – «кухонний» посуд та посуд з великою кількістю товченої мушлі та орнаментований елементами, характерними для кераміки культур степового енеоліту. Третя категорія є нечисленною та представлена столовими посудинами без орнаментациї. Серед них посудини різних форм та варіацій. До них належать миски, характерні для культури Гумельниця (імпорти?), сферична посудина на піддоні, горщик та посудина із зооморфним наліпом (Бурдо 2015, с. 20). Четверта категорія представлена якісним імпортним розписним посудом з культури Кукутень.

На нашу думку, описана вище схема добре відповідає керамічному комплексу поселень сабатинівського типу. Але для колекцій, де більшість посуду є фрагментованим і є складним для ідентифікації, не всі фрагменти можуть бути використані при статистичному аналізі. Насамперед це стосується численних уламків столового посуду без декору. Ми не можемо його віднести до третьої

категорії, неорнаментованого столового посуду, для якої якраз є важливим наявність цілих форм. Фрагмент без орнаменту може бути частиною орнаментованої посудини. Тому, ми пропонуємо для нашої роботи додати до схеми Н.Б. Бурдо ще один варіант першої категорії – фрагменти столових посудин без орнаменту (І.3). Наявність цих даних допоможе більш всебічно оглянути керамічні колекції пам'яток сабатинівського типу.

При обробці столового посуду з заглибленим орнаментом, нами було розроблено невелику таблицю з найпоширенішими орнаментами на посудинах цієї категорії, насамперед на столових горщиках, кубках, мисках (див. дод. 6.1.-6.3.). Прикладом слугував каталог, розроблений при обробці керамічних знахідок з пам'ятки етапу Кукутень А Трушешть-Цугуеца (Petrescu-Dîmbovița, Florescu, Florescu 1999, р. 648-673). В каталозі було показано найпоширеніші форми посудин та елементи орнаментів, позначених латинськими літерами, та були показані статистичні результати. При огляді колекції з Сабатинівки І була зроблена спроба систематизації орнаментів та форм посудин. Оглядався заглиблений орнамент – найпоширеніші елементи із заглибленими лініями, канелюрами, квадратним та круглим штампом (див. дод. 6.1.-6.3.). У зв'язку з великою фрагментацією колекції, складним був огляд безпосередньо форм посудин і при описі зазначалися попередні результати, що базувалися на поширених формах посудин на етапі VI та деяких опублікованих знахідок (Бурдо 2015, Палагута 2016, рис. 3 формами; Цыбесков 1967, рис.1,1; Цыбесков 1971, 1976). Для об'єктів з сильно фрагментованим посудом, порівняння проводилося по визначеному розташуванню фрагменту на посудині (фрагмент вінець, тулубу, денця тощо) і частині орнаментального елемента, зображеного на ньому. Корисним вбачається при подальших дослідженнях більш детальна розробка даної схеми та для інших категорій орнаменту для поселень сабатинівського типу при виявленні цілих форм.

Метод типології також був використаний при аналізі виробів з кістки та каменю. Типологія цих виробів детально описана Т.О. Поповою при дослідженні багатощарового трипільського поселення Поливанив Яр (Попова 2003).

Дослідниця зазначає такі варіанти кам'яних знарядь: сокири, тесла, долота, мотики, абразивні вироби, зернотерки та розтиральні камені (Попова 2003, с. 24). Вироби з кістки поділяються на три класи. До класу I належать кістяні знаряддя (мотики, палка для копання, долота, стамески, шила з проколками, лоцила) (Попова 2003, с. 24)). До класу II належать прикраси (Попова 2003, с. 24). Клас III складається зі спрацьованих уламків.

Вище наведені методи – мікростратиграфічний, планіграфічний та типологічний є більш наочними та інформативними при використанні ще одного методу емпіричного рівня – статистичного. В нашій роботі, слушним при статистичному аналізі був прийом ведення баз даних. Вони були підготовлені для керамічних колекцій з Сабатинівки I та інших поселень сабатинівського локального угруповання. Для кожної керамічної знахідки фіксувалася низка характеристик: походження артефакту (квадрат/ділянка, глибина), технологічна група, морфологія, орнамент посудини, тісто, домішки, розміри.

Також зведена база даних була розроблена для систематизації даних з польової документації при дослідженнях Сабатинівки I протягом 1938-1939-х рр. Для цього необхідним була обробка польових щоденників, де фіксувалися досліджувані ділянки, квадрати, глибини, опис та замальовки знахідок з польовими номерами (Добровольский 1938а, 1938б, 1938с, Лагодовская, 1938а, 1938б, 1938с, 1938д). Комбінація зафіксованих даних з колекції та польової документації дозволяє реконструювати місцезнаходження артефактів, залягання культурного шару та дає можливість доповнити відомості про стратиграфію та планіграфію пам'ятки.

Теоретичне осмислення отриманих емпіричних даних проходило в рамках порівняльно-історичного методу, в аспектах зазначених І.Д. Ковальченком (2003, с. 182-183). Серед них: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний. Перший аспект було використано для виявлення коренів сабатинівської групи поселень. Історико-порівняльний метод має своєю логічною основою аналогію (Ковальченко 2003, с. 187), і, тому, закладає підвалини для міжкультурних співставлень. Історико-порівняльний метод виходить з

закономірності розвитку окремих аспектів матеріальної культури навіть на територіях відділених значними відстанями. Знаходячи такі хронологічно чутливі категорії об'єктів матеріальної культури («хроноіндикатори»), ми можемо не тільки з'ясувати відносну хронологію окремих комплексів, але й ставити питання напрямків культурно-історичних та торгово-економічних зв'язків давнього населення. Історико-типологічний метод послідовно застосовано для типологізації локальних аспектів культурного-комплексу Кукутень-Трипілля, що дозволило запропонувати чітке типологічне визначення природи сабатинівського типу пам'яток.

Таким чином, для вивчення сабатинівської групи поселень було використано методи що слугували осмисленню матеріалу на двох рівнях наукового дослідження – емпіричного та теоретичного. На емпіричному рівні були використані методи картографування, мікростратиграфічний та планіграфічний методи, типологічний та статистичний. Емпіричні методи були реалізовані через прийоми. На теоретичному рівні осмислення отриманих даних було використано порівняльно-історичний метод, завдяки якому було визначено корені формування сабатинівської групи, виявлення міжкультурних контактів та розуміння даного угруповання в системі Кукутень-Трипілля.

РОЗДІЛ 2

ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ

Невід’ємною частиною дослідження стародавніх суспільств є розуміння природних умов, за яких існувало давнє населення. Такі дані надають нам можливість реконструювати значну кількість аспектів повсякденного життя та питання господарства, в тому числі і стосовно трипільців у 5 тис. до н.е. у Побужжі. Крім того, деякі елементи навколишнього середовища можуть бути відображені на предметах матеріальної культури. Наприклад, місцева фауна часто зображена у зооморфній пластиці та навіть на столовому посуді різних етапів Кукутень-Трипілля, використовуючи техніку заглибленого орнаменту та розпису посудини до обпалу (Петренко, Поліщук 2004, с. 84; Terna et al. 2019, fig. 54). В даному розділі міститься спроба оглянути доступні для пам’яток сабатинівського типу результати палеокліматичних досліджень, враховуючи реконструкцію навколишнього середовища, палеоботанічних досліджень, археозоологічних визначень та ґрунтознавчих аналізів.

2.1. Ландшафти у Побужжі у 5 тис. до н.е.

Поселення сабатинівського типу розташовані на території Середнього Побужжя. Для даного регіону наявна низка дефініцій та пропозицій щодо визначення його меж, але у даній роботі локалізацію цього регіону ми пропонуємо розглядати в контексті, запропонованому С.П. Дорошкевичем (2018) – це територія Південного Бугу в межах Українського щита (2018, с. 5). Безпосередньо поселення сабатинівського типу щільно розміщуються у південній частині даного регіону.

Перед оглядом стародавніх ландшафтів у Побужжі необхідною є оцінка його сучасного стану. Ріка Південний Буг бере свій початок на Подільській височині і впадає у Бузький лиман Чорного моря. В своїй середній течії, неподалік від розташування поселень сабатинівського типу, долина річки звужується до 200-300 м і це сприяє утворенню каньйонів з гранітними берегами. Також в середній

течії фіксуються пороги (Русинов 1993, с. 30). На місцевості, де розташована Сабатинівка I, в Південний Буг з півночі впадає його невеличка ліва притока Синиця. Також важливими компонентами ландшафту є інші, менші ліві допливи: Могилянка та Окна. З правого боку до Бугу тут втікають річки, які починають свій біг з Подільської височини: Дохна, Савранка та Кодима.

Важливо зазначити, що район з сабатинівськими пам'ятками знаходиться на кордоні двох сучасних українських областей – Одеської (Подільський район) та Кіровоградської (Голованівський район). Кордон між ними проходить течією ріки Південний Буг. На лівому березі ріки розташовані поселення Сабатинівка I, Березівська ГЕС та Тополі, на правому – Кам'яне-Завалля I, Шамраї, Козачий Яр 1, Козачий Яр 2 та Довгий Яр (див. дод. 1.1.). Зазначені райони розташовані на відрогах Подільської та Придніпровської височин (Кривульченко 1993, с. 236). Цей рельєф був сформований протягом неотектонічного етапу (Дорошкевич 2018, с. 10).

Південна частина Середнього Побужжя є частиною Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції, яка є сегментом Східноєвропейської рівнини у межах лісостепової зони (Шищенко 1993, с.345-346). Провінція була сформована при переважанні підвищеного рельєфу на лесах, що перекривають кристалічні породи Українського щита при достатньому зволоженні та зсувних процесах (Шищенко 1993, с. 345-346). У її південній частині домінують південнолісостепові ландшафти. Зональні ґрунти у лісостеповій зоні представлені наступними варіантами: ясно-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені; чорноземи реградовані опідзоленими типовими (Дорошкевич 2018, с. 11).

Серед поселень сабатинівського типу детальний огляд сучасних ландшафтів доступний для поселення Сабатинівка I, який належить Ж.М. Матвіїшиній (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021). При роботі над палеопедологічним аналізом на поселенні, дослідниця детально описала сучасний стан навколишнього середовища на пам'ятці. За нею, береги Південного Бугу дуже асиметричні. Його лівобережжя на місцевості характеризується високим берегом

у вигляді урвища (див. дод. 3.2.). На верхній частині лівобережжя зустрічаються такі рослини, як мітлиця, осот, ситник, китник, дереза та інші мезофітні рослини (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 41), а на нижньому березі біля води присутні зарості очерету, верба та осот. Правобережжя відрізняється наявністю великих заплав. Простежується низька заплава шириною приблизно 50 м та подальша висока. Характеризується луговою рослинністю. Епізодично зустрічаються зарості очерету, ліси верби та тополя (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 41).

Поруч з пам'ятками сабатинівського типу знаходиться заваллівське родовище графіту на берегах р. Південного Бугу, де графітові руди наявні загальною потужністю 80 м. Це родовище розробляють кар'єрним методом. Неповдалік від даного кар'єру розташовані поселення Кам'яне-Завалля 1, Шамраї, Козачий Яр 1, а Козачий Яр 2 є частково зруйнованим ймовірно через будівництво іншого кар'єру на графіт (на правому, протилежному березі ріки) (Теодорович 1993, с. 7; Пересунчак 2014, с. 173).

На території с. Козавчин, поруч з яким зафіксовані пам'ятки Козачий Яр 1, Козачий Яр 2 та Довгий Яр, розташований заказник «Козавчинські скелі», який характеризується виразними гранітними крутосхилами.

При ґрунтознавчому дослідженні Сабатинівки I, яке згадувалося вище, вдалося встановити процеси, які відбувалися у навколишньому середовищі під час існування на пам'ятці трипільського населення (етапу VI). За характером досліджуваного профілю, умови, що спричинили формування «трипільського» ґрунту, були дещо теплішими сучасних. Припускалося, що природні зони були зміщеними на північ. На ґрунтах простежувалася вторинна насиченість карбонатами, що може бути пов'язаним з луково-чорноземним ґрунтоутворенням на наступних етапах. Безпосередньо трипільський ґрунт був сформований на озерно-алювіальних відкладах. Це могло бути спричинене формуванням нижнього шару ґрунту на низьких горизонтах (в порівнянні з сучасною ситуацією) неподалік річки і у зв'язку з цим періодичним затопленням місцевості (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 44).

Тенденція до зміни клімату була закладена в період переходу від теплих умов до холодних з великим зволоженням при домінуванні лучних ландшафтів з високотрав'ям, що призвело до розвитку гумусово-аккумулятивних процесів з формуванням гумусового горизонту (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 46).

Підсумовуючи можна зазначити, що сучасна місцевість, де розташовані поселення сабатинівського типу, знаходиться у лісостеповій зоні у Середньому Побужжі. Рельєф визначається розташуванням регіону між відрогами Подільської та Придніпровської височин. Було зафіксовано, що південнобузькі заплави є асиметричними, де правий берег представлений широкими терасами, а лівий більш крутим берегом. На місцевості домінує лучна рослинність, епізодично зустрічаються невеличкі ліси. Така ситуація не відповідає умовам 5 тис до н.е. За результатами ґрунтознавчих досліджень, під час існування у регіоні трипільського населення, ландшапти утворювалися під час більш теплого за сучасний клімат. Можна припустити, що регіон в 5 тис. до н.е. існував у степовій природній зоні.

2.2. Тенденції розвитку клімату у другій половині атлантичного періоду

Для розуміння кліматичних процесів необхідним видається ретроспективний огляд палеоекологічної ситуації у даному регіоні на попередніх етапах голоцену. Доступними є результати палеогеографічних досліджень мезолітичних пам'яток в басейні середньої течії річки Дністер (Сминтина 2001). Для пізнього дріасу-пребореалу характерним є зменшення змішано-широколисних лісів та поширення на широких площах різнотравних-злакових луків та степів (Сминтина 2001, с. 63-64). На відкритих територіях зустрічалися олені, бики та коні різних видів, а на закритих або напівзакритих біотопах проживали косулі, лосі, благородні олені, кабани та інші тварини, характерні для такої місцевості (Сминтина 2001, с. 63). На даному етапі простежується певне остеповіння територій, кордони яких доходять до південної частини Середнього Побужжя, а на правобережній території Дніпра майже до місця впадіння його лівої притоки Ворскли (Сминтина 2001, рис. 26). Аналіз рослинності на наступному етапі –

бореалі – свідчить про суттєве збільшення вологості клімату. Простежувалося поширення ділянок сосново-широколистяних лісів, що сприяло зникненню північного оленя (Сминтина 2001, с. 88). В бореалі відбувається переміщення північних меж степу в південному напрямку. На Подніпров'ї кордони зміщуються до північних меж дніпровського Надпоріжжя (Сминтина 2001, рис. 34).

Розвиток мезолітичних культур продовжився і в атлантичний період (Пашкевич 1984, с. 10). На пам'ятках у Середньому Подністер'ї за палеогеографічними даними були поширені широколистяні ліси та різнотравно-злакова степова рослинність (Пашкевич 1984, с. 10-11)

Дослідження такого аспекту для району південної частини Середнього Побужжя було проведено на пам'ятці доби мезоліту Мельнична Круча (6460–6100 calBC) та на неолітичному поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля (5290–4960 calBC) (Salavert et al. 2020). Вони розташовані поряд з поселеннями сабатинівського типу. Мельнична Круча знаходиться на лівому березі річки Південний Буг неподалік від пам'ятки Кукутень-Трипілля Сабатинівка I, а неолітичне Кам'яне-Завалля розташоване в одному регіоні з трипільським поселенням Кам'яне-Завалля 1.

Попередньо, за результатами палеоботанічних досліджень стає зрозумілим, що і мезолітичне і неолітичне населення Середнього Побужжя селилося у лісостеповій зоні, неподалік від лесових масивів та у районах з багатими водними ресурсами (Salavert et al. 2020). Лісові масиви використовувалися для мисливства та ресурсів для вогнищ.

При вивченні решток вугілля поселень було виявлено, що серед мезолітичних зразків, найпоширенішими є рештки ясеня (*Fraxinus*) – 62%, далі за численністю йде дуб (*Quercus*) – 34%, а решки в'язу (*Ulmus*) є нечисленними – 4% (Salavert et al. 2020). В той же час, за датуванням, існування мезолітичного населення припадає на період бореалу раннього голоцену, його пізній етап ВО-2. Цей період характеризується редукцією широколистяних у лісостепу (Герасименко 2004, с. 21).

На неолітичному Кам'яному-Заваллі було визначено ще більшу низку зразків, насамперед рештки вугілля, насіння та фруктів (?). В дослідженні рослинності регіону (Salavert et al. 2020), що серед дерев найчисленнішими є рештки ясеня (*Fraxinus*) – 77%, меншим за кількістю є дуб (*Quercus*) – 20% та граб (*Carpinus*) – 1,5 %. Також дослідницею було ідентифіковано рештки, які були нечисленними, а тому проблемними для детальної ідентифікації – в'яз (*Ulmus*), слива (*Prunus*), бузина (*Sambucus*) та дерен (*Cornus*). При аналізі насіння, було визначено, що 50% виявлених видів, належать до наступних злакових: пшениця, ймовірно полба (*Triticum turgidum* cf. subsp. *dicoccon*), ячмінь (*Hordeum* sp.)/пшениця (*Triticum* sp.), пшениця (*Triticum* sp.) та ячмінь (*Hordeum* sp.). Інша частина відноситься до диких рослин. Серед них було ідентифіковано варіанти гвоздикових рослин (*Caryophyllaceae*), лободи (*Chenopodium album/murale*) та витка гречка берізкова (*Fallopia convolvulus*). Існування Кам'яного-Завалля припадає на етап hl_{b1-4} (7.4-6.9 тис. р.т) та відповідає помітній аридизації у степу (див. дод. 3.1.).

Таким чином, у Середньому Побужжі, залісені простори були розчищені ранніми землеробами КЛСК та Трипілля. По тому, протягом другої половини атлантичного періоду голоцену збільшувалась аридизація та відбувалось остеповіння територій.

Цікавим виступає огляд безпосередньо атлантичного етапу голоцену. За одним із запропонованих бачень поділу даного етапу (Шовкопляс, Пашкевич, Христофорова 2011, с. 88) поселення сабатинівського типу припадають на завершальний період даного етапу – АТЗ (хронологічні межі – 5850-4960 р.т.). Також сабатинівські пам'ятки за даною схемою існували в період максимального потепління за часів атлантикуму – 6280 ± 70 - 5180 ± 80 ВР (Шовкопляс, Пашкевич, Христофорова 2011, с.88). В порівнянні із сучасними кліматом цей період визначався більш м'якими зимами, середньою річною температурою вищою за сучасну на 2 °С. В липні температура була вище за сучасну приблизно на 1 °С, а в січні на 0,50-1 °С. Опади за кількістю були меншими приблизно на 25 мм (Шовкопляс, Пашкевич, Христофорова 2011, с.88).

Вивчення палеоекологічної ситуації на поселеннях у 5 тис. до н.е. дозволяє уточнити висновки, сформульовані вище. Зокрема, міждисциплінарні дослідження на пам'ятках дозволили точніше датувати поселення Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кам'яне-Завалля 1 та Шамраї. Наявність такої інформації дозволяє детальніше ідентифікувати кліматичні умови, в якому існувало населення Трипілля VI у Середньому Побужжі (див. табл. 3.1.). Окрім того, доступними є результати палеопедологічного аналізу, проведеного на Сабатинівці I, в якому досліджено стародавні ґрунти та процеси ґрунтоутворення (див. підрозділ 2.2.; Лобанова, Матвишина, Киосак 2021). Допоміжними можуть виступити палеоботанічні дослідження (Salavert et al. 2020).

А саме, датувати природні обстановки дозволяють калібровані радіовуглецеві дати, які були отримані нещодавно. Нові результати датувань (п'ять дат по поселенням Шамраї, Кам'яне-Завалля 1 та Березівська ГЕС) свідчать про існування сабатинівської групи пам'яток у 44-42 ст. до н.е. (Kiosak et al. 2021).

Наведені вище датування вказують на те, що трипільське населення етапу VI могло існувати у регіоні в період значних кліматичних змін. За результатами радіовуглецевих визначень Київської лабораторії поселення Сабатинівка I належало до кліматичного оптимуму голоцену, а нові дати вказують на те, що ці поселення існували на рубежі початку кліматичної фази $h1_{b1-6}$. (Герасименко 2004, с. 22), завершального підетапу атлантичного періоду голоцену. Н.П. Герасименко описує цей час як період помітної аридизації степів, скорочення листяних лісів та зникнення грабу. Ця фаза веде до ще більш засушливих кліматів суббореального часу у IV тис. до н.е. (Герасименко 2004, с. 23-24). Отже, трипільський етап у мікрорегіоні можна пов'язувати з кінцем атлантичного періоду. Розташування культурного шару Трипілля VI на Сабатинівці I у верхній частині ґрунту відповідає абсолютній хронології завершення цієї хронологічної зони голоцену (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021).

Міжрегіональні порівняння для цього досить вузького хронологічного зрізу можливі завдяки палеокліматичним даним, відомим для поселень Кукутень А-Трипілья VI на Півночі Молдови, зокрема пам'ятки Друца 1 на території Пруто-Дністровського межиріччя. Серед керамічного комплексу поселення сабатинівського типу Шамраї було зафіксовано фрагмент розписної посудини з орнаментальною композицією, подібною до декору розписних посудин з поселення Друца 1 (Лобанова, Киосак 2020, с. 85, рис. 2; див. дод. 6.26., 7). В споро-пилковому розрізі пам'ятки було зафіксовано 3 палінозони: «А» – верхня частина трипільського культурного шару; «В» нижня частина трипільського культурного шару; «С» – горизонт, який був розташований нижче трипільського (Кременецкий 1991, с. 89). Для останнього типовою є висока доля пилку дерев'яних порід, що вказує на значну лісистість місцевості. Присутніми також були ділянки лучно-степової рослинності. Палінозона «В» є перехідною між «А» та «С». Тут зафіксовано зменшення лісової площі на поселенні (Кременецкий 1991, с. 88). Палінозона «А» характеризується змінами в рослинному покриві, збільшенням кількості злакових, зменшенням площі лісів. К. Кременецкий (1991, с. 90) пов'язував це з антропогенним фактором, що відображається на великій кількості рослин, які здатні проростати на порушених ділянках ґрунту (Кременецкий 1991, с. 89). Отже, на поселенні Друца I простежуються подібні до пам'яток сабатинівського типу палеокліматичні процеси – на попередніх до VI етапах, фіксується сильна лісистість регіону (в більшості представлена широколистяними породами), яка значно зменшується на середньому етапі Трипілья, завдяки процесам аридизації степу.

Кліматичні зміни у сучасній лісостеповій зоні фіксуються на більш пізніх трипільських етапах. Ґрунтознавче дослідження було проведено на пам'ятці етапу VII біля села Лікареве (Кіровоградська область) на лівій притоці Синюхи Велика Вись (Матвіїшина, Дорошкевич 2016). Завдяки детально проведеному палеопедологічному аналізу було виявлено, що «трипільські» чорноземи були утворені обстановками більш теплого аридного клімату, при степовому-сухостеповому режимі (Матвіїшина, Дорошкевич 2016, с. 26). Ж.М. Матвіїшина

та С.П. Дорошкевич зазначають, що дана місцевість, на якій розташована пам'ятка Лікареве, сьогодні розташована у лісостеповій зоні, в той час як за Трипілля кордони степової зони були зміщені на північ, в тому числі зачіпаючи регіон пам'ятки (2016, с. 25-26). Таким чином, дані результати відповідають кліматичним змінам, що відбувалися у лісостеповій зоні на етапу Кукутень А-Трипілля VI, промовисто показуючи їх остаточні наслідки.

Отже, результати проведеного вище аналізу дозволяють простежити палеокліматичні умови у південній частині Середнього Побужжя. Саме зазначений регіон у початковій фазі середнього Трипілля був заселений жителями поселень сабатинівського типу. Завдяки доступним даним, вдалося зробити ретроспективний огляд кліматичних обставин у регіоні задля розуміння розселення населення різних культур протягом атлантичного етапу голоцену, а також впливу антропогенного фактору на навколишнє середовище. Система заселення регіону з мезоліту характеризується локалізацією поселень поблизу лісових масивів та місцевості з водними ресурсами. В мезоліті на цій території простежується редукція широколистяних дерев у лісостеповій зоні. Неолітичне населення Кам'яного-Завалля існувало під час фази похолодання та аридизації степу. Трипільське енеолітичне населення існувало по термальному оптимуму голоцену, в період скорочення листяних лісів та зникнення грабу. Подальший суббореальний час веде ще до більш посушливих кліматів.

2.3. Ґрунти та рослинність

Палеоекологічну ситуацію у районі розташування поселень сабатинівського типу значно зможе доповнити опис ґрунтів та рослинності. Короткий опис зразків рослин з Березівської ГЕС нещодавно оприлюднено (Пашкевич, Відейко 2020, с. 21), а для ґрунтознавчої складової проблеми відомим є опис ґрунтів на багат шаровому поселенні Сабатинівка I (Лобанова, Матвишина, Киосак, 2021). Протягом розвідувальних робіт Подільсько-Причорноморської експедиції на Сабатинівці I було проведено, вже зазначений вище палеопедологічний аналіз д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною (за участю Л.Ю. Сорокіної).

Для вивчення стародавніх ґрунтів на Сабатинівці I було відкрито дві зачистки. Результати даного аналізу дозволили зробити висновки про стародавні ґрунти, навколишнє середовище трипільського населення та про наступні кліматичні зміни у регіоні (Лобанова, Матвиїшина, Киосак 2021). Зачистки розташовані у різних частинах поселення на відстані 230 м одна від одної (див. дод. 4.1.).

За описом Ж.М. Матвиїшиної (Лобанова, Матвиїшина, Киосак 2021) матеріали з двох зачисток були відмінними. Для зачистки 1 є характерним легко- та середньо суглинистий гранулометричний склад матеріалу. Ґрунтоутворюючим при цьому були озерно-алювіальні відкладення середньо- до важко суглинистого гранулометричного складу (Лобанова, Матвиїшина, Киосак 2021, рис. 11). Друга зачистка розташована на більш високому геоморфологічному рівні – надзаплавній терасі (Лобанова, Матвиїшина, Киосак 2021, рис.12). Матеріал зачистки був значно піскуватий, а нижній ґрунт був сформований на розсипчастих алювіальних пісках.

У зачистці 1 (див. дод. 3.3.) було досліджено 3 голоценові ґрунти, які були розділені прошарками лесоподібних та інших суглинків. Ж.М. Матвиїшина описує їх наступним чином: верхній ґрунт – 0,0-1,15 м (Рк до глибини 1,5м), який відділений прошарком лесоподібного суглинка (1,15-1,5 м Рк), далі йде ґрунт з трипільським матеріалом (1,5-2,5 м), на нижньому рівні представлені озерно-алювіальні відклади (2,5-3,5 м) (Лобанова, Матвиїшина, Киосак 2021, с. 42). Зверху донизу розвиненим є лучно-чорноземний ґрунт (0,0-1,1 м), де простежується основна маса кістяних артефактів. Горизонт з трипільськими матеріалами – це чорнозем звичайний, карбонатний (допускалося, що вторинно) з поверхні, а нижче містилися заплавні озерно-алювіальні розшаровані суглинки. Останні простежуються завдяки врізанню річки (2,5-3,5 м).

Про розвиток лучних процесів до 1 м можуть свідчити наступні характеристики: залуженність від карбонатів; темно-сірі до чорного тони забарвлення; збільшена потужність гумусового горизонту; зернистість та комковато-зерниста структура за всім профілем. Таким чином, дані ґрунти розвивалися під лучною рослинністю в період зволоження і активного

надходження трав'яного матеріалу, що дозволило сформувати потужні гумусові горизонти. Такі процеси могли проходити в умовах помірного клімату лісостепу та північного степу. Ґрунти могли бути чорноземо-лучними пілуватими, легко-середньосуглинковим, глибоко гумусними, де ґрунтоутворююча порода – лесоподібні суглинки (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 43).

На відміну від верхнього ґрунту, «трипільський» вирізнявся сизо-сірими тонами, значно меншою гумусованістю, більш тяжким грануло метричним складом, розшарованістю з елементами уламко-пластинчатої структури. Допускалося, що первинний матеріал був дещо більше вилуженим. Враховуючи, що ґрунт був сформований на озерно-алювіальних відкладах у заплаві, з шаруватістю, але без чіткої диференціації на генетичні горизонти і лише частково доповнений гумусом, його можна відзначити як заплавно-дерновий (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 44). Умови формування такого ґрунту були дещо теплішими за сучасні ймовірно в умовах зміщених на північ природних зон.

В зачистці 2 вдалося описати 2 дернових ґрунти, що були розділені більш світлим світло-сірим суглинково-піскуватим, а нижній ґрунт сформований на розсипчастих алювіальних пісках (див. дод. 3.4.). Ґрунт у верхній частині зачистки пілувато-пісчано-легкосуглинковий до супісків за ґруналометричним складом, але більш піскуватий. За цими ознаками, цей ґрунт визначається як лучно-дерновий глибокогумусований. Він формувався під рясним трав'яним покривом під час лучних процесів (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 46).

Нижній ґрунт з поступовими переходами між горизонтами світлішає донизу. Він менш гумусований та більш піскуватий за ґрунт у верхній частині зачистки. Характерною для нього є комкувато-розсипчаста структура. Подібно до зразків із зачистки 1 цей ґрунт ідентифікується як заплавно-дерновий, легкосуглинковий-супісковий середньої потужності, що сформований на карбонатних супісках та алювії, а нижче – алювій безкарбонатний (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, с. 46).

Отже, ґрунтознавчі дослідження підтверджують зміни в кліматі та природних зонах доісторичного Середнього Побужжя. Як зазначалося у попередніх розділах, ґрунти були сформовані під час домінування лучної рослинності.

Важливим при розумінні навколишнього середовища та ґрунтів є рослинність на місцевості. Окрім Березівської ГЕС, для якої були визначені домашні рослини (Пашкевич, Відейко 2020, с. 21), для поселень сабатинівського типу, на жаль, є відсутніми палеоботанічні дані, подібні до мезолітичної Мельничної Кручі та неолітичного Кам'яного-Завалля (див. Підрозділ 2.2.).

Не дивлячись на відсутність для більшості поселень сабатинівського типу прямих відомостей про палеорослинність, доповнити розуміння цього аспекту давніх природних обстановок можна завдяки дослідженню палеоекологічної ситуації регіону та наявності нових даних радіовуглецевого датування, що дає можливість пошуку синхронних пунктів з доступними результатами палеоботанічних досліджень. Серед таких пунктів можна виділити торф'яні родовища Кардашинське та Троїцьке, розріз Чумай, ґрунтовий розріз Єланець та палінологічну колонку з поселення-гіганту Небелівка.

Попередньо, при дослідженнях палеоекології часів трипільської культури, було визначено, що під час атлантичного періоду голоцену у Побужжі домінував лучний лісостеп з ділянками лісів з дуба, граба, липи, в'яза та інших широколистяних порід дерев з мезофітним трав'яним покривом (Янушевич, Кременецький, Пашкевич 1993, с. 144)

Вище було приведено аналіз ґрунтів, який детальніше дозволив розглянути зміни кордонів природних зон у 5 тис. до н.е. Цікавим видається обстеження рослинності саме у степовій зоні. Джерелом тут може виступити торф'яне родовище Кардашинське, яке знаходиться у Херсонській області у районі Олешківських пісків біля гирла р. Дніпра на його лівому березі. Загальна площа об'єкту – 2600 га. В місці, де досліджувалося родовище, потужність відкладів складає 4,15 м. Було зафіксовано 11 споро-пилкових комплексів (Кременецький 1991). Серед них, комплекси 7-9 належать до другої половини атлантичного періоду (Виноградова, Киосак 2010, с. 181-182). В комплексі 7

зафіксовано пилок сосни (*Pinus*), берези (*Betula*) та широколистих порід дерев (Виноградова, Киосак 2010, с. 181-182). Для комплексу 8 характерними стали зміни в пилку порід дерев, а саме поява пилку клену (*Acer*) (Виноградова, Киосак 2010, с. 181-182). В комплексі 9 зменшується частка сосни (*Pinus*), і збільшується частка широколистих порід дерев. Серед трав'яних рослин збільшується вміст полину (*Artemisia*)

На розрізі Чумай у долині р. Ялпуг було досліджено відклади потужністю 4,6 м. В даному розрізі було виділено 8 споро-пилкових комплексів, які відповідають проміжку від середнього та пізнього атлантичного етапів (Киосак, Виноградова, с. 184; Волонтир 1989). Рослинність середнього атлантичного етапу представлена трав'яними рослинами, де домінуючими є айстрові та полин (*Artemisia*). В комплексі пізньоатлантичного етапу з'являються нечисленні зерна широколистяних рослин, пилок культурних злаків та бур'янів.

Розріз Єланець у Миколаївській області знаходиться на території природного заповідника «Єланецький степ». Потужність відкладів становить 1 м, які відповідають часу від раннього до пізнього голоцену (SA) (Арап и др. 1992; Безусько и др. 2000). В атлантичний період тут збільшується роль лучної рослинності, кількість пилку дерев та кущів, які є характерними для атлантичного періоду.

Відома палінологічна колонка з болота Троїцьке (Миколаївська область) нещодавно була описана з принципово інших позицій, спираючись на результати радіометричного датування (Безусько 2010). У її більш ніж 12 метрових відкладах був виділений споро-пилковий комплекс 3 (глибини 890-1060 см), з переважанням пилку трав'яної рослинності, але і з виразним комплексом деревної та кустарної флори. Він відповідає заключній фазі атлантичного періоду АТ-3 (Безусько 2010, табл.) і, судячи з радіовуглецевої дати (ИГАН-801, 4960 ± 60 ВР, 4320-3350 calBC), яка була отримана з глибини 975-995 см, охоплював і період, який нас цікавить. На жаль, відсутність диференційованої характеристики зразків у рамках фази АТ-3 не дозволяє прямо скорелювати розрізи на Сабатинівці I з цією палеокліматичною послідовністю.

Також доступними є результати досліджень на трипільському мегапоселенні етапу VII Небелівка, яке розташоване на правому березі лівої притоки р. Ятрань. Пам'ятка локалізована у сучасній лісостеповій зоні, північніше за пам'ятки сабатинівського типу (90 км на північ від Сабатинівки I). Отримані дані палінологічної колонки охоплюють і період існування сабатинівської групи пам'яток (Albert et al. 2020, p. 25), тобто етапу, що існував до появи поселення-гіганту (pre-megasite) і охоплює час від 4880–4260 pp. до н.е. до 4340-4070 pp. до н.е. Цей період характеризувався домінуванням широколистяних лісів (*Tilia-Ulmus-Quercus*), де переважали липа (*Tilia*), а згодом в'яз (*Ulmus*). Такий ліс, де домінував в'яз був чудовим середовищем для трав'яних тварин, що додатково підтверджується високою кількістю полину (*Artemisia*). На досліджуваному етапі були зафіксовані також злакові типу пшениці (*Triticum*) та ячменю (*Hordeum*), що могло свідчити про заселення цієї території ще у період, до заснування поселення-гіганту (4410-4100 calBC).

Отже, ґрунтознавчі дослідження були проведені на багат шаровій пам'ятці Сабатинівка I, де було детально вивчено дві вертикальні зачистки. На них простежується послідовність у зміні ґрунтів, де у нижній частині зачисток розташований «трипільський» горизонт, – заплавно-дерновий з карбонатами у профілі, а у верхній частині – дерновий ґрунт, карбонатний по всьому профілю, піскуватий та більш гумусований. При таких умовах були поширені лучні ландшафти з високотрав'ям. За такими даними трипільський шар на пам'ятці пов'язаний з гумусовим горизонтом нижнього ґрунту.

На найбільш близько розташованих до регіону точок, з доступними палеоботанічними дослідженнями (Троїцьке, Кардашинське, Чумай, Єланець, Небелівка), було зафіксовано деякі характеристики другої половини атлантичного періоду середнього етапу голоцену, на яку припадає існування пам'яток сабатинівського типу. Тож, за доступними даними з розрізів з наявністю відкладів відповідного часу, стало відомим, що в цей період збільшується частка широколистяних порід дерев, коли частка сосен значно зменшується. Поширеними є

трав'яні рослини (полин, айстрові). Також зустрічаються культурні злаки та бур'яни.

Таким чином, на Сабатинівці I культурний шар трипільської культури був розташований на поверхні «трипільського» ґрунту, його гумусованому горизонті. Степові умови того часу з менш гумусованими профілями, ніж сучасні в основному степові ґрунти з доброю зернистою та зернисто-комкуватою структурою були комфортними для сільськогосподарського використання та розорювання знаряддями передісторичного землеробства. При недостатньому зволоженні та близькому розташуванні річки можливості для розселення для людини були сприятливими. На кордоні з лісостеповою зоною допускалося використання деревини як матеріалу для будівництва. Тобто, основною перевагою даного регіону була легкість обробки та розорювання земель.

2.4. Фауністичне розмаїття

Огляд фауни на поселеннях сабатинівського типу зможе значно доповнити наше розуміння природних обстановок у Середньому Побужжі у 5 тис. до н.е. Визначення палеозоологічних матеріалів відомі з трьох пам'яток групи – Сабатинівка I, Березівська ГЕС та Кам'яне-Завалля 1 (Браунер 1941, Цалкин 1970, Журавльов 2008, Кіусак, Литвинчук, Пересунчак 2013, Сєкерська 2020). Переважна більшість даних стосується досліджень Березівської ГЕС.

Цікавим у вивченні фауни регіону є відсоток решток диких тварин серед археозоологічних комплексів у Побужжі. Відомості такого типу доступні для Березівської ГЕС. При перших археозоологічних дослідженнях на цій пам'ятці В.І. Цалкін зазначив велику кількість диких тварин на поселенні, які за сумою перевищували 50% від загальної кількості визначених особин. Також він порівнював результати з відсоткового складу дикої та домашньої фауни, які були отримані у різних регіонах: Побужжя – 41,8% (домашніх тварин серед фауни); Румунія – 36,7%; Подністров'я – 33,8%; Подніпров'я – 17, 3% (Цалкин 1970, с. 212). В подальших роботах відсоток диких тварин у комплексах був відкоригований, опираючись на всі доступні дослідження. Так, кількість диких

тварин складає 45,2% кісток та 54,3% особин від загальної кількості на Березівській ГЕС (Секерська 2020, с. 294).

Попередньо, при дослідженнях палеоекології часів трипільської культури, було визначено, що під час атлантичного періоду голоцену у Побужжі домінував лучний лісостеп з ділянками лісів з дуба, граба, липи, в'яза та інших широколистяних порід дерев з мезофітним трав'яним покривом (Янушевич, Кременецький, Пашкевич 1993, с. 144)

Нижче ми пропонуємо огляд диких тварин, які були виявлені на поселеннях сабатинівського типу. Такі дані допоможуть зробити більш детальну реконструкцію палеоекологічної ситуації регіону, визначити лісостепові та степові компоненти на місцевості у 5 тис. до н.е.

Аналізуючи матеріали з Березівської ГЕС О.П. Секерська запропонувала розглядати коня (*Equus caballus*) серед диких тварин, спираючись на низку даних (2020, с. 295-296). Цей вид є складним для утримання. Випас дрібної рогатої худоби був малоімовірним, при невеликій кількості овець та кіз, виявлених на пам'ятці (див. Розділ 5.3, Секерська 2020). Дослідницею піддавалося під сумнів також і вживання м'яса коня у їжу, адже рештки, за якими можливо встановити вік тварини, належали в переважній більшості дорослим тваринам (16 серед 17 особин), коли для м'яса найчастіше використовують молодих особин (Секерська 2020, с. 295). І, загалом за кількістю, кістки коня склали невеликий відсоток серед інших ссавців на поселенні – 1% від загальної кількості визначених кісток усіх видів (Секерська 2020, с. 295). Аналіз решток коней з Березівської ГЕС також засвідчує їхній середній розмір. Це міг бути варіант дикої форми коня – тарпану (Секерська 2020, с. 299). Кінь також представлений у сабатинівській колекції рештками, які належали особинам невеликого розміру, їхній зріст був приблизно 126-144 см (Браунер 1941, с. 63). І це може підтверджувати думку О.П. Секерської про тарпана. Він є трав'яним, був поширений у степовій та лісостеповій природних зонах.

Важливим компонентом з Березівської ГЕС були визначена перша фаланга кулану (*Equus hemionus Pallas*) (Секерська 2020, табл. 1) Кулани є степовими

тваринами, які належать до родини коневих. Для них типовими є сезонні міграції. Влітку їхні місця розташування пов'язані з близькими водоймами. Ці тварини могли бути здобиччю мисливців через «верхній зір», який не дозволяє всебічний огляд місцевості (Журавльов 2008, с. 44).

Серед диких тварин найчисленнішими на Березівській ГЕС є рештки європейського оленя (*Cervus elaphus*) – 1404 кісток/106 особин. Для них характерним є проживання у лісовій місцевості. На Сабатинівці I уламки кісток та рогів зустрічаються у різних горизонтах, починаючи на глибині 0,9 м та закінчуються на глибині 2,10-2,30 м (Браунер 1941, с. 64). З поселення походять вироби з рогу оленя (див розділ 4). На Березівській ГЕС виявлені кістки, які були сильно утилізовані, тому ці матеріали були складними для палеозоологічних визначень. Також на пам'ятці було зафіксовано численні роги оленя і на більшості з них простежуються сліди обробки та використання (Секерська 2020, с. 297). Переважна більшість решток (80%) належить дорослим особинам (Секерська 2020, с. 297).

Рештки оленя присутні у матеріальних комплексах багатьох трипільських поселень. Подібно до Березівської ГЕС вони є найчисленнішими і на ранньотрипільській пам'ятці на Дністрі – Бернашівці (Журавльов 2009, с. 46). Як зазначалося вище, олені мешкають на лісовій та напіввідкритій місцевості, тримаючись групами 3-6 осіб. Вони були привабливою здобиччю для мисливців. Маса тварини може досягати 300 кг, а його роги мають не менше 5 відростків, іноді трапляються по 10-12 на кожному (Журавльов 2008, с. 46). На думку О.В. Журавльова, наявність великої кількості зазначених попередньо виробів з рогу оленя могло і не бути свідченням мисливства на дану тварину, адже самці скидають свої роги взимку та навесні (2008, с. 46). Також дослідником зазначалося, що олені на Березівській ГЕС були великого розміру. У зв'язку з цим, ним було висунуто припущення про існування популяції тварин у Побужжі, що були значно більшими, ніж у Подністров'ї. На думку автора, для остаточного висновку з цього питання необхідними є більші вибірки для порівняння (Журавльов 2008, с. 47).

При розкопках 1990-х років було виявлено кісткові залишки, які були інтерпретовані О.П. Журавльовим як рештки північного оленя (*Ragnifer tarandus*) (2008, с. 43). Дослідником допускалася можливість міграції цього виду у Побужжя. Але ця теза пізніше піддавалася сумніву. На думку О.П. Сєкерської (2020, с.299) виявлені археолозоологічні свідчення існування північного оленя на Березівській ГЕС могли походити з періоду, що йшов раніше, ймовірно мезолітичного.

На Березівській ГЕС наявні рештки козулі звичайної – 108 кісток/27 особин (*Capreolus capreolus*), для якої характерним є проживання у регіонах з кущовим підліском з луками та полями в оточенні (Сєкерська 2020, с. 298). Рештки цієї тварини зафіксовані на численних трипільських поселеннях (Журавльов 2008, с. 48). На території сучасної України козуля мешкає у всіх природних зонах (Журавльов 2008, с. 49). Більшість часу вони ведуть груповий спосіб життя, окрім літа, коли вони тримаються поодиноці. До раціону тварини входять трав'яна, листяна та чагарникова рослинність, гриби та лишайники. Наявність решток козулі О.П. Журавльов допускав як певний маркер лісової місцевості на трипільських поселеннях (2008, с. 49).

Цікавим є наявність серед археозоологічного комплексу рогу сайги (*Saiga tatarica*), яка не є численною в Північному Причорномор'ї (Сєкерська 2020, с. 299). Сайга є дуже швидкою та дуже рухливою твариною та завжди веде стадне життя (Журавльов 2008, с. 56). Споживає різнотравні рослини. Сайга проживає у степовій зоні, тільки на рівних ділянках з твердим ґрунтом (Журавльов 2008, с. 56). У зв'язку з тим, що знахідка одинична, О.П. Сєкерська (2020, с. 301) допускала, що вона могла потрапити до поселення з іншим імпортом.

Важливим видається аналіз сезонності сайги у передісторичний час. При археозоологічних дослідженнях палеолітичної стоянки Анетівка II також було знайдено рештки сайги (Бибикова, Старкин 1985). Тоді було висунуто думку про сезонні міграції даного виду (Бибикова, Старкин 1985, с. 50). Вчені пов'язували це з тим, що за доби плейстоцену на території передгірного Криму

простежувалося мисливство на сайгу в умовах великої скупченості тварин на невеличкій території, коли на території широких степів фіксувалася обмежена невеликою кількістю здобич сайги (Бибикова, Старкин 1985, с. 50). Отже, за такими даними, сайгак перебував на степових пасовиськах у весняно-літній період, а в зимовий період проходила міграція до Криму.

Серед палеозоологічного комплексу пам'яток також присутні рештки тура (*Bos primigenius Bojanus*) – 99 кісток/17 особин (Секерська 2020, табл. 1). Тур на сьогоднішній день є повністю винищеним. У зв'язку з цим, відомості про нього доступні через археологічні та історичні джерела. Він вважається предком свійського бика. Наявність решток тура, на жаль, не може свідчити про певний тип ландшафту, адже тури водилися і в лісовій і в степовій зонах на території всієї України (Журавльов 2008, с. 54). О.П. Журавльовим допускалося, що в лісах вони перебували лише взимку, а влітку тварини віддавали перевагу лучним пасовищам (2008, с. 53). Нечисленність остеологічних матеріалів тварини пов'язують, з лютістю тварини та у зв'язку з цим складністю полювання на неї (Журавльов 2008, с. 53)

При розкопках Березівської ГЕС було ідентифіковано велику кількість решток кабана (*Sus scrofa ferus*) – 563 кістки/63 особини (Секерська 2020, табл. 1). Ці тварини замешкують простори лісів, заростей очерета, тугаїв в заплавах річок, боліт та водять стадний спосіб життя. Кабани водяться на різних ландшафтах, тому вони є складним прикладом для визначення природного середовища (Журавльов 2008, с. 45).

Рештки зубра, які були виявлені на Березівській ГЕС, не є поширеними на трипільських поселеннях (*Bison bonasus L.*). Тварина була зафіксована на пам'ятках лісостепового Побужжя та у Подністров'ї (Журавльов 2008, с. 55). Зубри є великими лісовими тваринами, які тримаються стадами.

З Сабатинівки I та Березівської ГЕС походять рештки хижого ссавця – лісової куниці (*Martes martes L.*) (Браунер 1941, с. 65; Журавльов 2008, с. 37). Але вона представлена нечисленною вибіркою (3 особини). Куниця є мешканцем лісів де наявними є багато дуплистих дерев та буреломів (Журавльов 2008, с. 38). Це

дуже рухлива тварина, яка харчується гризунами, зайцями, птахами, ягодами і безхребетними. У випадку з сабатинівськими поселеннями, куниця могла мешкати у широколистяному лісі.

Ще один хижий ссавець, що проживає переважно у лісовій зоні, представлений одиничною знахідкою на Березівській ГЕС – тхір лісовий (*Mustela putorius*) (Секерська 2020, табл. 1). Окрім лісів він мешкає в перелісках, заростях кущів, заплавах річок (в норах чи подібних схованках), а в його раціоні домінують хребетні (Журавльов 2008, с. 39)

На Березівській ГЕС виявлено фрагментовані рештки бурого ведмедя (*Ursus arctos*), який міг виступати бажаним об'єктом полювання, через приналежність до м'ясо-пушних видів (Секерська 2020, с. 297). Для ведмедя природним середовищем виступає лісова місцевість. Влітку вони перебувають на вирубках, а восени переходять в букові ліси (Журальов 2008, с. 37). Є всеїдною твариною. На Сабатинівці I не було виявлено решток бурого ведмедя, але О.О. Браунером допускалася його наявність у часи існування трипільського населення на поселенні (1941, с. 65).

Ще одним типовим лісовим жителем є рись (*Felis (Linx) linx L.*), яка представлена одиничною знахідкою з Березівської ГЕС (Секерська 2020, табл. 1). Рись є лісовим хижаком, який харчується гризунами, птахами та копитними (косулями, поросятами та молодими особинами оленів та лосів) (Журавльов 2008, с. 43).

Вовк (*Canis lupus L.*) характеризується у колекції Березівської ГЕС невеличкою вибіркою – 11 кісток/6 особин (Секерська 2020, табл. 1). Відомим фактом є те, що вони харчуються переважно хворими та ослабленими тваринами (Журавльов 2008, с. 35). Найчастіше здобиччю стають копитні, гризуни, зайці. Також вовк вживає рослинну їжу. Вони мешкають у різних ландшафтах, тому можуть бути складними для визначення навколишнього середовища тварини.

При палеозоологічних дослідженнях було визначено одну особину зайця-русака (*Lepus europaeus Pallas*) (Секерська 2020, табл. 1). Він є поширеним у всіх

природних зонах. В лісостеповій зоні перебуває в лісосмугах та полях (Журавльов 2008, с. 32).

Нечисленною вибіркою на Березівській ГЕС представлений борсук звичайний (*Meles meles L.*) – 12 кісток/6 осіб (Журавльов 2008, с. 39). В лісостеповій зоні борсуки зустрічаються в заплавах чи байрачних лісах. До раціону тварини входять рослинні та тваринні компоненти (Журавльов 2008, с. 39).

Також серед фауни пам'яток сабатинівського типу був представлений великий гризун – бобер річковий (*Castor fiber L.*) (Секерська 2020, табл. 1). Бобри мешкають по берегах лісових річок з повільною течією (Журавльов 2008, с. 34), що відповідає сабатинівським пам'яткам. Для цих тварин необхідним є наявність дерев, об стовбури яких вони сточують свої різці, які постійно ростуть (Журавльов 2008, с. 34). Таким чином, наявність бобрів в археозоологічному комплексі може свідчити про виражену лісистість місцевості південної частини середнього Побужжя.

Цікавим є те, що у колекції археозоологічного комплексу Березівської ГЕС із зібрань ОАМ НАН України присутні чотири фрагменти решток болотяної черепахи (*Emys orbicularis*) (Секерська 2020, с. 293). В польових щоденниках з розкопок Сабатинівки I були записи, що могли свідчити про наявність черепах серед фауни середнього етапу Трипілля на пам'ятці. Вони позначалися латиною, і назва належить іншому роду черепах – *Testudo* – європейська суходільна черепаха. Але, на нашу думку, це був узагальнюючий термін для решток черепах протягом проведення польових робіт. За цими відомостями кістки цих тварин походять з трипільського горизонту, починаючи з глибини 1,80 м на розкопі 1938-го року (Лагодовская 1938b, арк. 94; Лагодовская 1938с, арк. 29, 36; Добровольский 1938а, арк. 23) та з глибини 2,10 м на розкопі 1939-го року (Добровольский 1939, арк. 30, 35).

Ще один фауністичний компонент було зафіксовано у щоденниках поселення Сабатинівка I. При дослідженнях пам'ятки у 1930-х роках на різних горизонтах дослідники відмічали рештки риби. Вони фіксуються у різних горизонтах даної

багатошарової пам'ятки, але є присутніми на різних ділянках – на «західному» розкопі (кв. 3В), неподалік від площадки у квадраті 3А (Добровольський 1938а, арк. 10), на «основному» розкопі 1938 року (Лагодовская 1938а, арк. 45, 46, 61; Добровольський 1938а, арк. 23, 25) та на розкопі 1939 року (Добровольський 1939). На жаль, це вся доступна інформація про рештки риб з польових щоденників Сабатинівки I, але можна попередньо припускати, що трипільське населення пам'ятки практикувало рибальство у даній місцевості.

Зазначимо, що визначення палеозоологічного матеріалу з ще одного поселення сабатинівського типу Кам'яного-Завалля 1 було проведено О.П. Секерською (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 299). Фауністичні знахідки з пам'ятки нечисленні, у комплексі було зафіксовано лише п'яткову кістку європейського оленя та поверхню суглобу гомілкової кістки кабана (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 299).

Таким чином, огляд диких тварин значно ширше розкриває палеоекологічну ситуацію на трипільських поселеннях сабатинівського типу. Регіон Побужжя вирізняється великим відсотком диких тварин серед загальної кількості визначених палеозоологічних матеріалів. Найчисленнішими серед них є олень звичайний, козуля, кабан та тур. Ймовірно, ці тварини були привабливою здобиччю для трипільських мисливців. Цікавим є питання природних зон у даному регіоні у 5 тис. до н.е. При палеокліматичних дослідженнях було зафіксовано зрушення степових кордонів на північ. Серед безпосередньо степових тварин на пам'ятках можна відмітити сайгу та кулана. На жаль, ці дві тварини представлені одиничними знахідками. У дослідженнях допускалося, що ріг сайги міг потрапити на Березівську ГЕС серед імпорту. В той же час, було визначено низку лісових тварин: ведмідь, олень звичайний, куниця, борсук, тхір лісовий, рись, зубр. Також серед цих тварин ті, що обирають для себе заплавні та річкові ліси – бобри річкові. Для них є необхідним для комфортного існування наявність великої кількості дерев і це могло свідчити про лісистість місцевості. Виразним також є річковий компонент – на пам'ятках виявлено рештки болотяної черепахи та кістки риб.

Отже, ландшафти, в яких існували люди сабатинівської групи Трипілля В1, можна реконструювати як мозаїчне середовище з відкритими просторами на вододілах і значними лісовими масивами у долинах річок. Попри потужну аридизацію, яка розпочиналася саме у часи існування сабатинівської групи, лісові масиви зберігали своє значення, що знайшло відображення в палеоботанічних знахідках (Березівська ГЕС), палінологічних колонках (Небелівка, Троїцьке) та археозоологічних матеріалах (Березівська ГЕС, Сабатинівка I, Кам'яне-Завалля I). Відповідно, трипільські землероби облаштовували свої поля у залісеному середовищі, де за межею орної землі чи пасовиська розпочинався підлісок, а потім і справжній ліс. При цьому і відкриті простори вододілів відвідувалися давніми сабатинівцями, чому свідчення – кістки тварин відкритих просторів. Значну роль у доквіллі трипільців відігравала потужна водна артерія – ріка Південний Буг з її невичерпними ресурсами: рибою, птахами, невеликими прибережними ссавцями, черепахами, молюсками тощо.

РОЗДІЛ 3

ПОСЕЛЕННЯ ТА СТРУКТУРА РОЗСЕЛЕННЯ

В даному розділі будуть оглянуті питання топографії поселень та структура розселення трипільського населення пам'яток сабатинівського типу. Завдяки дослідженням 1996-2006-х років поблизу поселень Сабатинівка І, Березівська ГЕС та Кам'яне-Завалля 1 в лісостеповій зоні було зафіксовано ще низку пам'яток етапу Кукутень А – Трипілля ВІ. Для більш поглибленого аналізу поселень будуть розглянуті їх стратиграфія та планіграфія.

3.1. Топографія та просторовий розподіл

Поселення сабатинівської групи розташовані у південній частині середнього Побужжя. Пам'ятки зафіксовані лише у лісостеповій зоні. На відміну від інших трипільських поселень етапу ВІ, які розташовані північніше, у Середньому Побужжі, сабатинівська група займає невелику щільно заселену територію. Для аналізу просторового розподілу поселень необхідно розглянути детальніше розташування пам'яток сабатинівської групи.

Епонімне для групи поселення – Сабатинівка І (48° 9'19"N; 30°11'11"E) розташоване на схилі до річки Південний Буг, саме там було зафіксовано найбільшу кількість знахідок (див. дод. 4.1.). Дане розташування сприяло руйнуванню та змішуванню культурних шарів. На площі пам'ятки представлені дві геоморфологічні форми – надзаплавна тераса р. Південний Буг та заплавна тераса річки Синиця. На місці, де розташоване поселення, можна простежити два умовних рівня берега, високий і низький (див. дод. 3.2.). На високому березі безпосередньо розташована епонімна пам'ятка, на низькому березі місцеві жителі знаходили матеріали з різних епох (кістки мамонтів, крем'яні знаряддя, фрагменти посуду (Козубовський 1933, с. 71)).

Березівська ГЕС (48°10'7"N; 30° 2'16"E) знаходиться на лівому (північному) березі річки Південний Буг в 11 км на захід від поселення Сабатинівка І. За

повідомленням В. Цибескова трипільське поселення розташоване на місці невеликого плато, обмеженого з північного заходу неглибоким ярмом (1964, с. 31).

Зараз, безпосередній огляд вказав на рештки колись значного поселення. Там, де здіймається гребля Березівської ГЕС, у 200 м на північ від неї «читається» задерноване заглиблення прямокутної форми з опливлими кутами розміром біля 20x12 м. Можливо, йдеться про рештки старого розкопу. Площа довкола Березівської ГЕС забудована дачами мешканців смт. Завалля та господарськими будівлями ГЕС (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, с. 13). Підйомний матеріал трипільського часу достатньо численний, хоча й сильно фрагментований, зібрано досить несподівано на одному з городів (місце вказане О.С. Пересунчаком). Місце збору матеріалу відповідає формі трьох городів розташованих у ряд вздовж стежки (на півночі) та дороги до греблі ГЕС на півдні, на відстані 130 м від ріки. Площа зборів 70x20 м. Як відомо з літератури, площа поселення Березівка сягала 10 га (Цвек 2005, с. 314).

На правому березі річки Південний Буг знаходиться пам'ятка Кам'яне-Завалля 1 (48°12'12"N; 30° 0'12"E). Поселення розташоване на пласкому місці правого берегу річки (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 296; див. дод. 4.2.). Цей мис складено алювіальними відкладами (піском та супіском) і, хоча й він має близькі абсолютні позначки висоти у порівнянні з рештою подібних місів поруч, саме він, ймовірно, відноситься до останців заплавної тераси Південного Бугу.

За 3 км від Кам'яного-Завалля 1 вниз по річці Південний Буг знаходиться на високому плато пам'ятка Шамраї (Лобанова, Киосак 2020, с. 80; див. дод. 4.3.). Місцевість, де було зафіксовано поселення вкрито лісовими насадженнями. Прикметною особливістю Шамраїв є розташування пам'ятки у високій топографічній позиції – на плато правого берегу Південного Бугу. Матеріали досить численні і на схилі до заплави, яка тут досить розвинута та розорюється.

Поряд з с. Козавчин (Гайворонська громада Голованівського району Кіровоградської області) знаходяться два поселення Козачий Яр 1 та Козачий Яр 2. Перше розташоване на високій надзаплавній терасі (фактично вже плато) і обмежено з північної сторони крутим правим берегом р. Південний Буг та

крутими схилами урочища Козачий Яр (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018; див. дод. 4.4.). Друге подібно Козачому Яру 1 знаходиться на високому плато і з півночі обмежено високим берегом Південного Бугу та з заходу схилами Козачого Яру.

За 1,5 км на південь від с. Козавчин на високому плато правого берегу річки Південний Буг розташоване трипільське поселення Довгий Яр. Площа пам'ятки майже повністю задернована. Виявлене поселення обмежене крутим берегом ріки та схилами яру (Пересунчак 2014, с. 173).

Найпівнічнішою та найвіддаленішою від основного анклаву пам'яток групи точкою є поселення Тополі (48°20'35"N; 29°55'36"E). Поселення розташовано на півночі маленької притоки (ставка) річки Південний Буг, в 1 км від західної околиці с. Тополі (Гайворонська громада Голованівського району Кіровоградської області). Пам'ятка обмежена з заходу лівим схилом Хашуватського Яру (Пересунчак 2014, с. 174). На розораному полі було зафіксовано сліди будівель.

Неподалік від Тополь, дещо на схід розташовується інше поселення етапу В1 регіону — Мечиславка. Воно займає похилий схил правого берегу невеликої ріки Маяки, між селами Мечиславка (Ульяновський район., Кіровоградська область) та с. Таужне, з правої сторони яру, довжиною приблизно 600 м, розташованого перпендикулярно до ріки (Головко 2016, с. 139).

На карті розташування трипільських поселень етапу В1 пам'ятки сабатинівського типу займають особливе місце – вони розташовані на невеликій території півдня Середнього Побужжя (див. дод. 1.2.). Основою для складання карти стала ілюстрація з публікації Л.Ю. Поліщук та Н.Б. Бурдо (Бурдо, Поліщук 2015, рис. 7, с. 56). Додаткова довідкова інформація взята з інших робіт, присвяченим Кукутень-Трипілля (Попова 2003, карта 1; Рудь 2018, рис.1, Черныш 1985, карта 5; Видейко, Бурдо 2020, рис. 1, с. 9). Звісно, систематичний огляд місцевості протягом робіт Подільсько-Причорноморської археологічної експедиції та гуртка «Юний археолог» Заваллівської загальноосвітньої школи допоміг поповнити карту поселень Кукутень-Трипілля у цьому регіоні. Не

виключаємо, що подальше дослідження регіону є перспективним і дасть ще низку цікавих поселень та матеріалів.

Важливим є огляд загальної картини розповсюдження поселень етапу VI регіоном Північно-Західного Причорномор'я. Пам'ятки початку середнього етапу Трипілля простежуються лише у лісостеповій зоні, на відміну від етапу A (Бурдо Поліщук 2013, карта 7 №7-11). При дослідженнях лісостепової зони Буго-Дністровського межиріччя на етапах VII та CI було зафіксовано щільне розташування поселень групами в мікрорегіонах (Рудь 2018, с. 62). В такому випадку, цікавим є огляд розміщення поселень етапу VI та дослідити місце у цьому пам'яток сабатинівського типу.

Сабатинівська група пам'яток являє собою найбільш східну зону розповсюдження пам'яток етапу VI. Північними «сусідами» сабатинівців виступають поселення борисівської групи, які розташовані значно північніше у середньому Побужжі за сабатинівську групу пам'яток. До них відносять епонімну Борисівку, Озаринці, Попов-Город, Печору та Красноставку (Палагута 2016, с. 144-146). Також у регіоні зафіксовано пам'ятки етапу VI Базьків-Острів та Сокільці-Поліжок (Бурдо 1998, Бурдо, Полищук 2013, с. 55; див. дод. 1.2.).

Наступний регіон з розповсюдженням поселень даного етапу – Подністров'я. Найзахіднішими серед них є поселення типу Незвисько та Городниця-Городище (Видейко, Бурдо 2020, с. 9). У середній течії Дністра також розташовані численні пам'ятки різних типів і груп серед них пам'ятки типу Кормань-Лужок, Лука-Врублевецька, Поливанів Яр III та Василівка (Видейко, Бурдо 2020, с. 9). На півдні лісостепової зони регіону локалізуються поселення Буша, Стіна 5, Стіна 6, Ратуш, Слобідка-Лісництво (Рудь 2018, рис. 1).

У басейні притоки Дунаю – Прута, знаходяться поселення етапу A культури Кукутень – Трушешть-Цугуеца, Куконештій Векь II, Дарабани, Тетереука Ноуе III та Русешть Ной (Попова 2003, с. 5; Видейко, Бурдо 2020, с. 9). Серед керамічних комплексів цих поселень простежуються прямі аналогії для розписного посуду в комплексах пам'яток сабатинівського типу (див. дод. 11.1.).

У басейні іншої притоки Дунаю – Серету – зафіксовані пам'ятки етапу Кукутень А, в тому числі і ті, де можна простежити аналогії для посуду в комплексах сабатинівської групи. Серед цих них – Кукутень-Четецуя, Хебешешть I, Фрумушика I, Ізвоаре II та Подурь-Дялул Гіндару (Попова 2003, с. 5).

Попередньо, «кущове» розселення трипільців у Середньому Побужжі піддавалося сумніву (Гусєв 1995, с. 48). При дослідженнях етапу VI-VII простежувалося, що сусідство двох та більше пам'яток не є характерними для даного регіону, а відстань між найближчими пунктами складала не менше 3 км (Гусєв 1995, с. 48). Подібна тенденція відстані зафіксована і на сабатинівських поселеннях. Але при картографуванні пам'яток сабатинівського типу, простежується анклав поселень у південній частині Середнього Побужжя (див. дод. 1.2.)

Таким чином, поселення Кукутень А-Трипілля VI поширені у лісостеповій зоні в басейнах річок Південній Буг, Дністер, Прут та Сірет. Найбільша концентрація пам'яток зафіксована у Середньому Подністров'ї. Поселення сабатинівського типу розташовані у східній частині регіону розповсюдження пам'яток етапу VI. Пам'ятки щільно розташовані у південній частині Середнього Побужжя. За виключенням Кам'яного-Завалля 1, розташованого на високій заплавної терасі, всі поселення займають досить високу топографічну позицію – на надзаплавній терасі (Березівська ГЕС, Сабатинівка I), на плато, або на його схилі. Цікавим є питання топографії Березівської ГЕС, яке, ймовірно, існувало у двох рівнях: призаплавному, та вищому, «надтерасному».

3.2. Стратиграфія і планіграфії пам'яток сабатинівського типу

За проблемою планіграфії та стратиграфії поселень, на сьогодні, доступні матеріали не є вичерпними. У роботі Н.Б. Бурдо (2015, табл. 2) було зібрано дані з опублікованих матеріалів про планування поселень та інформація щодо відкритих споруд на пам'ятках. На поселеннях, які відомі лише за візуальними розвідками, було зафіксовано залишки глинобитних споруд (Пересунчак 2012, 2014;

Бурдо 2015). Нижче буде проведено аналіз наявних даних про планування та стратиграфію поселень сабатинівського типу. Найповнішою інформацією ми володіємо стосовно епонімної пам'ятки – Сабатинівки I (Лобанова 2020, Лобанова, Матвишина, Киосак 2021). Для Березівської ГЕС відомими є лише дані з нечисленних публікацій (Цыбесков 1971, Цвек 1999, 2005). На Кам'яному-Заваллі 1 проводилося геомагнітне сканування і шурфування. Хід робіт на пам'ятці детально висвітлений у низці наукових робіт (Киосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, Saile et al. 2016, Kiosak 2019). Також доступними є креслення з розчисток на пам'ятці Шамраї (Киосак, Денисюк, Колесниченко 2018).

3.2.1. Сабатинівка I

Завдяки перегляду архівних документів та колекцій з пам'ятки Сабатинівка I є можливість реконструювати стратиграфію, планіграфію та розробити схему залягання культурних шарів.

3.2.1.1. Стратиграфія

В першу чергу необхідно розглянути доступні джерела та публікації з стратиграфії пам'ятки. Різні види польової документації можуть показати картину стратиграфії, яку для поселення є можливим реконструювати по джерелам, які зберігаються у наукових архівах ОАМ НАН України та ІА НАН України і опублікованих результатах робіт. Дослідження 1932-го року з описом шарів коротко зазначені у роботі Ф. Козубовського (Козубовський 1933, с. 73). Цей опис було використано у роботі Т.С. Пассек (Пассек 1949, с. 48). Стратиграфію розкопу 1938-го року збережено у графічній формі у науковому архіві ОАМ НАН України (Геологический...1938, арк.. 1 (ОГИМ 59569); Геологический...1938, арк.. 1 (ОГИМ 59570); Разрезы... 1938, арк. 1) . В даному архіві зберігаються наступні документи: геологічний профіль квадратів 25-45; чорновий варіант геологічного профілю квадратів 1-4 та 25-45, де наочно показано ландшафт поселення, різні висоти для розкопів; чорнові замальовки стінок окремих квадратів (північна стінка квадрату 1В, південна стінка квадрату 37С, західна

стінка квадрату 40С, стінка квадрату 45А та описи в польових щоденниках). Менш різноманітні джерела для результатів 1939-го та 1947-1948-х рр. – детально представлено лише опис за замальовки шарів у польових щоденниках.

Під час досліджень 2017-2018-х рр. було зроблено детальний опис досліджуваних шурфів, хоча деяка частина послідовностей була пошкоджена господарськими роботами на пам'ятці (Киосак, Денисюк, Колесниченко 2018; Киосак, Денисюк, Колесниченко 2019). Планіграфічні дані також представлені серед архівних документів (Зарисовка...1938, арк.1; План...1938-1939, арк. 1; Село...1939, арк. 1). З планіграфії та стратиграфії пам'ятки останніми роками були опубліковані численні архівні матеріали (Лобанова 2020а; Лобанова 2020b, Лобанова 2021, Лобанова, Матвишина, Киосак 2021).

Пам'ятка розташована вздовж р. Південний Буг, східна частина поселення обмежується рікою Синиця, яка впадає в р. Південний Буг. Отже, на території поселення спостерігаються дві геоморфологічні форми – тераса р. Південний Буг та заплавна терраса р. Синиці (Фотоальбом ...1938-1939, ОГИМ69040/34; див. дод. 3.2.). Сабатинівка I знаходиться на схилі, який підноситься від урізу води у річці від 3 до 12-15 м (Пассек 1949, с.48). Таке розташування поселення сприяло частковим руйнуванням об'єктів і змішуванню культурних шарів. Пропонуємо розглянути стратиграфію за доступними нам джерелами.

Під час розкопок 1932-го року було відкрито два розкопи – А та Б. Вони були розташовувані у вигляді двох паралельних ліній повздовж схилу (див. дод. 5.4.). Загальна площа розкопу – 100 кв. м. Розкопи були завершені на глибині 1,95 м. Автори розкопок (П.В. Харлампович та Т.М. Мовчанівський) характеризували (за цитуванням Ф. Козубовського) горизонти наступним чином: від 0,2 м до 1,60 м – чорнозем, змішаний з піском і попелом (перемішаний культурний шар); від 1,6 м до 1,95 м – також чорнозем, змішаний з піском і знахідками вугілля («стабільний трипільський шар») (Козубовський 1933, с. 73).

Під час розкопок 1938-го року проводилися роботи на даних ділянках. Ймовірно, було помічено продовження культурного шару. У зв'язку з розташуванням розкопу 1932-го року на самому краю урвища, південна частина

(А) була на 1938 р. зруйнована обвалами а отже, розкопки було продовжено з рівня долівки розкопу 1932-го року у його північній частині (Б) і починаючи з глибини 2,3 м було знайдено велику кількість знарядь з кременю (див. дод. 5.5., 5.23, 5.24). За схемою 1930-х років це ділянка розташування квадратів 32В-38В (див. дод. 5.4.). Таким чином, не дивлячись на яскраві знахідки з трипільського шару, дослідження 1932-го року не дали повної стратиграфії ділянки.

Найопукліше показують стратиграфію пам'ятки матеріали з розкопок 1938-го року. На геологічному профілі квадратів 25-45 (лінія не зазначена) можна простежити більш високе розташування квадратів в західній частині розкопу і побачити п'ять шарів (шари зазначені латинськими літерами): А – гумус; В – сильно гумусова ний піщаний шар; С – піщаний шар; D – перехідний шар; Е – лес (див. дод. 5.1.). У східній частині розкопу, починаючи з квадрату 34, простежується більш потужне залягання шару В – сильно гумусованого піщаного шару. Чернові замальовки стінок квадратів відповідають даному розташуванню шарів. На загальній стратиграфічній схемі розкопів 1938-го року (квадрати 1-4 та 25-45) простежується значно вище розташування квадратів 1-4 відносно основного розкопу і потужний шар В (див. дод. 5.2.).

Для більш точної ідентифікації шарів, в 1939-му році було відкрито розкоп, який прирізався до північного борту розкопу 1938-го року (див. дод. 5.4.). Наступний опис шарів доступний з польових щоденників А.В. Добровольського: 0-0,80/0,95 м – Гумус (чорнозем); 2. 0,80/0,95 – 2,10 м – піщаний шар; 3. 2,10 – 2,90/3,0 м – лес; 4. 2,90/3,0 м і нижче – суглинок (Добровольский 1939; див. дод. 5.3.).

Під час досліджень 1947-1948-х рр. було відкрито низку розкопів вздовж схилу, в західній частині поселення (для дослідження шару доби пізньої бронзи), в східній частині (для дослідження трипільського шару) і була зроблена прирізка до північних бортів розкопок 1930-х рр. (розкопи В та К; див. дод. 2.2.) (Добровольський 1952, с. 78-79). На даних ділянках було відкрито дещо іншу стратиграфію: 1. 0-0,25 м – сучасний чорнозем; 2. 0,25-0,70 м – грудкуватий чорнозем; 3. 0,70-1,0 м – перехідний від чорнозема до суглинку; 4. 1,0-1,6 м –

гумусований суглинок; 5. 1,6-2,2 – гумусований суглинок світлий; 6. 2,2 м та нижче – лес (Добровольський 1947, с. 8).

Протягом досліджень 2010-х рр. було відкрито 3 шурфи у центральній частині поселення (див. дод. 4.1.). Не дивлячись на пошкодження ділянок у зв'язку з сучасними господарськими роботами, на певних стінках розкопів можна простежити послідовність горизонтів (на всіх шурфах вона ідентична/схожа): 1 – важкий, темно-сірий до чорного чорнозем, верхня частина розпахується; 2 – сіре підгрунтя, світлішає донизу; 3 – сіро-жовтий перехідний шар; 4 – жовтий суглинок. Найпотужнішим горизонтом є горизонт під номером 2.

Таким чином, наявні описи послідовності шарів на Сабатинівці I значно відрізняються і не можуть бути інтегрованими без додаткових досліджень.

На розглянутій пам'ятці можуть залягати культурні шари, що відносяться до сабатинівської культури, комплексу Кукутень-Трипілля (див. дод. 5.6., 5.7.) і, як зазначалося вище, ймовірний «дотрипільський шар» з великою кількістю кременевих знарядь серед знахідок.

Пропонуємо розглянути співвідношення різних культурних горизонтів на прикладі ділянки 1938-го року розкопок. Даний розкоп дуже детально описаний в польових щоденниках (знахідки записувалися за горизонтами з позначенням глибин шарів) і доступним є геологічний профіль розкопу (див. дод. 5.1.). Також, на розкопі 1938-го року фіксація знахідок проводилася щоквадратно. Це дозволяє реконструювати вертикальне розповсюдження наймасовіших категорій знахідок – кісток тварин і керамічних фрагментів та простежити їхнє розповсюдження по горизонталі (на яких квадратах та на яких глибинах домінувала та чи інша група знахідок). Для квадратів з великою кількістю знарядь з кременю зроблені окремі схеми для цієї групи знахідок, у зв'язку зі спробою локалізації їхніх скупчень (див. дод. 5.24.).

Хоча ділянка 1939-го року була розташована північніше від високого берегу та окремі знахідки були менш переміщеними, фіксація матеріалу проводилася не щоквадратно та не так детально, як при дослідженнях 1938-го року. Щоквадратна фіксація знахідок проводилася на верхніх шарах (Добровольський 1939).

Починаючи з культурного шару, визначеного А.В. Добровольським (починаючи з глибини 0,85-0,90 м), матеріали записувалися за ділянками. У щоденниках та на шифрах знахідок зазначені наступні ділянки: 35-39Ж+39Е; 34-38ДЕ; 40-41ДЕ+39Д; 39-41Д, 38-41Е та 38-39Ж (для глибини 2,10-2,30 м). Отже, ми можемо простежити залягання знахідок дуже схематично, використовуючи додатково польові креслення.

Розкоп 1938-го року також відрізнявся фіксацією знахідок та записом глибин. Протягом проведення робіт можна виділити п'ять ділянок. Розкоп О.Ф. Лагодовської характеризувався відмінностями реєстрації виявлених артефактів через його специфічне розташування. На розкопі А.В. Добровольського глибини записувалися більш узагальнено та недетально. На розкопі О.Ф. Лагодовської глибини записувалися для кожного квадрату окремо при дослідженні нового горизонту.

Знахідки з квадратів, які були розташовані на захід від розкопу 1932-го року П.В. Харламповича записувалися узагальнено. Наприклад, при фіксації знахідок з перших досліджуваних горизонтів, зазначалися узагальнені дані для двох ліній – А та В, тобто в польових щоденниках ми маємо дані для квадратів 25АВ-31АВ (див. дод. 5.19). Окремо записувалися знахідки з даної ділянки для лінії С (25С-31С) (див. дод. 5.20.). Також при розборі культурного шару (чи при зачистці?) знахідки, хоча і нечисленні, записувалися до квадратів 25АВС-31АВС (див. дод. 5.19., 3). При дослідженнях ділянки 1938-го року А.В. Добровольський відмічав західну ділянку розкопу, як ту, на котрій можна простежити два культурних шари (Добровольський 1947, с.2-3). Для ідентифікації цих шарів, були проаналізовані матеріали із наукового архіву і фондів ОАМ НАН України. Найбільш масовою групою матеріалу були черепки кераміки. У польових щоденниках досліджень 1938-1939-го року зазначалися три групи кераміки: кераміка, яка записувалася як знахідки археологічних часів, поливна кераміка та «сучасна кераміка». Перший варіант не завжди супроводжувався атрибуцією до конкретної археологічної культури.

На прикладі західної ділянки розкопу 1938-го року (25AB-31AB) використовуючи ці дані, можна виокремити значну кількість знахідок вже на самих перших горизонтах (див. дод. 5.19.). Далі відносно збільшення кількості знахідок (пік) можна простежити на глибині 1,80-2,0 м. Таке збільшення кількості знахідок простежується завдяки кількості кісток тварин по всьому горизонту та кераміки на квадратах 28AB та 30AB. Поміж горизонтів знаходиться мішаний шар. Кременеві знахідки на даних квадратах одиничні.

На ділянці 26C-31C простежується подібна ситуація до південних квадратів 25AB-31AB. Квадрат 25C на плані розкопок зазначений (див. дод. 5.4.), але у щоденниках інформація про знахідки відсутня. Керамічні знахідки є численними у верхніх горизонтах квадратів (глибина до 1 м). Більш численними є знахідки кісток тварин, а їхня кількість збільшується з глибини 1,5 м і нижче. На квадратах зафіксовані кременеві знаряддя, одиничні по всіх горизонтах. Незвичною для даної ділянки є кількість кременевих знахідок у квадраті 26C на глибині 2,5-2,7 м – 16. Подібна кількість кременевих знарядь була зафіксована у центральній та східній частинах розкопу 1938-го року.

За описом стратиграфії, культурні шари на «західній» ділянці розкопу залягали у верхньому та нижньому горизонті піскуватого шару. Матеріали, які є приналежними до доби пізньої бронзи були розташовані під «грудкуватим гумусом», а трипільський культурний шар фіксувався на завершальній частині «піскуватого» шару (перед лесом).

Інші дві ділянки, які досліджувалися О.Ф. Лагодовською – це квадрати у центральній частині розкопу 1938-го року. Вони були розташовані повздовж розкопу 1932-го року. Сам розкоп 1932-го року складно ідентифікувати (див. підпункт 3.2.1.2.). Ділянка з квадратами 32B-38B розкопувалася з приблизної глибини у 2,30 м. Розкоп 1932-го року досліджувалася повздовж урвища і за специфікою розкопок з таким розташуванням, ділянка, звісно не закопувалася. Протягом перерви між розкопками, північний борт розкопу 1932-го року руйнувався (див. дод. 5.5.). При дослідженнях на квадратах 32B-38B дослідники ймовірно виявили залишки культурного шару (в залежності від квадратів, він міг

починатися з 2 м до 2,3 м). Фрагменти посуду та уламки кісток тварин розташовані рівномірно по ділянці (див. дод. 5.21.). Найбільш насиченим є горизонт 2,25-2,50 м у квадраті 33В. Саме ця ділянка вирізняється великою кількістю кременевих знарядь, починаючи з глибини 2,0 м (див. дод. 5.21., 5.24.).

На лінії С (квадрати 32С-38С) простежується скупчення керамічних знахідок, яке починається на глибині 1,5 м і найбільш заповненим є горизонт на глибині 1,80-2,50 м. Кістки тварин на ділянці є більш чисельними. Пік за кількістю знахідок цієї групи простежується на глибині 1,80-2,20 м. Майже на всіх горизонтах зустрічаються нечисленні знахідки кременевих знарядь. Найбільша кількість знахідок знаходиться у горизонті 2,40-2,70 м (див. дод. 5.22.).

А.В. Добровольський керував розкопами у 1938-му році на двох ділянках – на захід від основного розкопу (квадрати 1АВ-4АВ) та на прирізці зі сходу на розкопі О.Ф. Лагодовської (39АВС-42АВС та 43АВ-45АВ). На ділянці з квадратами 1АВ-4АВ простежується лише один культурний шар. Саме місце розкопу знаходиться на надзаплавній терасі р. Південний Буг і за профілем значно вище основного розкопу (див. дод. 5.8. (Лобанова 2020b, рис. 1). На досліджуваній ділянці культурний шар Кукутень-Трипілля знаходиться значно вище. Якщо на основному розкопі трипільський шар починається на умовній глибині 1,8 м, то, наприклад, у квадраті 3А трипільська площадка зафіксована на глибині 0,75-0,90 м. Окрім площадки, найбільша кількість знахідок на квадратах 1А-4А простежується на горизонті 0,60-1,0 м (див. дод. 5.23.). У квадратах 1В-4В керамічні знахідки розташовані рівномірно по горизонтам (див. дод. 5.23.). Пік за кількістю кісток тварин спостерігається на горизонтах 0,4-1,0 м. Кременеві знаряддя на цих квадратах є одиничними.

На квадратах 43ВА-45АВ (керівник розкопу А.В. Добровольський) зафіксовано один культурний шар, який відповідає культурному комплексу Кукутень-Трипілля. Найчисленнішою групою знахідок є фрагменти посуду. Їхня кількість починає збільшуватися на глибині 0,80 м і зменшується, починаючи з глибини 1,60. Культурний шар на ділянці знаходиться не нижче за глибину у 2 м. Окрім «площадки» цікавим об'єктом на цьому розкопі є скупчення знахідок у

квадраті 41С, ймовірно ями. На інших квадратах простежуються нечисленні знахідки (див. дод. 5.16.).

При аналізі керамічної колекції розкопок 1938-1939-х рр., з фондів ОАМ НАН України, вдалося виявити невелику кількість фрагментів кераміки сабатинівської культури доби пізньої бронзи. Вони поступаються за кількістю трипільським матеріалам (46 фрагментів кераміки доби пізньої бронзи, відносно понад ніж 2000 черепків трипільської культури). Найбільша концентрація цих знахідок спостерігалася у верхній частині розкопу на глибині до 1,45 м. (див. дод. 5.26.). Знахідки також були розповсюджені і у нижчих шарах, але це може бути зумовлене руйнуванням та перемішуванням горизонтів.

Розглянемо ділянку у східній частині розкопу, де був чітко ідентифікований трипільський шар – квадрати 44АВ-45АВ. На квадратах було виявлено об'єкт – площадку («площадку АД») (див. дод. 5.23.). Об'єкт залягав у «піщаному шарі», концентрації знахідок вище знаходились в горизонті В.

Про дослідженнях 1939-го року (див. дод. 5.21.) А.В. Добровольський зазначив наявність одного культурного шару – трипільського, для якого автором розкопок було виділено окремі підгрупи. Його залягання знаходилося у піщаному шарі і у верхніх горизонтах було знайдено велику кількість кісток тварин (так званий «кістковий шар») (див. дод. 5.3.).

Таким чином, архівні та матеріальні археологічні джерела дають нам можливість частково реконструювати стратиграфію Сабатинівки І. Розташування пам'ятки на схилі слугувало фактором руйнування та перемішування культурних шарів і на деяких ділянках не вдається визначити «піки» розташування матеріалів. На східній стороні ділянки знаходився об'єкт («площадка АД»), який відноситься до трипільської культури і який залягав у піщаному шарі. На центральній ділянці розкопу 1938-го року на глибині більше 2 м знайдено велику кількість знахідок знарядь з кременю (див. дод. 5.24.).

Отже, матеріали доби пізньої бронзи були численними на глибинах 0,9-1,3 м на розкопах 1938-1939-х рр. Об'єкти трипільської культури пов'язані з глибинами 1,4-2м на цій ділянці пам'ятки. У західній частині поселення підлоги глинобитних

споруд сабатинівської культури залягали на глибинах 1,3-1,5 м (Добровольський 1952, с. 84).

3.2.1.2.Планіграфія

Не дивлячись на загальне прийняття великого значення поселення Сабатинівка I для розуміння Трипілля VI Побужжя, планіграфічний аналіз його матеріалів досі не здійснено, лише нещодавно були оприлюднені плани розкопок 1930-х рр. (Лобанова 2020а, Лобанова 2021). Зокрема, в науковому обігу не були дані з планів розкопок 1938-1939-х рр. З архівних матеріалів були опубліковані лише фотографії розкопок у «Енциклопедії трипільської цивілізації» (Бурдо 2004b, с. 457-458). Важливим допоміжним джерелом для реконструкції розкопок та їх результатів слугує неопублікована до недавнього часу стаття А.В. Добровольського 1941-го року. Її було оприлюднено у збірці «Матеріали по історії Північного Причорномор'я», завдяки роботі Д.В. Кіосака та Л.Ю. Полищук (Кіосак, Полищук 2016, Добровольський [1941] 2016).

Важливо зазначити, що раніше були введені до наукового обігу плани розкопок 1947-1948-х рр. А.В. Добровольський в своїй статті 1952-го року опублікував план розкопок на пам'ятці Сабатинівка I, позначивши і місця розкопок 1938-1939-х рр. (Добровольський 1952, с. 78). Цей же план було наведено у роботі Д.В. Кіосака, присвяченій кременевому матеріалу з пам'ятки у 2009-му році (Кіосак 2009, р 285). Д.В.Кіосак та С.В. Головка аналізували у своїй статті план розташування пам'яток неподалік с. Сабатинівки, використовуючи декілька джерел для реконструкції (Кіосак, Головка 2012, с. 292).

Ми пропонуємо розглянути планіграфію поселення так, як вона розкривалася перед дослідниками в хронологічній послідовності його досліджень. Зазначимо, що в архіві зберігається план розташування поселення та план розташуванням розкопів 1930-х років (див. дод. 5.4.).

У 1932 році розкопки проводилися на ділянці вздовж високого берегу. Загальна площа розкопу складала 100 м². За приведеними даними розкоп складався з двох паралельних ліній, які позначалися літерами А та В

(Козубовський 1933, с. 73). На ділянці було зафіксовано численні скупчення мушель *Unio*.

У 1930-х рр. розкопки проходили квадратами 2x2 м з нумерацією 1-4, 25-45хА, В, С, Д, Е, Ж. Розкопки 1938-го року не забезпечені, на даний момент, усіма планами розкопок. У науковому архіві ОАМ НАН України в наявності присутні наступні плани: квадрат АЗ (глибина 0,70-0,95) (Добровольський 1938-1939); квадрати 35-35С (єдині плани із зазначеними польовим номерами знахідок та їхніми глибинами; приблизна глибина 1,80-2,05) (Зарисовка...1938); квадрати 43-45АБ (глибина 1,45-1,60) (Добровольський 1938-1939); квадрат 41С (глибина 1,80-2,20) (Добровольський 1938-1939). Завдяки наявності іншої польової документації, польових щоденників, є можливість реконструювати розташування знахідок за квадратами, горизонтами та об'єктами.

У 1939-му році розкопки проходили на квадратах 34-42 ДЕ та 35-39Ж (Добровольський 1938-1939). В даному випадку ми маємо більш повний набір польової документації. Практично на всіх квадратах та глибинах можемо простежити розташування знахідок та їх скупчень.

Проаналізувавши планіграфічні дані та польові щоденники з розкопок Сабатинівки I, ми запропонували схематичну реконструкцію плану поселення (див. дод. 5.8.).

Базовою для запропонованого плану поселення стала схема розкопу 1932 та 1938-1939-х рр., детально описаний вище (див. дод. 5.4.). Саме ця ділянка відзначена, як та, де матеріал трипільської культури домінує за кількістю над знахідками інших культур.

Скупчення мушель Unio на розкопі 1932 року зображено схематично на запропонованому плані поселення (див. дод. 5.8.). Складним виступає питання локалізації скупчення, через складність ідентифікації самої ділянки розкопу 1932 року. За даними про розкоп, які були приведені вище, досліджувана ділянка була поділена двома лініями (повздовж берегу) А та В. У той же час, на схемі з квадратною сіткою розкопів наступних років (1938-1939) ця ділянка відзначена лише з однією лінією – А (квадрати 33А-38А) (див. дод. 5.4.). З польових

щоденників стає відомо, що ділянка з лінії В досліджувалася і у 1932 і у 1938 рр. (Добровольський 1938а). Ймовірно, при розкопках 1932 року вивчення культурного шару не було завершено і у 1938 році квадрати лінії Б «докопувалися» починаючи з глибини 2,30 м. Зрозуміло, лінії А та В розкопу П. Харламповича могли не відповідати лініями А та В розкопу О.Ф. Лагодовської. Звісно, ці ділянки у період з 1932 р. по 1938 р. були пошкоджені (див. дод. 5.5.), а лінія А взагалі могла бути частково знищеною через своє розташування на самому краю берегового урвища (Лобанова 2021, с. 245).

«Площадки» у квадраті 3А (1938) та розкопах Т-Ф (1948)» об'єднані своїм розташуванням на крайній західній ділянці розкопок 1930-их рр. (див. дод. 5.8.). Ділянка знаходилася на відстані приблизно 26 м на захід від «основного» розкопу (кв. 25-45) та вирізняється вищим розташуванням на надзаплавній терасі р. Південний Буг (Лобанова 2020b, с. 26-27). Від «площадки» 3А лишилась її північна частина, яка являла собою скупчення обпаленої глини розміром приблизно 1,5x0,5 м та була виявлена на глибині 0,75-0,90 м (див. дод. 5.9., 5.17, 5.18.). За фотографією та кресленням ми спостерігаємо, що зазначений об'єкт складається з невеличких уламків на маленькій ділянці (див. дод. 5.13.). Ймовірно, «площадка» була зруйнована, через своє розташування у береговому урвищі тераси (Лобанова 2021, с. 245). Ми точно не можемо визначити, чи були це залишки житлової споруди.

В ході досліджень 1948 року було відкрито розкоп Т, який прирізався до розкопу з квадратами 1АВ-4АВ 1938 року (див. дод. 5.8.). Коли було виявлено залишки площадки повздож високого берегу на глибині 1,0-1,1 м, було відкрито додатковий розкоп Ф, де також було виявлено її залишки (Добровольський 1948, арк. 33-37, арк. 45). За кресленням видно, що шматки обпаленої глини розташовані вздовж урвища (див. дод. 5.8.).

«Площадка АД» була розташована у квадратах 43-45АВ на глибині 1,45-1,60 м (див. дод. 5.11.). Знахідки поширені у всіх ділянках квадратів, але у східній частині квадратів 45АВ їхня кількість значно зменшується. У польових щоденниках та на музейних шифрах об'єкт має назву «площадка АД». Цікаво, що

за польовим описом переважною групою знахідок на об'єкті є керамічні матеріали (62%), а залишки обпаленої глини не є численними (5% від загальної кількості знахідок) (Добровольський 1938а, арк. 16-17; див. дод. 5.16.). Це відповідає і кресленню ділянки (див. дод. 5.11.). Уламки обпаленої глини аморфно розповсюджені площею об'єкту і лише у південній частині квадратів 44А-45А простежується їх невеличке скупчення. Звісно, що такий розподіл знахідок не є характерним для площадок. Причини для ідентифікації даного об'єкту як площадки у документах не зазначені, але деякі ми можемо припустити. По-перше, «площадка АД», як і площадки, описані вище, з часом руйнувалися в умовах свого розташування. По-друге, на поселеннях КККТ відомими є «неспалені споруди» або «ймовірні споруди». Наприклад, контури споруд 1 та 2 з розкопу 5 при дослідженнях поселення етапу ВІІ Небелівки у 2014 році були ідентифіковані за насиченістю культурного шару матеріалом (Видейко et al. 2015, с. 155-159). Такі залишки пояснювалися дослідниками як наслідок руйнування будівлі з мінімальним використанням глини при будівництві дерев'яних споруд. Подібні об'єкти фіксувалися і на Березівській ГЕС (Цыбесков 1971). Але, звісно, це приклади досліджень значно пізніших від 1930-х років і, ймовірно, «площадка АД» була ідентифікована за насиченим культурним шаром та невеличкими скупченнями обмазки. Чи відповідав цей об'єкт при дослідженнях площадці або «неспаленій» споруді залишається невідомим.

Цікавою здається можливість збільшити досліджувану ділянку у майбутньому. Протягом робіт 1940-х років робилися прирізки до розкопів 1930-х років, але в них цікавих об'єктів не було виявлено, було досліджено лише культурний шар. На жаль, прирізка з півночі до ділянки з об'єктом «площадка АД» не робилася. На нашу думку, це дало б можливість дізнатися точні розміри об'єкту та його природу.

У квадраті 41С спостерігається скупчення знахідок розміром приблизно 2х1 м у західній частині квадрату (див. дод. 5.8.). За польовим описом на ділянці зафіксовано 138 одиниць знахідок, де за кількістю домінують фрагменти кераміки (50,7%) і уламки кісток тварин (42,7%) та нечисленними є невеличкі шматки

обпаленої глини (5,9%) та кременеві знаряддя (1 знахідка) (Добровольський 1938-1939). На польовому кресленні також відображено численні мушлі *Unio* серед знахідок.

Ділянка розкопу 1939 року була загальною площею 74 кв. м та вміщувала у собі 3 об'єкти – скупчення обпаленої глини («площадку») та два скупчення мушель *Unio* (за записами у польових щоденниках; див. дод. 5.12.).

«Площадка» була невеликого розміру (трохи більше 2х2 метри) і за польовим описом була розташована на квадратах 38ЕЖ-39ЕЖ на глибині 1,80-2,10 м (рис. 1, б). Але за планіграфічними даними, скупчення матеріалу на цій ділянці продовжилося до глибини 2,5 м. Об'єкт характеризувався, окрім шару обпаленої глини, наявністю фрагментів кераміки (50 одиниць) та уламків кісток тварин (29 одиниць) в тому числі двох рогів оленя. При розборі «площадки» виявлено кістки тварин (9 одиниць), фрагменти кераміки (44 од.), фрагмент зооморфної статуетки та відмічалася велика кількість мушель *Unio* (Добровольський 1938-1939).

Скупчення мушель на ділянці були опуклої овальної форми (рис. 1, 7-8). Перший об'єкт на квадратах 36-37 Е знаходиться на глибині 1,80-2,10 м і, окрім численних мушель *Unio*, приніс 27 уламків кісток та 54 фрагментів кераміки. Другий об'єкт розташований на квадратах 40Д-41Д на глибині 2,50-2,70 м (див. дод. 5.14, 5.15). Знахідки зі скупчення детально не репрезентовані у польовій документації та колекціях.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів та літератури допоміг виявити та локалізувати на плані 4 «площадки» (скупчення обпаленої глини), 3 об'єкти зі скупченням мушель *Unio* та одну ділянку зі скупченням кераміки та кісток на невеличкій частині одного квадрату. Цікавим є питання відношення об'єктів один до одного. Для порівняння необхідно розглянути інші доступні плани поселень для пам'яток етапу В1 у Середньому Побужжі.

Пропонуємо розглянути деякі можливі інтерпретації. Скупчення матеріалу у квадраті 41С знаходиться значно глибше за «площадку АД». Подібно розташуванню об'єктів поруч з площадками на Березівській ГЕС (наприклад, споруда VI (Цыбесков 1971, рис.1)) ми допускаємо, що об'єкт у квадраті 41С

може бути господарською ямою, біля житлової споруди. Але відкритим запитанням залишається характер самої «площадки АД». Чи був це насичений культурний шар, або це залишки «ймовірної споруди»?

Об'єкти з розкопу А.В. Добровольського 1939 року, на нашу думку, інтерпретуються дещо варіативніше. Центральною на ділянці є «площадка» розміру трохи більше 2x2 м. Поруч з «площадкою» розташовані 2 скупчення. Скупчення з західного боку знаходиться на одній глибині з «площадкою». Матеріали з об'єкту окремо відображені у польовому описі і вони відповідають КККТ. Ймовірно, це була господарська яма поруч зі спорудою.

Треба зазначити, що сама «площадка» у квадратах 38-39ЕЖ вирізняється не дуже потужним шаром обпаленої глини, яка описувалася як «площадка плиткова та грудкова» (Добровольський 1938а). Шар обмазки лише зустрічається у верхньому горизонті об'єкту і про розборі «площадки» її кількість була невеликою. Цікавим є те, що культурний шар ділянки на нижчому горизонті «площадки» (2,30-2,50) багатий на різноманітні знахідки, що простежується і за польовими кресленнями. Окрім фрагментів посуду (19 одиниць) та уламків кісток тварин (17 одиниць), за описом з культурного шару походять: кістяний серп (за описом), 2 зернотерки, 6 рогів оленя, череп бика, фрагмент зооморфної статуетки (ріг). Можливо, у випадку даного об'єкту, ми маємо справу не з площадкою, а з заглибленою ритуальною спорудою, яка через час стала ямою для поховання спаленої будівлі. Такий висновок ми також робимо за глибиною об'єкту, який за джерелами з планіграфії зустрічається з глибини 1,80м і продовжується аж до 2,5 м.

Скупчення зі східної сторони від «площадки» знаходиться на значно більшій глибині. На відміну від скупчення з західної сторони розкопу, матеріали з даної глибини у колекції ОАМ НАН України не присутні. А.В. Добровольський не виключав наявності певного «дотрипільського» шару. Саме він, на думку автора розкопок, характеризувався численними знахідками знярядь з кременю і мушель. Об'єкт на квадратах 40Д-41Д міг відноситися і до цього шару. Отже, його інтерпретація є проблемною.

Площадки з квадратів 3А та розкопів Т і Ф мало інформативні. Ми можемо лише стверджувати, що це були залишки споруд з виразним, хоча і нечисленним, трипільським матеріалом.

Цікавим видається огляд даних вище описаних об'єктів за виявленими знахідками на них. Ця інформація найбільш максимально висвітлена у польових щоденниках. У таблиці (див. дод. 5.16.) наведено відсоткове співвідношення різних груп знахідок за наявності даних. Як і зазначалося вище, у на площадці у квадраті 3А найчисленнішими є рештки обмазки, а серед керамічних знахідок домінують фрагменти столових посудин (див. дод. 6.29.).

На площадці АД найчисленнішими є фрагменти посудин (61,96%) та кістки тварин (26,99%), також було виявлено 20 кременевих знарядь (6,13%). На об'єкті переважають уламки столових посудин різноманітних форм (див. дод. 5.16., 6.29.).

Не враховуючи численні мушлі *Unio* у об'єкті на квадраті 41С майже рівномірно представлені керамічні знахідки та кістки тварин (50,46% / 44,04%). Також зустрічаються нечисленні каміння та рештки обмазки (див. дод. 5.16.).

Скупчення у квадратах 36Е-37Е в більшій мірі представлені численними мушлями *Unio*, окрім них представлені фрагменти посуду та уламки кісток тварин, які, не враховуючи кількість мушель, складають 66,67% та 33,33% відповідно (див. дод. 5.16.).

Найрізноманітнішим за знахідками є об'єкт (площадка/яма ?) у квадратах 38ЕЖ-39ЕЖ. Тут зафіксовано численні рештки обмазки на найвищих горизонтах та численні мушлі *Unio* на всіх глибинах. Майже рівномірно представлені рештки тварин та фрагменти посуду (44,09% / 47,73%). Також представленими, але малочисленими, є вироби з кременю, кістки, каменю, фрагмент пластики та рештки вугілля (див. дод. 5.16.).

Таким чином, аналіз архівних джерел пам'ятки Сабатинівка I дав можливість зробити реконструкцію плану цього трипільського поселення з відкритими протягом досліджень 1930-40-х рр. об'єктами. Найбільша їх кількість зафіксована на ділянці розкопок 1938-1939 рр. Виявлено чотири групи об'єктів, які пов'язані

змістовним зв'язком: 1) площадки на розкопі з квадратами 1АВ-4АВ та розкопів Т і Ф, 2-3) дві ймовірні споруди (1938 та 1939 рр.) і господарські ями при них та 4) численні скупчення мушель *Unio* (розкопи 1932 та 1938 рр.). Об'єкти останньої групи, які знаходилися на прибережній частині розкопів 1932 та 1938 рр. могли бути залишками «землянки» або декількох «землянок», подібних відкритим землянкам на Березівській ГЕС.

Не дивлячись на пошарову фіксацію знахідок та наявність планіграфічних даних, розглянуті архівні матеріали не є вичерпними. В нас відсутні профілі об'єктів та їхня детальна фотофіксація. Звісно, це визначалося умовностями, прийнятими на час проведення розкопок. Але у зв'язку з цим, ми не можемо точніше інтерпретувати виявлені об'єкти.

Результати цього дослідження допоможуть більш детально аналізувати матеріальні знахідки з пам'ятки – з урахуванням контексту, що в свою чергу дасть можливість дізнатися характер використання споруди. Наприклад, чи це були житлові будівлі або це будівлі ритуального призначення.

Також аналіз джерел дозволив реконструювати культурну стратиграфію розкопу 1938-1939-го рр. Даний розкоп знаходиться в східній частині поселення, яку А.В. Добровольський пов'язував з поширенням шару А, що відноситься до комплексу Кукутень-Трипілля. Дослідження глибин виявлення найбільш поширених груп знахідок (фрагментів кераміки, кісток тварин, знарядь з кременю) дозволило верифікувати спостереження автора розкопок. Ділянки з двома шарами (за А.В. Добровольським) виявилися і складними для визначення «піків» концентрації знахідок і характеризуються наявністю горизонту зі «змішаним» культурним шаром. Виділений А.В. Добровольським «дотрипільський» шар простежується в центральній частині ділянки, на глибині більше 2,0 м і характеризується, в першу чергу, великою кількістю знахідок знарядь з кременю.

Співвідношення геологічного профілю і схеми розташування культурних шарів в східній частині розкопу 1938-го року дали підставу для визначення

знаходження шару з матеріалами трипільської культури в «піщаному шарі» (по А.В. Добровольському) на глибинах 1,4-2,0 м .

3.2.2. Березівська ГЕС

Планіграфія та стратиграфія відомої пам'ятки етапу VI є лише частково висвітленим у науковій літературі. Авторами розкопок пам'ятки зазначено лише деякі аспекти проведених робіт. Дані про дослідження В. Даниленка відомі через публікацію архівних даних (Бурдо 2015, с. 15). Опис стратиграфії пам'ятки наявний лише з публікації В. Цибескова (1971, с. 188). Дослідником запропоноване своє бачення розвитку поселення, зазначено етапи його існування без детального аналізу цих тез. Тому огляд стратиграфії у розділі буде представлено перед оглядом досліджень 1960-хрр. О.В. Цвек було представлено опис лише декількох будівель та загальну інформацію про пам'ятку (Цвек 1999, 2005; Цвек, Овчинников 1997).

Березівська ГЕС є найбільшою пам'яткою за площею. За даними О.В. Цвек площа поселення становить 10 га (Цвек 2005, с. 314). При перших дослідженнях поселення, В. Даниленко відмічав, що під однією дослідженою площадкою на поселенні, було зафіксовано підсипку з жолудів (Бурдо 2015, с. 15). В центральній частині споруди було знайдено розвал великого зерновика (Бурдо 2015, с. 15).

Дослідження продовжилися у 1960-х рр. Нижче ми приводимо опис шарів та етапів забудови поселення Березівської ГЕС, що було виявлено при ході цих досліджень, наведені В. Цибесковим (Цыбесков 1971, с. 188):

1. до першого етапу належать наступні землянки : 1в, 2, 6, 7в, 8б, 11а, 13в; вогнища та господарські ями: 7г, 13а, 13с. Ці об'єкти перекриті більш пізніми землянками та площадками;
2. до другого етапу відносяться площадки : II, III, VII та XII. Площадка III пошкоджена землянкою наступного етапу;
3. до третього етапу належать землянки (3, 8а, 9, 11б, 13г) та очажні та господарські ями (5, 7а, 13б, 13д). Яма 7а пошкоджена більш пізньою землянкою;

4. до четвертого етапу належать площадки IV, V та VII. Площадка IV пошкоджена при дослідженні ями 4;
5. до п'ятого етапу належать землянки (1а, 7б, 15) та ями (4, 10, 12, 14). Яма 12 частково перерита площадкою шостого етапу;
6. до шостого етапу належать площадки I, VI, IX, X, XI.

При дослідженнях 1960-х рр. було досліджено частину поселення площею 1500 кв. м. В роботі про результати дослідження Березівської ГЕС В. Цибесков опублікував план поселення з виявленими об'єктами (Цибесков 1971, рис.1.; див. дод. 5.27.). На плані простежується частина пам'ятки, яка знаходилася частково вздовж урвища річки Південний Буг. Наданому плані поселення дослідник зазначив наступні об'єкти: площадки, землянки, траншеї, шурфи, «жертovníки», не розкопані площадки. Також на плані зображена квадратна сітка але без назв ліній.

За запропонованим кресленням можна простежити план поселення, який виглядає подібно 2 (або навіть 3) секторам кіл. Дві площадки у північно-західному куті креслення (площадки V та IX) можуть складати частину третього (центрального?) кола. Споруди та об'єкти на цій дослідженій ділянці розташовані класично для трипільських пам'яток – концентрично.

Зазначимо, що для етапу Кукутень А – Трипілья VI відомі приклади іншого планування. Наприклад, реконструкція пам'ятки Хебешешть I, серед матеріальної культури якої вдається зафіксувати низку аналогій для поселень сабатинівського типу. Це поселення спочатку забудовувалося зі спорудами, які були розташовані по колу з двома спорудами у центрі (Черныш 1982, с. 196). Згодом, забудовані ділянки не мали окремого планування (Черныш 1982, с. 196). В результаті, на пам'ятці Хебешешть I ми маємо не таке виражене планування по колу.

Окрім, Хебешешть I складну систему планування виявлено на поселенні Путінешть III. Його площа складала 5 га. На пам'ятці було зафіксовано 95 споруд. Вони були розташовані паралельними рядами та були сконцентровані біля кількох дворів без споруд (Vasilache 2013, р. 129). В північній частині поселення, будівлі утворюють півколо (Vasilache 2013, р. 129).

Повертаючись до Березівської ГЕС зазначимо, що дві площадки на пам'ятці (№№І та ІІ) були відкриті вже ймовірно пошкодженими. Цей висновок ми робимо за розташуванням об'єктів на кресленні (Цыбесков 1971, рис. 1). Дані площадки можуть бути аналогічними до ідентифікованих нами за архівними документами «площадок» з Сабатинівки І (площадки ЗА та ТФ, «площадка АД» (?)).

У північній частині опублікованого креслення (Цыбесков 1971, рис. 1; див. дод. 5.27.) зафіксовано контури площадок, які не були розкопаними. Зображено дані об'єкти, на нашу думку, дуже схематично – прямокутні площадки розташовані довгою стороною до р. Південний Буг. Таке розташування не відповідає іншим, вже дослідженим площадкам. Ймовірно, під час розкопок було ідентифіковано лише приблизні контури даних площадок.

При описі землянок поселення Березівська ГЕС В. Цыбесков говорить про наявність у них шарів з мушлями *Unio* та численними залишками обпаленої глини. Також дослідженими були господарські ями та «жертovníки». Цікавою є інтерпретація заглиблених споруд з рештками площадок, в тому числі на Березівській ГЕС, як «похованих будівель» (Бурдо 2013, Видейко, Бурдо 2016). Скупчення *Unio* на значній глибині з розкопів Сабатинівки І теж можуть бути рештками господарських ям.

За запропонованою стратиграфічною схемою можна простежити, що на думку В. Цыбескова населення Березівської ГЕС поетапно використовували два типи споруд в якості жител – землянки та глинобитні споруди (виявлені у вигляді площадок). Ці етапи підкріплюються еволюцією посуду з пам'ятки (Цыбесков 1971, рис. 5), але принципи і методи виділення даної еволюції піддавалися сумніву Н.Б. Бурдо (2015, с. 12) у зв'язку з відсутності детального аналізу керамічних знахідок з поселення. Площадки різних етапів за В. Цыбесковим виокремлені «типологічно» – за розміром, знахідками, структурою будівлі. Наприклад, площадки другого етапу простої конструкції, площадки четвертого етапу більші за формою і їхня підлога виготовлена з дерев'яних плах, покритих великими вальками з половиною у домішці на які покладені плитки з піском, а на спорудах шостого етапу не зафіксовано залишків пожежі, вогнища на цих

об'єктах побудовані з великих глиняних вальків і дуже великих розмірів (Цыбесков 1971, с. 190). На нашу думку, всі зазначені споруди могли існувати в один і той же час і, наприклад, практика спалення будівлі не може бути хроноіндикатором на пам'ятці, де зафіксовані матеріали одного етапу Кукутень-Трипілля – VI. На думку К.К. Черниш всі ці споруди були синхронними (1982, с. 196).

Піддається сумніву також і проживання населення у землянках. На сьогодні питання інтерпретації цих споруд розглядається в іншому контексті – як заглиблені споруди для проведення ритуалів або пов'язаних з похованими спорудами, глинищ, господарських ям (Бурдо 2013, Бурдо 2015, с. 16, Видейко, Бурдо 2016). На визначення, звісно, впливає заповнення об'єкту та виявлені яскраві знахідки.

У роботах В. Цибескова про ритуальну інтерпретацію споруд на Березівській ГЕС також присутній опис двох жител (Цыбесков 1976, с. 170; Цибесков 1984, с. 14). Житло IV, яке за запропонованою схемою В. Цибескова належить до четвертого етапу поселення, було прямокутної форми площею 30 кв. м, де 10 кв. м. було знищено при ритті ями №4. В будівлі збереглися сліди пожежі на фрагментах обпаленої глини, на посуді та кам'яних знаряддях. Залишки підлоги виготовлені з глини щільної консистенції. На фрагментах обмазки зустрічалися відтиски дерева.

Глиняне вогнище розміром 120x140 м було розташоване в південно-західній частині споруди, які відділялася від іншої частини будівлі перегородкою. Основна частина вогнища складалася з викладеної обмазки товщиною 2-3 см. На думку В. Цибескова, глина не обпаленою викладалася на поверхню, про що свідчить комковата текстура обпаленої глини. Рослинна домішка в обмазці не простежується. Також відсутні відбитки дерева (колод). Біля вогнища було зафіксовано декілька цілих посудин і серед них дві кухонні товстостінні. Дослідником допускалася ймовірність розташування входу в будівлю неподалік вогнища. У іншій камері споруди було зафіксовано посудини у північно-західній частині будівлі (Цыбесков 1976, с. 171).

Житло XII, яке за схемою В. Цибескова належить до другого етапу поселення, подібне за своєю специфікою до «площадки АД» на Сабатинівці I. Контури цього житла фіксуються за знахідками (Цибесков 1984, с. 14). В. Цибесковим допускається, що житло було прямокутної форми (довжина – 5 м, та ширина понад 3 м). За описом не було виявлено численних фрагментів обпаленої глини, не зафіксовано конструкцій та глиняної підлоги (Цибесков 1984, с. 14).

На наступному етапі вивчення пам'ятки невідомо точну площу досліджуваної ділянки. Розкопки проводилися під керівництвом О.В. Цвек. Дослідниця зазначає, що Березівська ГЕС включає у собі декілька поселень, які існували протягом етапу В1. Площа поселення, як і зазначалося дослідницею в попередні роки (1999), становить 10 га. Споруди були сплановані по колу. Досліджено споруди наступних типів: заглиблені споруди, наземні глинобитні одно- та двоповерхові споруди, господарські споруди та ями (Цвек 2005, с.314).

Як повідомляє О.В. Цвек у північно-західній частині пам'ятки знайдені знаряддя, пов'язані з виготовленням міді (2005, с. 314). Також, дослідницею надано опис споруд, пов'язаних з обробкою міді та виготовленням мідних знарядь (Цвек 2005, с. 314). Серед цих будівель була споруда № 16, площа якої становила приблизно 30 м², яка була Г-подібного планування. Нечисленні знахідки говорять про господарське призначення споруди. При дослідженні об'єкту було зафіксовано кам'яне ковадло з трьома поверхнями для обробки міді.

Також, у публікації результатів досліджень описано споруду № 19, яка залягала нижче за шаром і була площею приблизно 40 кв. м. (Цвек 2005, с. 314). Вона складалася з двох камер. Було зафіксовано відкрите вогнище. Хоча знахідки і нечисленні, серед них зустрічаються фрагменти зі штампом та канелюрами, розписом червоною та чорною фарбами та фрагментами посуду з товченими мушлями у домішці.

У роботі О.В. Цвек також було розглянуто землянку №4, яка залягала на глибині 1,85 м. На дні об'єкту виявлено дві ями. Перша яма заповнена численними мушлями *Unio*. Роги тура знаходилися у другій ямі. В заповненні з

золою виявлено багато характерних знахідок для Березівської ГЕС. В землянці знайдено фрагменти абразивів для виготовлення металевих знарядь. Дослідники виявили один абразив для заточки металевих знарядь з пласкою поверхнею (Цвек 2005, с. 314).

Отже, у результаті можна зазначити, що Березівська ГЕС – пам'ятка з найбільшою дослідженою площею. Серед доступних даних про розміри пам'яток сабатинівського типу, розглянута пам'ятка є найбільшою. Планіграфічні дані представлені у літературі наочно демонструють планування пам'ятки – у вигляді концентричних кіл. Серед споруд зафіксовано площадки, залишки споруд, включаючи споруди, які ідентифікувалися за концентрацією матеріалу та невеликими скупченнями обпаленої глини, вогнища, жертвні ями та землянки. Інтерпретації останніх зазначених об'єктів є різними – житлова споруда або заглиблена споруда іншого призначення. Крім того, протягом робіт 1980-1990-х років було зафіксовано споруди, пов'язані з обробкою міді та виробництвом мідних знарядь. На жаль, відкритим залишається запитання стосовно стратиграфії поселення та етапів його існування. Для цього необхідно у подальших дослідженнях звернути увагу на польову документацію та інші неопубліковані джерела, які відображають хід робіт на пам'ятці.

3.2.3. Кам'яне-Завалля 1

Протягом перших розвідувальних робіт у 1970-х роках на пам'ятці було виявлено лише нечисленні знахідки і не було зафіксовано споруд (Станко, Зиньковская 1976; Станко, Смолянинова 1974). Після того, як починаючи з 1998-го року пам'ятка оглядалася краєзнавцем О.С. Пересунчаком, колекція знахідок поповнилася численними матеріалами (досліджувана ділянка 250x100 м). Також було виявлено два скупчення обпаленої глини, які могли бути залишками площадок (Кіосак, Пересунчак, Литвинчук 2013).

У 2012-му році, протягом робіт Подільсько-Причорноморської археологічної експедиції, було закладено шурф на місці максимальної концентрації підйомного матеріалу (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 297). При вивченні шурфу 1

було зафіксовано наступну стратиграфію: 1. темно-сірий гумусований ґрунт (горизонт А, – 20-30 см); 2. сіре гумусоване підґрунтя (горизонт В, 50-70 см); 3. світло-сірий ґрунт з дрібними карбонатними вкрапленнями та механічною домішкою світлого суглинку (горизонт ВС, 80-95 см); 4. світлий суглинок (горизонт С) (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 297). Знахідки простежувалися на всіх горизонтах, а найбільша їхня концентрація зафіксована у сірому підґрунті на глибині 30-65 см.

На поселенні у 2013-му році проведено геомагнітні дослідження. За ним поселення було площею приблизно 4 га і відповідає за своїм розташуванням найбільшій концентрації підйомного матеріалу на поверхні (див. дод. 5.28.). На схемі локалізоване поселення зображене сірим кольором (Saile et al. 2016, abb. 11, див. дод. 5.29.). Дослідники пам'ятки також зазначали про наявність геологічного розлому на південно-східній частині ділянки, яка досліджувалася ((Saile et al. 2016, p. 470).

Цікавим елементом даної схеми є дві продовгуваті дугоподібні аномалії (Saile et al. 2016, p. 471, abb.11). Вони розташовані на відстані 8 м одна від одної (Saile et al. 2016, p. 471) і огорожували поселення у вигляді «ровів». Окремо від цих двох паралельних аномалій розташована паралельно до внутрішнього «рову» полоса довжиною приблизно 10 м.

На внутрішньому «рові» було розбито шурф (шурф 2; розміром 3x1 м). На глибині 0,61 м (від умовного нуля) було ідентифіковано смуги жовтого супіску у північному і південному краях розкопу і, в той же час, у середині простежувалася смуга темно-сірого ґрунту (трохи менше 3 метрів у ширину) (Кіосак 2019, с. 343). На виявленому об'єкті дослідники заглибилися ще на 70 см. В результаті було виявлено невелике заглиблення, яке орієнтувалося майже перпендикулярно до його довгої осі (Кіосак 2019, с. 343). Цей об'єкт було ідентифіковано як рів лійчастої форми і допускалися його розміри – 2,8 м шириною та 1,05 м глибиною від поверхні жовтого супіску (Кіосак 2019, с. 343). За повідомленням Д.В. Кіосака даний рів міг бути більшим за зазначену форму (ширшим та глибшим), адже житлова поверхня трипільського населення була зафіксована у 30-40 см над

жовтим супіском (шар сірого підгрунтя) (Кіосак 2019, с. 343). Це підтверджується дослідженням шурфу І. На цій глибині у шурфі виявлено концентрацію знахідок – великі шматки обмазки, кістки тварин та фрагменти кераміки (Кіосак 2019, с. 343).

Заповнення виявленого рову було темно-сірого кольору без яскравих розшарувань. В даному об'єкті було зафіксовано уламки кісток, обпалене каміння, фрагменти посуду етапу ВІ та вугілля.

Також, протягом робіт 2013-го року на поселенні завдяки візуальним розвідкам було зафіксовано скупчення знахідок та обмазки. На одному із скупчень було розбито шурф 3 (Кіосак 2019, с. 344), під час дослідження якого було зафіксовано наступну стратиграфію: 1. Темно-сірий гумусований ґрунт (горизонт А, 20-30 см); 2. Сіре гумусоване підгрунтя (горизонт В, 55-70 см); 3. Світлий супісок (горизонт С). Найбільша концентрація знахідок зустрічається на горизонті 30-40 см. Було зафіксовано численні шматки обмазки, але об'єктів виявлено не було (Кіосак 2019, с. 344).

Необхідно зазначити, що Кам'яне-Завалля І найбільш східне на сьогодні відоме поселення Кукутень А-Трипілля В1 з укріпленням (Saile et al. 2016, р. 471). На схід від Дністра поселення такого варіанту не є поширеними, більша кількість подібних пам'яток частіше зустрічаються на захід від річки (Saile et al. 2016, р. 471-472, Дергачев 2007, с. 36-39, табл. 2, карта 7).

Отже, Кам'яне-Завалля 1 – поселення із зафіксованими ровами методом геомагнітної зйомки та підтвердженим результатами шурфування. Із відомих поселень з укріпленням, розглянута нами пам'ятка й цьому пункті є найбільш східною за своїм розташуванням. Шурфування безпосередньо на поселенні не виявило окремих об'єктів, в той же час залягання культурного шару у шурфі 1 та шурфі 3 простежується на одному рівні. Результатами візуальних розвідок зафіксовано залишки споруд та скупчення знахідок.

3.2.4. Шамраї

Протягом розвідок 2014-го року ОНУ імені І.І. Мечникова та ОАМ НАН України на поселенні було відкрито дві розчистки «Верхня дорога» та «Нижня дорога».

На місці зачистки «Верхня дорога» попередньо були виявлені фрагменти червоноглиняної кераміки та уламки обпаленої глини. Одне скупчення було розчищено. В результаті були виявлені залишки площадки. Зачистку було законсервовано (Лобанова, Киосак 2020, с. 80).

Зачистка «Нижня дорога» була розташована на крутому схилі, прямо на дорозі, де було виявлено компактне (1,5х3 м) скупчення фрагментів кераміки та обмазки. Обмазка та фрагменти кераміки зустрічалися в осипах дороги. Саме тут на поверхні були зібрані численні уламки кераміки, кісток, мушель, окремі кременеві вироби (Лобанова, Киосак 2020, с. 80). На думку авторів досліджень, всі речі, без сумніву, мають походження з одного об'єкту, який було пошкоджено під час будівництва дороги (Лобанова, Киосак 2020, с. 80). Хоча вони були переміщені з первинного місця залягання, їхня кількість і компактність виявлення залишають мало сумнівів в тому, що їх можна поєднати в один комплекс при аналізі.

3.2.5. Інші пам'ятки сабатинівського типу

До поселень сабатинівської групи належать пам'ятки, відомі лише за поверхневими зборами. Але окрім виразних знахідок, на місці локалізації Козачого Яру I, Козачого Яру II та Тополь було зафіксовано сліди глинобитних споруд (Пересунчак 2014, с.173, Бурдо 2015, табл. 2).

Попередньо, за допомогою супутникової карти, Д.В. Кіосаком було зафіксовано аномалію – сліди ймовірного рову з північно-західної сторони поселення Козачий Яр I (Пересунчак 2017, с. 62, рис. 1; див. дод. 4.4.).

Козачий Яр II був зруйнованим через будівництво кар'єру. Від поселення залишилися скупчення обмазки, які лежать на щебеністому шарі (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018). При дослідженнях Козачого Яру II було визначено, що великі рештки обмазки були посунені бульдозером, а на місці

первинного залягання ймовірних площадок простежуються скупчення із крихт обпаленої глини і при GPS фіксації решток, окреслювалася ділянка 50x30 м (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018). Площа поширення підйомного матеріалу сягає 100x60 м.

За повідомленням О.С. Пересунчака, на поселенні Тополі на поверхні простежуються численні скупчення решток обмазки. За люб'язно наданою О.С. Пересунчаком GPS-фіксацією даних скупчень, ми можемо простежити 2 сектори півкіл, які ймовірно частково відображають план поселення (див. дод. 5.2.8.).

Таким чином, дані про планіграфію та стратиграфію для пам'яток сабатинівського типу не є вичерпними та відображені лише частково у науковій літературі. Допоміжними в даному випадку слугували архівні матеріали та звіти з досліджень поселень.

Площа поселень відомою є лише для Березівської ГЕС та Кам'яного-Завалля 1. Площа Березівської ГЕС надається за повідомленням керівників польових досліджень – В. Цибекова та О.В. Цвек. При дослідженнях 1960-х років було досліджено приблизну площу в 1500 м², а вже в 1990-х роках було встановлено площу пам'ятки в 10 га. На жаль, у публікаціях відсутній загальний зведений план досліджуваної ділянки. За даним опублікованим планом розкопок 1960-х рр. є можливість простежити схему розташування споруд – концентричну. Зафіксовано різні види споруд. на жаль, стратиграфія пам'ятки не відображена детально у публікаціях.

На Кам'яному-Заваллі 1 було проведено геомагнітне сканування пам'ятки, за яким було встановлено місце розташування поселення, яке відповідало щільністю знахідок з поверхневих зборів, та було зафіксовано два ймовірні оборонні рови, що було підтверджено шурфуванням. Площа пам'ятки складає приблизно 4 га.

Для Сабатинівки I було реконструйовано досліджену частину поселення за архівними матеріалами. Інформація про стратиграфію та знахідки стали основою для аналізу залягання горизонтів на пам'ятці. За джерелами, на поселенні виявлено господарські ями та залишки площадок. На великому розкопі 1930-х

років зафіксовано ділянки із заляганням двох культурних шарів (Кукутень-Трипілля та сабатинівської культури) та одним (лише Кукутень-Трипілля). Виявлено скупчення кременевих нарядь на великій глибині для розкопу (2,0 м +).

На пам'ятці Шамраї було проведено дві зачистки. На одній було знайдено численні яскраві знахідки, в тому числі унікальні фрагменти посудин з домішкою мушель у тісті. Подібні посудини знаходять прями аналогії серед комплексів поселень степового енеоліту. На іншій зачистці зафіксовано частину площадки.

Завдяки візуальним розвідкам, залишки глинобитних споруд було зафіксовано на поселеннях Тополі, Козачий Яр 1, Козачий Яр II. На поселеннях Довгий Яр та Мечиславка подібні об'єкти не виявлені.

РОЗДІЛ 4

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Матеріальний комплекс поселень сабатинівського типу представлений різними групами знахідок. Найчисленнішою за кількістю є кераміка, яка стала базовою для виділення даної групи поселень (Черныш 1982, Бурдо 2015). Також до матеріальної культури пам'яток належать пластика, вироби з каменю, кременеві знаряддя, знаряддя з кістки та нечисленні мідні вироби.

4.1. Керамічний комплекс

Керамічні знахідки – основна група матеріалу, яка розглядається при визначенні сабатинівського типу пам'яток КККТ. Цей матеріал –різноманітний і включає у себе низку виразних форм та варіацій декору. Основною проблемою при розгляді посуду сабатинівського типу є обмежена кількість робіт з опублікованими керамічними матеріалами, та також, те, що колекції «основних» пам'яток (Сабатинівка I та Березівська ГЕС) не описані за типами та за комплексами. Тобто, оприлюднено, хоча і яскраві, але вирвані із контексту посудини.

В попередніх розділах ми визначили наявність об'єктів та розташування у стратиграфічній послідовності кукутенсько-трипільського культурного шару на деяких поселеннях (Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кам'яне-Завалля 1, Шамраї). На інших пам'ятках відомими та розглянутими нижче у підрозділі є лише матеріали, зібрані з поверхні (Козачий Яр 1, Козачий Яр 2, Тополі).

Аналізуючи доступні матеріали з пам'яток типу, а згодом і комплекси інших типів Кукутеня А – Трипілья В1, Н.Б. Бурдо виокремила 4 категорії кераміки (Бурдо 2015, 2018). На думку дослідниці, характерними для сабатинівського типу є наступні категорії: 1. столовий посуд із заглибленим орнаментом (1-й тип із заглибленим орнаментом, 2-й тип із каннелюваним орнаментом (найчастіше у композиції зі штампом); 2. «кухонний» посуд (1-й тип – «кухонний» товстостінний посуд з більш

грубого тіста; 2-й тип – посуд з великою кількістю домішки мушель у тісті, «степовий»); 3. столові посудини без орнаменту; 4. розписний посуд (розпис на посудині виконаний до обпалу) (Бурдо 2015, с. 18). Задля більш детального аналізу колекцій та підрахунку статистики нами було додано ще одну категорії – фрагменти неорнаментованих столових посудин.

Важливим є огляд «еталонних» колекцій для пам'яток типу для визначення ключових рис посуду (Сабатинівка I та Березівська ГЕС). На сьогодні майже у повному обсязі доступною є колекція з пам'ятки Сабатинівка I. Аналіз інших поселень буде базуватися якраз на порівнянні з колекцією з Сабатинівки I.

4.1.1. Сабатинівка I

З пам'ятки походить велика колекція керамічних знахідок. Матеріали розкопок 1932 р. опубліковані у роботі Ф. Козубовського (1933). На жаль, сама колекція з розкопок вважається втраченою. В фондах ОАМ НАН України зберігається колекція з розкопок 1938-1939-х рр. (2024 одиниці). Матеріали з розкопок 1947-1948-х рр. є доступними для вивчення у фондах ІА НАН України (695 одиниць). Протягом 2010-х років на пам'ятці проводилися розкопки і було отримано невелику колекцію з виразними та характерними фрагментами посудин (Киосак, Олейник, Синельников 2010; Лобанова 2014).

Доступна колекція посуду у своїй більшості є фрагментованою. Меншість складає посуд, який або реконструюється (або його профіль) або це виразний за своєю морфологією фрагмент вінець посудини.

Ми пропонуємо розглянути колекцію з Сабатинівки I у двох напрямках: за орнаментациєю і морфологією та приналежністю до об'єктів, що відповідають КККТ

4.1.1.1. Морфологія та орнаментация

Посуд Сабатинівки I представлений наступними категоріями: столовий посуд із заглибленою орнаментациєю, «кухонним» посудом, «кухонним» посудом з

домішкою мушель у тісті, розписною столовою керамікою. Цікавим виступає опис колекції та проведений статистичний аналіз.

Столова кераміка із заглибленою орнаментациєю є найчисленнішою у колекції (див. дод. 6.29.). Вона складає 56% від загальної кількості посуду.

Для полегшення аналізу столового посуду із заглибленим орнаментом з Сабатинівки I було розроблено схематичну таблицю з поширеними орнаментальними елементами на посуді (див. дод. 6.1. – 6.3.). Ми робимо спробу систематизації численного матеріалу за елементом орнаменту або композиції у зв'язку з домінуванням фрагментованого посуду. Детальний каталог для синхронних пам'яток було розроблено для поселення Трушешть-Цигуєта (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999). В схемі розглянуті основні форми посудин та три групи декору: заглиблений, розписний посуд, та орнаментация біноклеподібних посудин. У зв'язку з тим, що розписний посуд у колекції Сабатинівки I представлений невеликим відсотком, він є складним для систематизації. Тому, для даного етапу дослідження схема спирається на заглиблений орнамент. Зазначимо, що схема зорієнтована на наступні форми: кубки, горщики, кубкоподібні горщики. Деякі варіанти Сабатинівки I відповідають орнаментам з посудин з Трушешть-Цигуєта. Наприклад елемент 3b у розробленій нами схемі подібний до СВU, а 5b. подібний до СА. Це може свідчити про схожість елементів декору на посуді різних пам'яток етапу Кукутень А-Трипілля В1.

Для узагальнення поширених стилів заглибленої орнаментациї Н.Б. Бурдо розробила схему стилів для пам'яток Кукутень А-Трипілля В1 (Бурдо 2018). Вона включає у себе декілька основних елементів орнаменту (заглиблені лінії, штамп, канелюри, штамп разом з канелюрами) та їхні можливі варіації та зафарбовування. Схема розроблена для визначення структури Кукутень А-Трипілля В1. Елементи у ній описані як окремі одиниці і не завжди в орнаментальній композиції.

Необхідно, на нашу думку, в першу чергу визначити основні орнаментальні елементи безпосередньо на Сабатинівці I та всіх інших пам'ятках сабатинівського

типу. Нижче ми приводимо спробу систематизації орнаментів на посудинах з Сабатинівки I.

Столовий посуд із *заглибленим орнаментом* є одним з найпоширеніших у колекції. Він складає 26% від загальної кількості посудин (див. дод. 6.29.). Виглядає такий орнамент як подовжені, або короткі лінії, в перерізі у вигляді півкіл (Палагута 2016, с. 67).

З Сабатинівки I походять кістяні орнаментири, виготовлені спеціально для подібної орнаментации (див. дод. 8., 17, 18). Заглибленим орнаментом прикрашали кубки, горщики, миски, кришки, моноклеподібні посудини та посудини на полуму піддоні. З Сабатинівки I походять грибоподібні навершя ручок кришок з орнаментом такого типу (Добровольський 1952, табл. II, 4, 5). Часто заглиблені лінії заповнювалися пастою білого кольору, а решта поверхні посудини покривалася вохрою червоного, рідше чорного кольору (Палагута 2016, с. 67). Покриття вохрою проводилося після обпалу посудини, а отже її залишки простежуються не на всіх подібних посудинах. Часто поверхня посуду додатково залискувалася.

Зона вінець або «верхнього» краю посудини виокремлювалася однією концентричною горизонтальною лінією. Сама зона вінець прикрашалася заглибленими насічками (рівні або діагональні, завжди паралельні) (див. дод. 6.1., 2). Також поширеними є трикутники з різними варіантами заповнення (короткі паралельні лінії, вертикальні овали чи круги (див. дод. 6.4., 1-4, 7; дод. 6.5., 1).

Тулуб посудини прикрашався спіралеподібними лініями або криволінійними елементами (див. дод. 6.1., 3). Часто спіралеподібні елементи завершувалися розгалуженням декількох ліній, що утворювали «змієподібні» елементи (Палагута 2016, рис. 54, 6; рис 55, 2; див. дод. 6.1., 3а; див. дод. 6.5.). На Сабатинівці ці «змієподібні» елементи мають різні варіації (див. дод. 6.1., 3а). Найчастіше цей орнамент виконувався технікою заглиблених ліній, але у колекції Сабатинівки I є фрагменти, де розгалужені лінії виконувалися квадратним штампом (див. дод. 6.1., 3а). Подібний орнамент зустрічається на пам'ятках Поливанів Яр III₁ (Попова 2003,

рис. 24, 8), Ізвоаре I (Черныш 1982, табл. LV, 18), Трушешть-Цугуеца (Палагута 2016, рис. 54, 6, 6а, 8а, 9, 10; рис. 55, 2), Верхні Жори (Палагута 2016, рис. 80, 8) та Куконештій Вець I (Палагута 2016, рис. 50, 3). Окрім вищезгаданих елементів, тулуб посудин прикрашався подовженими овалами. Основна композиція на тулубі доповнювалася овальними або круглими ямками, які робилися тим же орнаментом, що і заглиблені лінії.

Зона денця та придонна частина посудини прикрашалася завершенням композиції з верхньої частини посудини, якщо денце не було виділеним окремо (див. дод. 6.1., 5). Придонна частина також часто виокремлювалася однією концентричною горизонтальною заглибленою лінією та іноді прикрашалася короткими заглибленими лініями або кругами (див. схема, ба-е).

Антропоморфні піддони фруктовниць (з отворами) прикрашалися заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою. Заглиблений орнамент утворювався поздовжньо отворів. З колекції походять два подібні фрагменти (див. дод. 6.6., 3).

Столовий посуд з *канелюрами* найчастіше представлений у композиції зі штампом – квадратним та круглим і є найпоширенішим на пам'ятці Сабатинівка I (30%, див. дод. 6.29.).

Окремо необхідно описати оформлення самих канелюрів. Горизонтальні канелюри часто доповнювалися заглибленими овалами чи ямками (див. дод. 6.1., 1b, 4i). Горизонтальними канелюрами прикрашали верхню частину посудини під вінцями (див. дод. 6.1., 1b) і часто придонну частину посудини (див. дод. 6.1., 1i). Найчастіше горизонтальні канелюри виступали в композиції з квадратним штампом (див. дод. 6.2.).

Декор тулубу зі штампом і канелюрами виглядав у декількох варіаціях (див. дод. 6.1., 4): концентричні кола з круглих штампів з канелюрами (див. дод. 6.7., 5, дод. 6.8., 7, 8); вертикальні лінії з квадратного штампів і канелюрів; криві лінії з штампів та канелюрами (півкола, півмісяці, перехресні лінії, заповнені канелюрами (див. дод. 6.7., 3, 4, 6); ромби з квадратного або круглого штампів та канелюрів (див.

дод. 6.8., 2, 3). Часто канелюри окремо залисковувалися. Композиція (4а) з концентричних кіл доповнювалася орнаментом у центральному колі. У комплексі Сабатинівки I вона представлена наступними елементами: перехресні заглиблені лінії, вушко, фігурна ручка (Добровольський 1952, табл. II, 6). Композиція канелюрів та концентричних кіл з круглого штампу також відноситься до «змієподібних» елементів і зустрічається у керамічних комплексах поселення Хебешешть (Черныш 1982, табл. LV, 9, 11, 12).

Орнаментальна композиція таких посудин з канельованим орнаментом доповнювалася невеликими концентричними колами або овалами з круглого штампу (див. дод. 6.1., 4b, 6.8., 8) (іноді заповненими вертикальними канелюрами), короткими заглибленими лініями або ямками.

З розкопок 2010-х рр. походить фрагмент антропоморфного піддону посудини (Лобанова 2014). У верхній частині черепка простежується частина антропоморфного фрагменту та отворів, а нижня частина прикрашена горизонтальними канелюрами та квадратним штампом.

Також з пам'ятки походить специфічний фрагмент орнаментованого штампом черпака (ОГИМ 13881¹). Фрагмент жовтого кольору, доповнений перехресними лініями квадратного штампу.

Таким чином, найпоширеніший тип орнаменталізації – канелюри зі штампом присутній на посудинах різних форм та призначення.

Підсумовуючи загалом варіанти заглибленого орнаменту, необхідно сказати, що вище наведено найпоширеніші варіанти декору посудин. Очевидно можна зробити висновок, що ця категорія кераміки є найчисленнішою в колекції. Вона складає 56% серед керамічних знахідок пам'ятки. Ми визначили найтиповіші варіанти заглибленого орнаменту та канелюрів зі штампом (див. дод. 6.1.-6.3.). Цікаво, що у колекції наявні деякі винятки – наприклад, композиції, характерні для

---

1 - Шифр матеріалів з ОАМ НАН України

заглибленого орнаменту, виконувалися у техніці штампу (ОГИМ 12017, див. дод. 6.7., 1).

Фрагменти *розписного* посуду з Сабатинівки I походять в більшості випадків з культурного шару Кукутень-Трипілля і є одиничними у об'єктах. Ми вважаємо цю категорію важливою для розгляду і спробуємо детально описати доступні нам матеріали. В колекції представлені фрагменти з розписом, фрагменти, на яких частково простежуються залишки фарб та орнаменту і фрагменти без розпису, які лише ідентифікуються за якісним тістом у зламі. На Сабатинівці I цей посуд складає 3% від всього керамічного комплексу (див. дод. 6.29.) але, не дивлячись на цю нечисленність, є дуже виразним.

Посудини даної групи робилися з добре відмуненого тіста дуже високої якості, в якому не простежуються домішки (іноді можна побачити дуже сильно перетерту мінеральну домішку/пісок). До обпалу на посудину наносився розпис. Фарби були зроблені на мінеральній основі. Чорну добували з оксидів марганцю, оксиду заліза та залізо кислого марганцю, червону з тонкоструктурної вохристої глини, кровавику, лімоніту та гематиту, а біла фарба отримувалася з розтертої черепашки або крейди та каолінової глини (Бурдо 2004а, с. 452). Сабатинівка I та загалом сабатинівський тип пам'яток вирізняється важливою особливістю – на сьогодні це найсхідніший ареал із кукутенською розписною керамікою у своїх комплексах для етапу Кукутень А – Трипілля B1 (Müller, Rassmann 2016). За загальноприйнятою прийнятою думкою, посуд такого типу для Сабатинівки I є імпортом (Бурдо 2015, с. 22-23; Палагута 2016, с. 143). Ця категорія кераміки є на Сабатинівці I представлена 101 фрагментом (3%). Форми посуду реконструюються за вінцями або профільними частинами посудин (кубки або миски). У колекції відсутні цілі форми. На більшості фрагментів зі збереженим розписом простежуються три кольори (червона, чорна та біла фарби). Звісно, відтінки можуть відрізнятися – часто на посудинах поміж двома чорними лініями простежуються численні короткі лінії коричневого кольору (ОГИМ 12444). Часто поверхні посудин записовані. Хоча, для цього етапу є характерним

поліхромний розпис, не на всіх фрагментах посуду збереглася біла фарба (яка слугувала фоном для композиції) і на уламках простежується лише розпис чорною та червоною (або коричневою) фарбами (ОГИМ 13920, 12444, 13925, 13933, 13934, 13928, 68910/15, 68910/8; див. дод. 6.11, 1, 5, 6).

Більшість фрагментів вінець розписних посудин з колекції плавно відігнуті назовні. І в цих випадках ми відносимо їхню форму до кубків. Ми не виключаємо, що це могли бути уламки кришок, чи полих піддонів посудин. Наприклад, в колекції є два уламки вінець посудин з поліхромним розписом (ОГИМ 13932, 13916; див. дод. 6.11, 10). Розпис характеризується вертикальними лініями, простір між якими заповнений щільними або зигзагоподібними лініями. Поверхня даних посудин добре заліскована. Подібний декор можна знайти на невеличкому кубку з поселення Русешть Ной I, так і на піддоні посудини з поселення Куконештій Векь II (Палагута 2016, рис. 50, 10; рис. 80, 2). Також зазначимо, що з Сабатинівки I походять невеличкі фрагменти стінок і вінець посудин з «прямолінійною» композицією (білий фон з паралельними чорними лініями, простір за лініями заповнений червоним кольором, або щільними лініями) (ОГИМ 13928, 13927, 68910/16; див. дод. 6.11, 5).

Фрагменти розписних посудин також прикрашені криволінійними композиціями, які не виглядають так симетрично, як орнамент у посудинах, описаних вище з прямолінійними або зигзагоподібними елементами. На деяких стінках, вінцях та придонних частинах посудин зберігся розпис, який ймовірно був частиною меандрової або спіралеподібної композиції, але точно ідентифікувати це неможливо (ОГИМ 68910/18, 68910/15, 68910/8?, 13931, 13933, 13921, 12444, 13925, 13920, 13926). Цікавим є фрагмент вінець миски, або іншої посудини відкритої форми, з поліхромним розписом (білий колір простежується дуже погано) з обох сторін у вигляді чорних діагональних ліній, заповнених широкими полосами коричневого кольору з зовнішньої сторони, та щільними тонкими лініями коричневого кольору ззовні (див. дод. 6.11, 1). Посудина подібної форми та орнаментатії відома з поселення Незвисько (Яковишина, Куценяк 2016, рис. 7, 1).

Поширеними є фрагменти стінок і вінець посудин зі спіралеподібним чи меандровим орнаментом, який доповнений «петлею» заповненою щільними тонкими лініями. Такий елемент зустрічається як і частина композиції на тулубі (ОГИМ 13918, 13923, 12207?; див. дод. 6.11., 4, 7) так і як окремий елемент по краю вінець (ОГИМ 13919). Всі ці фрагменти орнаментовані розписом на білому фоні. Подібний розпис відомий з пам'ятки Трушешть-Цугуеца (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 210, 7). На поселенні Тимків у Подністров'ї подібний розпис представлений одиничною знахідкою (Ткачук, Яковишина, Лисюк 2018, с. 237).

Виразною є профільна частина кубку з поліхромним розписом і спіралеподібними елементами (див. дод. 6.11., 9). За каталогом З. Максим-Калмар даний розпис відноситься до варіанту НІ і також поширений на поселенні Трушешть (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 427).

В колекції є невеличкий опрацьований фрагмент стінки розписного посуду (ОГИМ13930). Фрагмент овальної форми зі зашліфованими зрізами. На черепку є незавершений отвір. Ймовірно, це була заготовка під амулет. Така знахідка може свідчити про вторинне використання фрагментів столового посуду.

Таким чином, розписний посуд з Сабатинівки I орнаментований розписом різних варіантів. За профільними частинами та вінцями було ідентифіковано вінця кубків та миски. Окрім симетричних геометричних елементів, на посуді поширені меандрові та спіралеподібні елементи. Аналогії можна знайти на різних пам'ятках культури Кукутень і, як зазначала Н.Б. Бурдо, не можна виокремити одиничні пам'ятки, порівнюючи їх у цьому аспекті (2015, с. 22-23).

Група «кухонного» посуду представлена товстостінними посудинами, які вироблялися з грубішого тіста з більшою кількістю домішок (вапняна домішка, шамот, мінеральна домішка, пісок, товчені мушлі). Вона складає 36% від загальної кількості кераміки Сабатинівки I (див. дод. 6.29.). Н.Б. Бурдо називає цей посуд посудом з пластично-рельєфним декором, і до нього належать посудини різних форм

і також зерновики (Бурдо 2015, с.20). І.В. Палагута відносив до групи «кухонного» посуду (кухонної тари) посудини банкоподібних форм (2016, с. 65).

В колекції керамічних знахідок з поселення Сабатинівка I наявні згадані вище посудини банкоподібних форм, горщики та посудини з ручкою (гличики).

Для такого посуду характерною є шорстка поверхня (наносилася рідка глина перед обпалом, також є відомим «барботин»), яка найчастіше зустрічається на посудинах банкоподібних форм. В колекції є велика кількість подібних фрагментів стінок з такою технікою нанесення глини (73 одиниці), на деяких з них простежуються жолобки (ОГИМ 12545, 12624) ймовірно залишені в процесі нанесення глини (див. дод. 6. 9., 1, 2, 4-6).

Найпоширенішим орнаментом на всіх типах посудин є горизонтальна лінія з ямок у верхній її частині (107 одиниць) (див. дод. 6. 9., 1-3, 6). Така орнаментация зустрічається також на вузькогорлих посудинах з ручками (ОГИМ 13875, 13880, 13887). Горизонтальна лінія з ямок доповнювалася барботином у нижній частині посудини (під ямками), а у верхній частині поверхня була рівною, іноді навіть була заліскованою (39 одиниць) (див. дод. 6. 9., 1, 2, 6). Зустрічаються черепки, на яких зона вінець посудин над ямками прикрашалася горизонтальними широкими канелюрами (ОГИМ 67368, 67387, 67727) (див. дод. 6. 9., 6).

Поширеним декором на посуді є круглий наліп (соскоподібний виступ?) (41 одиниця). Іноді такі наліпи були розташовані на лінії з ямок на верхній частині посудини і доповнювали композицію (18 одиниць). Не такими поширеними, але цікавими є валикові наліпи (криві або вертикальні – 4 фр-та), а на одному фрагменті зустрічається пластична аплікація ймовірно зооморфна (ОГИМ 11706; див. дод. 6.9., рис. , 4).

Окремою групою є фрагменти посудин з наліпними кульками з глини. В колекції сабатинівських матеріалів є три такі фрагменти (уламок вінець, профільна частина та придонна частина посуду) (див. дод. 6. 10., 3, 4). Посудини виготовлені з

тіста з домішкою шамоту. Фрагмент вінець та профільна частина свідчать про те, що посудини були відкритої форми (ОГИМ 12147, 12169, 13897).

Як зазначала Н.Б. Бурдо, до цієї групи відносяться господарські, тарні та ритуальні посудини (2015, с. 21). З пам'ятки походить велика чаша на полуму піддоні, прикрашена під вінцями ямками, а під ними фігурним наліпом. На нижній частині посудини простежуються численні наліпні кульки невеличкого розміру (Добровольський 1952, рис. 2).

Цікавими є два фрагменти антропоморфних піддонів посудин (ОГИМ 12626, 13886; див. дод. 10., б). Вони виготовлені з більш грубого тіста з вираженою домішкою піску та вапна. Цікаво, що за вмістом тіста, ці два фрагменти могли належати групі кухонного посуду. Окрім антропоморфного моделювання піддонів, орнамент на посудинах є відсутнім. Схожим за характеристиками є фрагмент піддону з поселення Лука-Врублевецька (Збеневич 1989, рис. 61, 9).

Другим варіантом другої категорії кераміки за Н.Б.Бурдо (2015, с. 21) є *кераміка з вираженою домішкою мушель*. Саме ця категорія знахідок є ключовою у визначенні «степового впливу» у керамічних комплексах Середнього Побужжя. Ця кераміка вирізняється, як зрозуміло з назви, великою кількістю товчених мушель у тісті посуду.

Колекція Сабатинівки I не налічує численних фрагментів такого посуду та у ній не представлені характерні виразні форми. Зазначимо, що у колекції наявні фрагменти стінок посуду з домішкою мушель (8 одиниць), фрагменти, прикрашені ямками (6 одиниць; див. дод. 10., 1) та один фрагмент з круглим наліпом (див. дод. 10., 2). Останній – найвиразніший черепок з цієї невеличкої групи посуду – фрагмент плаского денця та придонної частини посудини, прикрашеної на тулубі невеликим круглим наліпом. Загалом, посуд такого варіанту складає лише 1% за кількістю у колекції (див. дод. 6.29.).

Форма денця у цій групі є важливим елементом. Адже більша кількість посудин синхронних до Сабатинівки варіантів середньостогівської культури була з

круглим або гострим денцем (Котова 2006, с. 94, с. 108). Плaskі денця також зустрічалося на середньостогівських пам'ятках, але були за кількістю у меншості

Підсумовуючи огляд кухонного посуду зазначимо, що він є цікавим не тільки визначенням форм посудин, орнаментації та їхнього призначення. Це повноцінна група зі своїми особливостями. Аналізуючи кухонний посуд з ранньотрипільського поселення Олександрівка Н. Бурдо (Зиньковская 1981, с. 18) звертає увагу на те, що форми кухонних посудин є подібними до форм столового посуду. Починаючи з раннього етапу Кукутень-Трипільля кількість кухонного посуду з товченою мушлею у домішках збільшується (Зиньковская 1981, с.13). На етапах після В1 простежується початок розвитку кераміки типу «С» (Бурдо 2016). В колекції Сабатинівки I ми можемо простежити невелику кількість фрагментів посуду, виготовленого з тіста з великою кількістю товчених мушель у ньому. Вибірка з пам'ятки свідчить лише про наявність невеликої кількості посуду такої категорії.

4.1.1.2. Опис посуду за об'єктами

Вище приведені загальні характеристики колекції, які відповідають та в загальній мірі підтверджують попередній опис колекції дослідниками (Козубовський 1933, Пассек 1949, Черныш 1982, Бурдо 2015, Палагута 2016). В огляді ми привели загальні статистичні дані щодо двох колекцій – зібрань ОАМ НАН України та ІА НАН України. Недоліком є те, що деякі знахідки хоч і виразні, але можуть бути вирваними із контексту. Нижче ми пропонуємо розглянути матеріали з об'єктів, які нам вдалося ідентифікувати за польовою документацією (Лобанова 2021) і які описані в розділі 3.

Переважною за кількістю групою знахідок на об'єкті «площадка 3А» є невеличкі уламки обпаленої глини (див. дод. 5.9., 3). У польових щоденниках окремо записували знахідки з самого культурного шару та з об'єкту. У знахідок відрізняються шифри (культурний шар – номери, починаючи з 600, «площадка» – номери, починаючи з 1700 (Добровольський 1938а, арк. 7) і вони занесені до різних

списків. Фрагменти посудин з об'єкту є нечисленними у колекції (всього 16 одиниць). Уламки столових посудин переважають за кількістю (12 одиниць) уламки кухонних посудин (4 одиниці) (див. дод. 6.12.).

Через нечисленність вибірки, складно визначити найрозповсюдженіші форми посудин і найхарактерніші варіанти їхньої орнаментации. Подібне було можливо зробити лише для декількох посудин. До порівняльної схеми ми включили частини посудин, які було можливо ідентифікувати та орнамент на них. Подібне порівняння є максимально інформативним для такої невеликої вибірки. Найпоширенішими на «площадці» є посудини з заглибленим орнаментом (комбінація різних елементів). Два фрагмента стінок і придонна (?) частина кухонних посудин прикрашені барботином. Нижче ми пропонуємо детальніше розглянути виразні фрагменти столового посуду з даної вибірки.

Не дивлячись на невелику кількість фрагментів у колекції «площадки» одна посудина реконструюється з двох великих фрагментів – верхньої частини посудини (ОГИМ 12040, див. дод. 6.7., 2) та її придонної частини з денцем (ОГИМ 12019). Це тонкостінний кубок жовтого кольору. Його тулуб сферичної форми, вінця трохи відігнути назовні. Кубок прикрашений канелюрами та штампом у горизонтальній композиції по всьому його тулубу. Канелюри доповнені овальними вертикальними ямками (варіант 1.b за схемою (див. дод. 6.1.)).

Типовим для пам'ятки є фрагмент вінець кубкоподібної посудини (?) з канельованим орнаментом (ОГИМ 12231). Верхня частина черепка прикрашена горизонтальною композицією канелюрів та двох ліній квадратного штампу (варіант 1a). На нижній частині фрагменту простежується композиція, зроблена круглим штампом (частина концентричних кіл) та доповнена овальними ямками.

Декорований характерним для етапу В1 орнаментом також фрагмент верхньої частини столової посудини (ОГИМ 67711). Хоча техніка виконання заглибленого орнаменту суттєво не відрізняється від інших фрагментів колекції, ми знаходимо цю композицію більш характерною до посудин з пам'яток борисівського типу. Зона

вінець декорована паралельними діагональними лініями (спрямовані зліва-направо). Тулуб прикрашений подовженими нерівними «овальними» елементами, а зона поза них заповнена численними ямками та щільними заглибленими лініями. Такі елементи поширені на багатьох пам'ятках Кукутень А – Трипілля В1 (в тому числі, на поселеннях борисівського типу (Радієвська 2003, табл. 1)), але на Сабатинівці І вони не є широко розповсюдженими. Заглиблені лінії заповнені білою пастою, у зламі простежуються залишки вохри.

В колекції є фрагменти, також з типовим «сабатинівським» орнаментом. Це уламок стінки посудини з частиною композиції з розгалуженими лініями у овалі (подібний до елементів за номером 3а у схемі дод. 6.1.), та фрагмент вінець з квадратним штампом і канелюрами у горизонтальній композиції, доповнений вушком.

Отже, посуд даного об'єкту не є численним але представлений двома класичними групами. Кухонні посудини прикрашені барботином. Столові посудини декоровані різними варіантами заглибленого орнаменту, в тому числі «змієподібним».

«Площадка» у квадратах *T* та *Ф* розташована неподалік від об'єкту у квадратах 3А (Лобанова 2021, с. 245). Столовий посуд представлений у колекції фондів ІА НАН України не численними, але дуже виразними посудинами. Всі розглянуті фрагменти – тонкостінні та виготовлені з добре підготовленого тіста без помітних домішок. Посудини добре обпалені та набули жовтого кольору.

Помітним у вибірці є фрагмент грушоподібної посудини, який складається з численних фрагментів (п.н². 740, 743, 747, 750). Посудина прикрашена лініями з квадратного штампу та канелюрів. Починаючи з найбільш опуклої частини тулуба, композиція утворюється з об'єднаних подовжених півкіл (овали із загостреними кінцями) (подібно до 5.с. у схемі). Зони між лініями без канелюрів характеризуються

шорсткою поверхнею, профарбованою вохрою. Канелюри на посудині залісковані. На найбільш опуклій частині прикріплене вушко. Не за такою схемою орнаментатії але подібною технікою прикрашена верхня частина горщика (п.н. 744,748). Канелюри і штамп на тулубі посудини нанесені у вигляді діагональних паралельних ліній, доповнених ямками. На місцях без канелюрів нанесена вохра.

У колекції присутні фрагменти посудин з круглим штампом, яким у композиції з канелюрами утворювалися концентричні кола (п.н. 747+752, 742) (подібно до 4а, 4б у схемі (дод. 6.1.)). Один з них – фрагмент кубку з квадратним штампом і канелюрами у горизонтальній композиції (747+752) (подібно до 1а (дод. 6.1.)).

Заглибленим орнаментом прикрашені кубкоподібні посудини. Вінця декоровані різними варіаціями трикутників (п.н. 689, 695). На одній посудині простежуються заповнення білою пастою у заглибленнях (п.н. 689). Стінки також прикрашали розгалуженими лініями (п.н. 698).

Виразним є піддон посудини з заглибленим орнаментом і білою пастою (п.н. 691). Фрагмент піддону опуклої форми з виступами. Виступи прикрашені спіральними лініями. Поміж цих основних елементів фрагмент орнаментований трикутниками і ямками.

З вибірки походять ще характерні для даного типу посудини з заглибленим орнаментом (штамп, заглиблені лінії) (п.н. 721, 716).

Таким чином, на відміну від попереднього об'єкту, який був розташований недалеко від «площадки» у квадраті 3А, в даній вибірці є можливість дізнатися не тільки орнаменти, але і форми посудин. Було виявлено фрагмент грушоподібної посудини, кубки, горщик та фрагмент піддону посудини. Останній з перелічених є найбільш виразним і нетиповим з композицією для Сабатинівки І. Але такі посудини як чаші на піддоні, моноклеподібні посудини або біноклеподібні посудини завжди вирізняються своєю орнаментатією на різних пам'ятках Кукутень-Трипілля.

Керамічні знахідки з об'єкту «Площадка АД» є найчисленнішими за кількістю в порівнянні з іншими комплексами (див. дод. 5.16.). З «площадки» в колекції

нараховуються 202 фрагменти посудин. Більшість складають уламки столових посудин, та з них з них три частини розписного посуду. «Кухонний» посуд представлений 53 фрагментами, домішка товчених мушель простежується у тісті лише трьох фрагментів. Дві основні групи представлені в більшості орнаментованими посудинами (фрагменти столового посуду – 89 одиниць, фрагменти «кухонного» посуду – 31 одиниця (див. дод. 6.13.).

Орнаментальна композиція «кухонних» посудин, подібна і до попередніх об'єктів. Найширше представлені у об'єкті так звані «посудини банкоподібних форм» та посудини з вузьким горлом та ручками (або глеки). Посудини банкоподібних форм прикрашалися класичними елементами для кухонного посуду – ямками, круглими наліпами, барботином. Глеки (або амфори) прикрашалися ямками під вінцями та по верхній частині тулубу під ручкою.

Найпоширенішим варіантом столового посуду є посудини із орнаментом зі штампом та канелюрами. На тулубах (стінках) посудин зустрічаються концентричні кола з круглим штампом та канелюрами (ОГИМ 11785). У вибірці є фрагмент кубку, подібний до того, що розглядався у комплексі з «площадки 3А» (ОГИМ 12003). Кубок прикрашений квадратним штампом і канелюрами у горизонтальній композиції (вершина жолобку декорована штампом) та овальними ямками. В колекції присутні ще дві профільні частини кубків, прикрашених квадратним штампом та канелюрами, але з трохи іншими композиціями. Вінця посудин подібні – це класична для пам'ятки форма декору – канелюри з квадратним штампом у горизонтальній композиції. Тулуб першої посудини прикрашений на півколами (5a за схемою (дод. 6.1.)). Другий кубок орнаментований композицією в поєднанні «півмісяця» (5b (дод. 6.1.)) та кола, заповненого канелюрами (4f (дод. 6.1.)). Подібні елементи зображені на великій чаші на піддоні з поселення Березівська ГЕС (Цибесков 1984, рис. 2a), яка розглядалася за повідомленням В. Цибескова з ритуальною метою (поклоніння місяцю).

Заглиблений орнамент відображений на посуді традиційними елементами. Вінця кубків та горщиків орнаментовані трикутниками, заповненими щільними лініями (ОГИМ 67747). На стінках посудин зображені розгалужені лінії (ОГИМ 67828, 67833, 67717, 68153). Композиції із заглибленим орнаментом присутні також на чашах на піддоні, кришці та грибоподібній кришці ручки (ОГИМ 12002, 68038, 67868, 67780, 13890).

Важливою і виразною знахідкою самої колекції є фрагмент моноклеподібної посудини, який походить з «площадки АД» (див. дод. 6.6., 1). На пам'ятках сабатинівського типу не є відомими біноклеподібні посудини, які були поширені на інших трипільських поселеннях (Палагута 2016, с. 144). В колекції Сабатинівки I відомими є два фрагменти «моноклей». Вони ідентифікуються за центральною полою частиною посудини. На жаль, піддон чи вінця не є достатніми для визначення даної форми, адже відомими є декілька форм з піддонами, а фрагменти вінець можуть бути частинами інших посудин відкритої форми. Моноклеподібна посудина з «площадки АД» прикрашена заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою. Ззовні черепок прикрашений заглибленими паралельними лініями та ямками. На стику вінець і тулубу посудини прикріплена невелика вертикальна ручка, декорована короткими горизонтальними паралельними лініями. Зсередини вінець посудина орнаментована паралельними (?) півколами, які, на місці стику об'єднані короткими прямими лініями. Така композиція виглядає значно більш асиметричною, на відміну від орнаменту інших посудин пам'ятки. Фрагмент, що розглядається, знаходить аналогії у пам'ятках Поливанів Яр III₁ та пам'ятках типу Верем'я (Попова 2003, рис. 26, 1; Черниш 1975, рис. 2а, 3).

Розуміння орнаментальних композицій із заглибленим орнаментом на пам'ятці полегшилося завдяки наявності у колекції двох фрагментів наступної горщикоподібної посудини (ОГИМ 12679, 13872; див. дод. 6. 5., 1.). Вінця прикрашені насічками та трикутниками. Кожен з трикутників орнаментований з наступною послідовністю: порожній трикутник; трикутник, з одним півколом

зсередини; трикутник з півколом та крапкою у ньому. Даний декор зображений на схемі (див. дод. 6.1., 2а). Допускаємо, що це було певним розумінням симетрії. Тулуб прикрашений овалами з однією гострою стороною та овалоподібними спіралями, які закінчуються розгалуженими лініями, доповненими овалами (див. дод. 6.1., 3.а.). Нам доступна лише верхня частина посудини, але у колекції присутні і придонні частини посудин, орнаментовані варіаціями розгалужених ліній. Це дає можливість розуміти розташування певних елементів на посудині.

Підсумовуючи, можна сказати, що об'єкт представлений різноманітними категоріями кераміки. Посудини збережені у фрагментованому стані. Форми посуду ідентифікуються за виразними фрагментами. Більш репрезентативним є столовий посуд з різними формами: кубки, горщики, кришки, посудини на порожніх піддонах та моноклеподібна посудина. Посуд орнаментовано характерними композиціями. Зазначимо, що саме комплекс знахідок з даного об'єкту є інформативним в контексті загального розуміння орнаментальних композицій. Нечисленним є розписний посуд, який ідентифікується лише за якістю тіста черепків. Кухонні посудини прикрашені типовими для етапу Трипілля VI орнаментальними композиціями, які зустрічаються і на інших пам'ятках даного етапу

«Яма» у квадраті 41С розташована неподалік від «площадки АД» на значно нижчому рівні. В колекції є 55фрагментів з квадрату 41С з глибини, де розташована «умовна» яма (див. дод. 5.16.). Фрагменти столових посудин прикрашені канелюрами зі штампом (16 одиниць), заглибленим орнаментом (9 одиниць) (див. дод. 6.14.). Частина стінки столової посудини орнаментована заглибленими розгалуженими лініями (ОГИМ 67755). Столовий посуд представлений кубками та горщиками, які декоровані подібними композиціями, як із попередніх об'єктів та стінкою розписної посудини. Кухонний посуд налічує 19 фрагментів. На деяких частинах вінець простежується, що посудини були банкоподібної форми. Кухонні посудини декоровані горизонтальними лініями з ямок, круглими наліпами та барботином.

Як описувалося у розділі 3, на нашу думку *об'єкт у квадратах 37ЕЖ-38ЕЖ* можна ідентифікувати не як площадку, а як заглиблену споруду. З верхніх шарів об'єкту походять 14 фрагментів посудин. З них 5 орнаментованих столових посудин (заглиблені лінії, штамп та один фрагмент розписної посудини), та 3 кухонні орнаментовані посудини. Фрагмент вінець з заглибленим орнаментом прикрашений овальними елементами та ямками або овалами, а сама зона вінець профарбована червоною вохрою (ОГИМ 13894). На фрагменті вінець розписного кубку простежуються залишки розпису – діагональні чорні та червоні лінії (ОГИМ 13921).

В колекції Сабатинівки I наявні 27 фрагментів посудин з *ями у квадратах 36Е-37Е*. Більшість складають черепки столових орнаментованих посудин (6 із заглибленим орнаментом, 8 із штампом і один розписний фрагмент). «Кухонні» посудини представлені 11 фрагментами, частина з яких прикрашена ямками, наліпами та барботином. Розписний фрагмент стінки декорований чорними лініями на коричневому фоні, де простір між паралельними округлими лініями заповнений темно-коричневою фарбою (ОГИМ 68144). На самому фрагменті простежується композиція з округлими паралельними лініями, від яких спускаються чорні прямі лінії, заповнені тонкими паралельними темно-коричневими лініями. Цікавим є фрагмент столової посудини жовтого кольору, декорованої заглибленим орнаментом з білою пастою (ОГИМ 12286). Частина посудини вирізняється своєю формою – різкий перегин фрагменту, майже під прямим кутом. Саме з цього об'єкту походить профільна частина кухонної посудини відкритої форми, прикрашеної численними маленькими кульками (1 см макс.) (ОГИМ 12169). Заглибленими лініями прикрашена верхня частина посудини (за схемою 1f, 3g) (ОГИМ 12062, 13895).

Цікавим видається огляд матеріалів перших розкопок на Сабатинівці I. *Ділянка розкопу 1932-го року* знаходилася в місці, де простежувався лише культурний шар Кукутень-Трипілля. На сьогодні колекція цих досліджень вважається втраченою але, на нашу думку, в роботі Ф. Козубовського вона описана досить детально та вичерпно (1933, с. 80-85).

Загалом, опис керамічних знахідок у зазначеній роботі суттєво не відрізняється від отриманих результатів при аналізі колекцій 1930-1940-х рр. Кухонні посудини прикрашалися ямками, наліпами. Іноді зустрічалися просвердлені отвори, на думку дослідника, для підвішування посуду над вогнем (Козубовський 1933, с. 80). Два фрагменти вінець кухонних посудин прикрашені широкими горизонтальними канелюрами над ямками.

Столові посудини були наступних форм: кубки, горщики, миски та покритишки (Козубовський 1933, с. 81-84). Посудини цих форм прикрашалися «типовим» для Сабатинівки I заглибленим орнаментом (заглиблені лінії, канелюри зі штампом). Автором зазначалася наявність «ланки» на деяких посудинах із заглибленими лініями, яка за описом нагадує розгалужені лінії, які розглядалися вище у підрозділах (Козубовський 1933, с. 81-84). Посудини зі штампом подібні до посудин, знайдених у наступних роках розкопок (горизонтальні композиції, концентричні кола тощо). На червоноглиняних посудинах простежуються розписні елементи (зустрічаються фарби: червона, коричнева, бура, біла та чорна), які утворювали дуги, криві лінії та трикутники (Козубовський 1933, с. 84).

Також зазначимо, що протягом досліджень 2010-х років на Сабатинівці I було відкрито 3 шурфи та 2 зачистки, з яких походять керамічні знахідки. Результатами шурфування стала колекція столових і кухонних посудин, характерних для трипільської Сабатинівки I із варіаціями заглибленого орнаменту (Киосак, Олейник, Синельников 2010). Виразним є фрагмент антропоморфного піддону, прикрашеного лініями квадратного штампу (Лобанова 2014).

Таким чином, у даному пункті було зроблено детальний огляд керамічних знахідок з пам'ятки Сабатинівка I, отриманих під час розкопок 1932, 1938-1939-х, 1947-1948-х, 2010-х рр. Загалом, доступна колекція налічує більше 2600 фрагментів посудин, а частина колекції (розкопки 1932-го р.) вважається втраченою. Також було описано та порівняно посудини з орнаментом по ідентифікованим об'єктам за польовою документацією.

Для орнаментальних композицій столових посудин з різними варіантами заглибленого орнаменту розроблено схему з найбільш поширеними елементами. Наявність подібних елементів відзначали дослідники починаючи з 1930-х рр., але запропонована схема – є спробою узагальнення та візуалізації сабатинівської колекції. Всі варіанти декору посудин поширені та зустрічаються на інших пам'ятках Трипілля В1, і не тільки в межах сабатинівського чи борисівського типів пам'яток у Побужжі. До сабатинівських елементів ми відносимо найпоширеніші: заглиблені «трикутники» на вінцях; квадратний штамп з канелюрами у горизонтальній композиції (канелюри часто доповнені заглибленими овалами чи ямками); подовжені овали та розгалужені лінії (заглиблення); різні варіанти концентричних кіл з канелюрів та круглого штампу; композиції з квадратним штампом та канелюрами («півкола» або «півмісяці» (у схемі №5)). До елементів, загальних у етапі В1 можна віднести штампи з канелюрами у вигляді ромбів, заглиблені півкола (часто доповнені ямками), простір на посудині, заповнений щільними заглибленими лініями (на місцях без елементів), ямки та насічки на вінцях. У колекції відсутні біноклеподібні посудини. В колекції представлені 2 фрагменти моноклеподібних посудин. Численними є чаші на піддонах, які зустрічаються у великих об'єктах.

Розписна імпортна кераміка з синхронної культури Кукутень представлена у колекції фрагментами кубків та мисок. На посудинах, з максимально збереженим розписом простежуються спіралеподібні або геометричні композиції, зроблені в техніці поліхромного розпису.

Кухонні посудини не вирізняються унікальними формами чи орнаментальними елементами. «Степова» кераміка нечисленна. Виразним та важливим фрагментом у колекції є фрагмент денця та придонної частини посудини з наліпами, виготовленого з тіста з великою кількістю товчених мушель. Не дивлячись на вміст тіста посудини, зазначимо, що її форма не відповідає найпоширенішим у поселеннях середньостогівської культури круглим або гострим денцям.

4.1.2. Березівська ГЕС

Керамічні знахідки з Березівської ГЕС традиційно відносять до однієї групи поселень з Сабатинівкою I (Даниленко, Шмаглій 1972, Черниш 1982, Цвек 1999, Бурдо 2015, 2018, Палагута 2016). За опублікованими матеріалами ці пам'ятки подібні за своїми керамічними комплексами і їхня приналежність до одного типу не викликає сумнівів. Нижче ми приводимо огляд виразних посудин з Березівської ГЕС.

На жаль, матеріали з пам'ятки детально не опубліковані. Але у публікаціях, хоча і невеликих, доступними є деякі приклади керамічного комплексу Березівської ГЕС. Важливою відмінністю від Сабатинівки I є те, що на Березівській ГЕС, за публікаціями, було зафіксовано значно більше посудин цілої форми. Пропонуємо розглянути доступні опубліковані матеріали, за категоріями, запропонованими для поселень сабатинівського типу Н.Б. Бурдо (2015).

Перший варіант I-ї категорії за Н.Б. Бурдо, це столовий посуд із заглибленими лініями (див. дод. 6.17.). Заглиблений орнамент представлений на посуді різних форм. Горщикоподібні посудини прикрашені трикутниками у зоні вінець, а на тулубі простежуються продовжені овали з однією гострою стороною, які бувають доповнені заглибленими короткими овалами або ямками (Бурдо 2015, рис. 2, 8, 9, 15, 16), розгалуженими лініями (Бурдо 2015, рис. 2, 17), спіральними елементами (Бурдо 2015, рис. 2, 18). Кришки та грибоподібні ручки також декорувалися різноманітною композицією (Бурдо 2015, рис. 2, 13, 14; див. дод. 6.19., 5). Спіральна композиція простежується на двох жертвних столиках, виявлених на поселеннях. Перший стоїть на чотирьох ніжках, зверху прикрашений спіраллю по всьому простору виробу та короткими овальними лініями, а знизу овалами різних подовжених форм, короткими овальними лініями та спіраллю у центрі (Цибесков 1984, рис. 4, рис. 5; див. дод. 6.19., 1, 1.1., 1.2., 2). Другий столик також з чотирма ніжками, які прикрашені короткими паралельними заглибленими лініями, зверху декорований спіраллю та трикутниками з щільними лініями зсередини по краях. У житлі XII була

знайдена моноклеподібна посудина з двома ручками на стику (Цыбесков 1984, рис. 1; див. дод. 6.19., 7). Заглибленими лініями, заповненими білою пастою, прикрашалися чаші на піддоні (Бурдо 2015, рис. 2, 23; див. дод. 6.17., 8). Відомою з цієї пам'ятки є посудина квадратної форми, декорована заглибленими лініями (Цыбесков 1965, с. 249; див. дод. 6.17., 7). Спіралеподібними заглибленими лініями прикрашені грушоподібні посудини та кришки (Цвек 1999, рис. 3).

Квадратним штампом та канелюрами прикрашалися зони вінець столових посудин другого варіанту I-ї категорії кераміки (Бурдо 2015, рис 3,2, 4, 13, 16, 20, 21; див. дод. 6.18.). Тулуби посудин були орнаментованими також подібно до знахідок із Сабатинівки I. Вертикальний штамп та канелюри декорували кубки зі сферичним тулубом (Бурдо 2015, рис.3, 2). Подібними елементами до попереднього поселення є і концентричні кола із круглим штампом та канелюрами на тулубі кубків, також іноді зустрічаються ромби з трикутниками (Бурдо 2015, рис.3, 11-13, 15, 20; Цыбесков 1976, рис. 1; див. дод. 6.19., 4-5). Елемент «півмісяць» (див. дод. 6.1., 4d) зображується на кубках та чашах на піддоні (Бурдо 2015, рис. 3, 4, 14,21; Цыбесков 1984, рис. 1). Повною аналогією до такого ж виробу з Сабатинівки I є черпак, прикрашений квадратним штампом (Бурдо 2015, рис. 3, 6; див. дод. 6.19., 3). Концентричні кола з круглого штампу присутні і на глиняній моделі печі (Овчинніков 1994, рис. 1).

Кухонний посуд (II категорія, варіант 1) з Березівської ГЕС детально не репрезентований у науковій літературі. З поселення походять характерні для Кукутень-Трипілля горщики та посудини банкоподібних форм, прикрашені ямками під вінцями (Цыбесков 1976, рис. 1). Цікавою знахідкою виглядає велика сферична (?) посудина з Ж-подібними наліпами у верхній її частини (Цыбесков 1976, рис. 2). Н.Б. Бурдо допускала, що знахідка може бути подібною до великої чаші на піддоні з Сабатинівки I (Бурдо 2015, с. 21; Добровольський 1952, рис. 2).

Цікавим і проблемним питанням Березівської ГЕС та загалом поселень сабатинівської групи є так званий «степовий вплив» (II категорія, варіант 2). I

керамічні знахідки є одним із найяскравіших аспектів цього питання, яке розглядалося вище у підрозділах – це факт наявності у колекціях сабатинівської групи «кухонного» посуду з великою кількістю мушлі у тісті. В. Даниленком та М. Шмаглієм було опубліковано три посудини з нетиповим для Кукутень-Трипілля орнаментом з Березівської ГЕС (1972, рис. 7, 5, 6, 8). Перша – частина вінець посудини з прокресленим орнаментом (тонкі врізні лінії), друга – фрагмент вінець зі штампованим орнаментом і численними проколами, а третя – фрагмент вінець з вертикальними «розчісуваннями» та лініями з проколів та фрагмент денця даної посудини (див. дод. 6.21., 3-4). Подібний спосіб орнаментування на верхніх частинах посудин зустрічається на численних синхронних пам'ятках степової середньостогівської культури (Котова 2006, рис. 15, 2,3; рис. 16 3, 5; рис. 17, 7, рис. 18, 9).

Неорнаментовані столові посудини з пам'ятки належать до III категорії кераміки. Н.Б. Бурдо віднесла до цієї категорії наступні матеріали з Березівської ГЕС: сферична чаша на піддоні, зі слідами білої фарби на тулубі, мініатюрний столик-вівтар та велика чаша з увігнутими вінцями та наліпками (див. дод. 6. 20., 1-3). Остання посудина ймовірно є імпортом з культури Гумельниця, та знаходить аналогії на пам'ятках Мелеештій-де-Жос та Пьєтрель (Frînculeasa 2016, pl. III, 1). Зрозуміло, що хоча цей посуд належить до групи столових посудин, реконструювати їх лише за фрагментом майже неможливо. Також, запропонована вибірка посуду вирізняється своєю різноманітністю форм. Лише детальний розгляд музейних колекцій та наявність у них цілих форм посудин дозволить нам додати ще посудин до категорії III.

Розписні посудини належать до IV категорії і представлені кубками з поліхромним розписом. Його характерні особливості відзначалися у всіх дослідженнях, присвячених Кукутень-Трипілля В1 у Середньому Побужжі (Черныш 1982, Палагута 2016, Бурдо 2015). На двох опублікованих посудинах простежуються спіралеподібні елементи, орнаментальна композиція одного з них

характеризується штриховкою короткими лініями. Подібні вироби ми знаходимо на пам'ятці Трушешть і така форма орнаментации відноситься до варіанту НІ (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 421). Автором розкопок 1960-х рр. В. Цибесковим було опубліковано також розписну посудину сферичної форми (1963, рис. 1, див. дод. 6.20., 6). За повідомленням дослідника на посудині простежується розпис двох кольорів – червоного та чорного. На жаль, на сьогодні, детальний опис артефакту та його зображення, не є доступними і ми не можемо точно стверджувати, що на посудині був розпис білою фарбою, який також є характерним для посуду даного етапу. Цікаво, що елементи розпису подібні до фрагменту розписної посудини з пам'ятки Шамраї (див. дод. 6.26., 7). На посудині зображений трикутник, заповнений чорними перехресними лініями, як і на фрагменті вінець з Шамраїв. Подібний елемент на тулубі посудини відомий з пам'ятки Друца I (Палагута 2016, рис. 35, 10). Також на сферичній посудині зображений елемент «сходи» (?), що відповідає варіанту EGз Трушешть (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 421). Подібна форма посудини, з елементами перехресних ліній на ній, присутня у комплексі пам'ятки Путінешть II (Sorochin, fig. 69, 3).

До гумельницьких імпортив на пам'ятках може належати фрагмент з широкими горизонтальними канелюрами та круглим наліпом. (Бурдо 2015, рис. 4, 6). Фрагмент подібний до посудин з пам'яток культури Гумельниця Коцатку та Сечу – посудин з прямими невисокими вінцями та сферичним тулубом (Frînculeasa 2016, pl. V., 8; pl. IV, 4).

Вище наведений короткий аналіз опублікованих керамічних матеріалів з Березівської ГЕС. Це пам'ятка, яка традиційно відноситься до однієї групи з Сабатинівкою I. Огляд доступних матеріалів показує багато аналогій поміж цими двома поселеннями. На Березівській ГЕС присутні знахідки, які є характерними як і окремо для Сабатинівки I, і для пам'яток Кукутень А – Трипілля B1. Спільними рисами можна назвати форми посудин та варіації заглибленого орнаменту. На пам'ятці присутні імпорти (чи імітації) матеріалів з інших культур: розписний посуд

з культури Кукутеня АЗ, посудини з характерною морфологією для культури Гумельниця та ймовірно посудини середньостогівської культури. Звісно, найбільш перспективним ми вбачаємо повний перегляд колекції з багаторічних розкопок. Це надасть можливість визначити найпоширеніші форми посудин, їхню відображеність у комплексах та мабуть нові характерні елементи для сабатинівського типу, які важко простежити по дуже фрагментованих колекціях пам'яток сабатинівського типу.

4.1.3. Кам'яне-Завалля 1

Керамічні знахідки з Кам'яного-Завалля I представлені знахідками з шурфів та підйомним матеріалом (див. дод. 6.22.). Частково ці матеріали з поселення опубліковані (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013; Kiosak 2019). Столові посудини прикрашені варіаціями заглибленого орнаменту: горизонтальні композиції з квадратним штампом та канелюрами; заглиблені лінії, а кухонні посудини виготовлялися з більш грубого тіста та іноді прикрашалися наліпами (Kiosak 2019, p. 17-18, fig. 4),

Керамічні знахідки з пам'ятки різного походження: шурф (2012 р.), шурф 2 (рів), шурф 3 (на поселенні) та підйомний матеріал. Пропонуємо розглянути колекцію у такій послідовності.

При шурфуванні пам'ятки протягом робіт 2012 року було виявлено низку фрагментів кухонного та столового посуду. Фрагменти кухонного посуду найчастіше є неорнаментованими, іноді були прикрашені ямками або наліпами (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 277, рис. 1, 1-2). Столові посудини виготовлялися з добре підготовленого тіста, а прикрашалися квадратним штампом або заглибленими лініями, які іноді доповнювалися білою пастою. У вибірці також наявний фрагмент з круглим штампом (Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, с. 277; рис. 1, 3-6). На фрагментах розписного посуду фарба не збережена, окрім одного

фрагмента з залишками розпису чорного кольору(Кіосак, Литвинчук, Пересунчак 2013, 277).

З шурфу 2, закладеному для уточнення розташування рову походять нечисленні знахідки: 3 фрагменти неорнаментованих посудин; фрагмент стінки столової посудини з заглибленим орнаментом; невеличкий фрагмент з квадратним штампом і канелюрами; фрагмент стінки розписного посуду.

З шурфу 3 походять фрагментовані посудини, також не численні, але різних категорій. Посудини зі штампом і канелюрами високої фрагментації (8 одиниць). У вибірці наявні два фрагменти вінець тонкостінних посудин, прикрашених композицією з квадратним штампом та канелюрами, поширених на поселеннях сабатинівського типу, один фрагмент додатково заліскований (див. дод. 6.22., 6). Сім частин посудин прикрашені заглибленими лініями (1 фрагмент вінець з насічками, 1 фрагмент денця (див. дод. 6.22., 7-11). У колекції присутні «кухонні» посудини, прикрашені барботином (3 одиниці), 3 фрагменти вінець посудин (2 з них декоровані ямками). Посудини 2 групи II категорії за Н.Б. Бурдо відображені у комплексі одним фрагментом стінки з домішкою мушель, орнаментованої «розчісуванням» (див. дод. 6.22., 15). З шурфу походить маленький уламок розписного посуду.

На пам'ятці зібрана численна колекція підйомного матеріалу. Колекція, що була отримана протягом досліджень 2015-го року не показує значних відмінностей від Сабатинівки I і загалом пам'яток групи. Найпоширеніші знахідки – фрагменти, орнаментовані штампом і канелюрами (96 фрагментів з квадратним штампом та 10 з круглим). Цікавим і нетиповим є фрагмент стінки сильно заліскованої посудини чорного кольору, прикрашеною канелюрами та штампом у горизонтальній композиції, але зона поміж горизонтальних ліній з квадратним штампом доповнена короткими вертикальними відтисками круглого штампу, поміж яких присутні вертикальні лінії канелюрів (див. дод. 6.22., 3). Фрагменти посудин із заглибленим орнаментом представлені 23 фрагментами, де один з них – фрагмент орнаментованої

кришки. На деяких з цих фрагментів простежуються залишки білої пасти. На маленькому фрагменті чорної добре заліскованої посудини простежуються залишки червоної вохри (подібний фрагмент відомий з пам'ятки Шамраї). Кухонні посудини представлені 8 фрагментами, два з них прикрашені ямками та канелюрами. Протягом робіт було зібрано 16 фрагментів розписного посуду. Два фрагменти вінець нагадують за формою кубки. На одному фрагменті стінки є залишки червоної та чорної фарб. Найвиразніший фрагмент представлений уламком стінки посудини з розписом чорного та коричневого кольорів та з канелюрами.

Таким чином, керамічний комплекс пам'ятки Кам'яне-Завалля 1 на даному етапі дослідження майже не відрізняється від комплексів з Сабатинівки I та Березівської ГЕС. На прикладі матеріалів з шурфу 3, найбільшим за кількістю є столовий орнаментований посуд (82%). З пам'ятки походять керамічні фрагменти, які відповідають категоріям, запропонованим Н.Б. Бурдо, окрім неорнаментованих столових посудин.

4.1.4. Тополі

Колекція найпівнічнішої пам'ятки регіону вивчення представлена підйомним матеріалом, що включає у себе 484 керамічних фрагменти (Лобанова 2019, с. 43).

Наявні як фрагменти столового посуду і, у меншій мірі, кухонного посуду. Вироблені вони із глини сірого, жовтого та червоного кольорів. У тісті зустрічається вапно, розтертий пісок, мінеральні домішки, шамот. Представлені також фрагменти розписного посуду.

Характерними для вінець столових посудини даної колекції є заглиблені насічки у великій кількості (див. дод. 6.23., 1-5, 8). Присутні два фрагмента вінців із прокресленими насічками, тобто з тонкими врізними лініями.

Заглибленим орнаментом прикрашаються грушоподібні посудини (див. дод. 6.24., 10). У колекції присутній один великий фрагмент із лінійним заглибленим орнаментом, овальними ямками, канелюрами. У заглибленнях простежуються

залишки білої фарби. Також наявними є 2 ручки із заглибленим орнаментом (див. дод. 6.23., 9).

До другої групи даної категорії посудин з заглибленим орнаментом належать фрагменти із канелюрами. Поширеним у колекції з поселення Тополі є круглий штамп, а квадратний не є численним (Лобанова 2019, с. 45; див. дод. 6.24., 8). Канелюри у більшості випадків є горизонтальними, іноді повторюють криволінійну композицію, яку утворює заглиблений орнамент. Також численними у колекції є ямки у різних композиціях та формах (див. дод. 6.24., 4-9).

Ще одну групу складають неорнаментовані фрагменти столового посуду. У колекції з поселення Тополі присутня велика кількість стінок та вінець без орнаменту, які належать до різних типів кераміки та форм посудин. Стан даних фрагментів не дає нам точних даних щодо повної відсутності орнаменту на відповідній посудині, адже вони представляють не всю поверхню останньої. У невеличкій кількості наявні денця та ручки без орнаменту (Лобанова 2019, с. 46).

Наявними у колекції є фрагменти кухонної та тарної кераміки (II категорія, 1 варіант за Н.Б. Бурдо). Кухонна кераміка представлена у колекції фрагментом вінець та двома фрагментами стінок із заглибленим орнаментом та ямками під заглибленими паралельними горизонтальними лініями.

Друга група цієї категорії представлена кухонним посудом із домішками товченої черепашки. У колекції з поселення Тополі є п'ять фрагментів, які відповідають даному опису: грубе тісто, велика кількість товчених мушель у тісті (див. дод. 11.2., 1(b)) ямки або маленькі проколи та «розчісування». Як і у колекції Сабатинівки I у вибірці наявна лише невелика кількість екземплярів даного варіанту посуду.

Окремою категорією є розписна кераміка. У нашому випадку присутні три фрагменти із глини червоного кольору з розписом (див. дод. 6.24., 1-3). Фрагмент стінки та фрагмент вінець розписних посудин були з погано збереженим розписом. На них іноді простежувалися залишки чорної та білої фарб. Останній – фрагмент

стілки із лінією чорного кольору та ангобом коричневого кольору. За розписом, фрагмент міг належати до більш пізніх етапів Трипілля.

У колекції також наявні 2 фрагменти з «вушками» та прикрашеними характерним орнаментом (заглиблений орнамент з ямками) та 10 фрагментів з різними типами наліпів.

Для поселень етапу Кукутень А-Трипілля ВІ Н.Б. Бурдо запропонувала схему стилів орнаменталії посуду (2018). На нашу думку, фрагменти з колекції поселення Тополі трохи відрізняються від інших пам'яток, що відносять до сабатинівського типу. Тому, на даному етапі ми вирішили розширити опис орнаментів знахідок. На думку Н.Б. Бурдо, у керамічних комплексах пам'яток сабатинівського типу найбільш представленою є група з орнаменталією σ (орнамент із жолобків та невеличким квадратним штампом) та $\sigma 3$ (орнамент із жолобків та наколами та ямками круглого штампу) (2018, с. 6). Використовуючи дану схему, можна дійти до висновку, що в Тополях найчисленнішим стилем орнаменталії є β (лінійний орнамент із широких прокреслених або вдавлених ліній). Також поширеними є стилі $\delta 3$ та $\sigma 3$ – варіації із круглим штампом.

Отже, поселення Тополі – яскрава пам'ятка етапу ВІ Трипілля. У контексті сабатинівської групи пам'яток поселення має майже усі наявні категорії кераміки, які пропонує виділяти Н. Б. Бурдо. У колекції присутні фрагменти розписного посуду. Посудини із «степовим впливом», як і у великих колекціях, не є репрезентативними та не можуть у повній мірі представити картину степових імпортованих у даному поселенні. Велика кількість різноманітних неорнаментованих фрагментів, фрагментів із штампом, канелюрами, заглибленим орнаментом відповідає сучасним уявленням про характерні риси даного типу пам'яток. Представленим є і столовий і кухонний посуд. З іншого боку, безумовно, наявні і істотні відмінності: найтиповіший для сабатинівської групи криволінійний декор з певного стилю канелюр та відбитків штампу значно поступається іншим, менш характерним в сабатинівському контексті стилям орнаменталії.

Таким чином, керамічний комплекс з поселення Тополі поділяє низку важливих типологічних ознак з набагато більшими колекціями Сабатинівки 1 та Березівської ГЕС. Він, безумовно, свідчить про спорідненість населення, яке залишило ці три пам'ятки. Простежені і певні відмінності. Проте, на даному етапі вивчення складно говорити про їх таксономічне значення: чи свідчать вони про варіативність в межах сабатинівської групи, чи натомість показують межі впливу групи.

4.1.5. Козачий Яр 1

Керамічна колекція з поселення Козачий Яр 1 налічує 528 фрагментів. Вона складається із підйомного матеріалу, зібраного краєзнавцем та вчителем Пересунчаком О.С. Керамічний комплекс включає кераміку Трипільля-Кукутені етапів В1,С2 та кераміку епохи бронзи.

Посуд з цього поселення вирізняється великою кількістю фрагментів із мінеральною домішкою (94 фрагменти). Також поширеними є вапняні домішки, домішки шамоту, мушлі. Більшість фрагментів у поганому стані збереженості – фрагменти найчастіше з відшарованими сторонами. Такі пошкоджені уламки посудин не зустрічаються у інших колекціях з підйомним матеріалом, насамперед із трипільською керамікою, наприклад як у колекції з поселення Тополі.

Перша категорія, найчисленніша на всіх поселеннях сабатинівської групи, складається із двох груп (Бурдо 2015, с. 19). До першої групи відносяться фрагменти кераміки із різними варіаціями заглиблених ліній (криві, горизонтальні). Всього із заглибленими лініями налічується 54 фрагменти, та 6 із них із залишками білої фарби (див. дод. 6.25., 1-3, 8). Цікавими виступають 4 фрагменти вінець та стінок із орнаментацією з двох сторін. Наприклад, фрагмент із заглибленою концентричною лінією навколо відігнутих вінець, з канелюрами та кривими паралельними лініями у зоні вінець та також діагональними паралельними лініями зсередини. Типовими для сабатинівської групи є насічки на вінцях (прокреслені та заглиблені), у колекції

прикладом слугує фрагмент із заглибленими насічками по вінцях і залишком ремонту у вигляді невеличкого круглого отвору. У колекції присутні декілька фрагментів із прокресленим орнаментом, один фрагмент має у композиції квадратний штамп.

До другої групи відносяться 102 фрагменти із канелюрами і різними варіаціями штампів (див. дод. 6.25., 4, 6-7, 9). Зустрічаються квадратні та круглі штампи або як окремі елементи, або у композиціях із канелюрами (і горизонтальні і криволінійні). Іноді композиції доповнюються овальними ямками на канелюрах (жолобках).

У колекції налічується велика кількість неорнаментованої столової кераміки: 166 фрагментів сіроглиняних посудин та 177 фрагментів розписних (?) посудин, найвірогідніше зі змитим орнаментом. Для таких посудин є проблемною ідентифікація їхнього хронологічного етапу.

Друга нечисленна категорія кераміки представлена двома групами кухонного посуду. Перша – груба товстостінна кухонна кераміка – представлена шістьма фрагментами посудин, два з них декоровані (ямки, каннелюри). Друга група – так звані «степові імпорти» з масивним додаванням мушлі до тіста налічує вісім фрагментів. У нашому випадку друга група не включає орнаментованих фрагментів. Декорована кераміка цього типу із різними композиціями зустрічається у інших поселеннях групи, наприклад на поселенні Шамраї (Кіосак 2016, с. 228).

Колекція також налічує шість фрагментів стінок із круглими наліпами та ручку (амфори?) із заглибленою орнаментациєю.

Типовим для четвертої категорії кераміки етапу В1 є наявність у колекції імпортованих фрагментів розписної кераміки. Колекція не налічує фрагментів із типовим розписом для синхронних до В1 етапів, лише два тонкостінних фрагменти вінець зі змитим орнаментом (див. дод. 6.25., 5).

Перші дві категорії кераміки етапу В1 представлені у типовій кількості для поселень сабатинівського типу. Так у порівнянні із поселенням Тополі, дві групи

першої категорії кераміки із варіаціями заглиблених орнаментів, представлені більш відповідно до типового складу керамічного комплексу сабатинівського типу. У Тополях перша група із заглибленими лініями найчисленніша у колекції, що є певною аномалією для пам'яток типу Сабатинівка І. На жаль, у колекції відсутні діагностичні імпорتنі фрагменти із розписом. У підйомному матеріалі з інших поселень сабатинівської групи вони представлені у невеликій кількості.

4.1.6. Козачий Яр II

Поселення є відомим за зафіксованими рештками площадок (?), які були зруйновані через будівництво кар'єру (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018). Дані рештки споруд є чи не єдиною групою знахідок на пам'ятці. Серед кераміки відомими є два фрагменти кухонних посудин з наліпами (Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2018, рис. 6).

4.1.7. Шамраї

Колекція керамічних знахідок з поселення включає в себе результати зачисток на дорозі і підйомний матеріал. Детально розглянуті та опрацьовані прийомами статистичного аналізу матеріали з зачисток.

Вибірка з зачистки *«Нижня дорога»* становить основну частину колекції керамічних знахідок поселення Шамраї. Неминучим недоліком дослідження колекції поселення Шамраї є її нечисленність, фрагментованість посудин, а, отже, в більшості випадків, неможливість реконструкції морфології посудин. В даному випадку основна робота, крім рідкісних винятків буде спиратися на склад тіста і орнаментацию фрагменту. Нижче розглянута колекція з Шамраїв і її складові крізь призму узагальненої структури керамічного комплексу поселень Трипілля В1 за Н.Б. Бурдо.

З точки зору орнаментации найбільшою групою є група фрагментів посудин зі штампом, який часто доповнений канелюрами (див. дод. 6.26., 4-5). Для поєднання

квадратного штампу і канелюрів поширеною є горизонтальна композиція, а в поєднанні з круглим штампом, канелюри частіше утворюють різноманітні криволінійні форми, концентричні кола (див. дод. 6.26., 6). Також на посудинах етапу В1 поширене додаткове залискування канелюрів (Палагута 2016, 67, 143). Подібна техніка простежується на 7-ми фрагментах розглянутої вибірки (див. дод. 6.26., 4-5). Розглянуті фрагменти знаходять аналогії на пам'ятках Сабатинівка I і Березівська ГЕС (Бурдо 2015, рис. 3, 2, 11, 13-17, 20; Палагута 2016, рис. 82, 4-5, 9-11, 13-14, рис. 83, 2, 4-5). Посудини цієї групи виготовлені з добре відмуленого тіста жовтого і темно-сірого кольорів з домішкою вапна, шамоту і, іноді, кварциту.

Відзначимо цікавий фрагмент невеликого кубка зі сферичним тулубом і відігнутими назовні вінцями (див. дод. 6.26., 4). Черепок тонкостінної столової посудини виготовлений з глини жовтого кольору, домішки в складі тіста не простежуються. Діаметр вінець – 5 см. Посудина орнаментована квадратним штампом в поєднанні з канелюрами у вигляді горизонтальних і діагональних, до вінець, ліній і маленькими овальними ямками на канелюрах. На вінцях посудини є невеличке вушко. На поверхні всього фрагмента простежуються залишки лискування.

Фрагменти столових посудин цієї колекції також орнаментовані заглибленими лініями (див. дод. 6.26., 1-3, 8). П'ять з них – частини ледь відігнутих вінців із заглибленим орнаментом, в (середня ширина перерізу – 3 мм) (див. дод. 6.26., 1). Три черепки з заповненням білою пастою в заглибленнях. Крім того, в комплексі є частина стінки з глини темно-сірого кольору із залишками червоної фарби в заглибленнях (див. дод. 6.26., 8). Орнаментальна композиція на деяких посудинах була доповнена лискуванням. Два фрагменти прикрашені в тому числі в комбінації з канелюрами (див. дод. 6.26., 8). Посудини виготовлені з тіста жовтуватого і сірого кольорів з домішкою вапна і добре перетертого шамоту. Орнаментація вибірки аналогічна керамічним знахідкам сабатинівської групи пам'яток (Бурдо 2015, рис. 2, 6, 15-16, 24; Пересунчак 2015, рис. 3-4; Палагута 2016, рис. 82, 8, рис. 83, 3).

Найбільшою за кількістю категорією керамічного матеріалу є неорнаментовані черепки столових посудин з добре підготовленого тіста. З представленого матеріалу виділяється тільки один фрагмент вінець прямої форми з залишками лискування. Решта знахідок – високо або середньо фрагментовані (до 5x5 см) частини посудин без орнаментациї.

До першої групи кухонної кераміки відносяться товстостінні посудини з грубою домішкою в тісті. У розглянутій нами колекції з зачистки «Нижня дорога» до цієї групи можна віднести два черепки: фрагмент денця товстостінної посудини з домішкою кварциту і шамоту і частина стінки сіроглиняної посудини з ямкою.

До другої групи «кухонної» кераміки відносяться уламки посудин з великою кількістю товчених мушель в тісті. Для опису вибірки кераміки, що складається з 10-ти орнаментованих фрагментів перш за все слід зазначити основні характеристики кераміки степового енеоліту, а саме середньостогівської культури. Н.С. Котова в своїй роботі детально описала особливості даної культури (2006). Для орнаментациї кераміки її східного варіанту характерним є прокреслений орнамент, з доповненням у вигляді наколок, ямок і коротких гребінцевих відтисків (Котова 2006, с. 94). Прямо зрізані вінця – найбільш поширений тип, часто орнамент наносився на даний зріз. Кераміка західного варіанту культури має схожі характеристики з керамікою східного варіанту. Відомі посудини (виключно горщики) другого і третього етапів культур (Котова 2006, с. 108-109). Поширеним для західного варіанту культури є заштриховування на зовнішній поверхні посудин (Котова 2006, с. 109).

У комплексі зачистки є фрагменти різних форм і орнаментациї. Наприклад, частини вінець посудин, ймовірно, напівсферичної форми з прямо зрізаними вінцями і посудин відкритої форми із трохи відігнутими вінцями назовні. Всі типи вінець в комплексі з насічками (заглибленнями) на його зрізі. Деякі фрагменти з яскраво вираженими слідами загладжування («розчісування»), які проявляються горизонтальними і, рідше, вертикальними лініями (див. дод. 6.27., 1-2). Аналогії

цьому способу обробки поверхні можна знайти серед керамічних комплексів культур степового енеоліту. Пропонуємо розглянути дані артефакти докладніше.

Два фрагменти декоровані штампом у вигляді коротких гребінцевих відтисків (див. дод. 6.26., 4, 6). Один з них – частина стінки посудини з гребінцевим штампом, рядами круглих ямок і круглим отвором (див. дод. 6.26., 4). Фрагмент виготовлений з глини сірого кольору з домішкою мушель. Н.С. Котова відзначала, що орнамент (в середньостогівській культурі) наносився або на вінця, або на верхній частині посудини (2006, с. 94, 109). Отже, даний фрагмент може бути уламком верхньої частини посудини, скоріш за все, крутого плечика. Орнаментальні аналогії можна знайти серед варіантів композицій заглибленого орнаменту на поселеннях Роздільне і Олександрія (див. дод. 6.26., 3) (Котова 2006, рис. 32, 2, рис. 33, 5, рис. 42, 2). Цікавим є фрагмент вінця посудини з прокресленим орнаментом (див. дод. 6.26., 5). Черепок прикрашений прокресленими лініями у вигляді «сіточки» і насічками по самому зрізу вінця. Аналогії такому декору, але на посудині іншої форми, зустрічаються в третьому шарі пам'ятки середньостогівської культури Стрільча Скеля (Котова 2006, рис. 17, 7). Цікавим також є прямо різаний фрагмент вінця посудини з вертикально нанесеним штампом, овальними діагонально розташованими заглибленнями на зрізі і залишками загладжування по поверхні ззовні і зсередини, з домішкою піску в тісті (див. дод. 6.26., 1). Відзначимо, що у останніх двох розглянутих фрагментах посудин хоч і присутня домішка мушлі, але не так виражено як у інших посудинах вибірки. Низка виразних черепків зі схожою орнаментациєю, обробкою поверхонь і домішкою в тісті походять і з вибірки підйомного матеріалу, зібраного О.С. Пересунчаком в районі зачистки у «нижній дороги» (див. дод. 6.26., 5-6).

Розписна кераміка – найменш численна категорія посуду в пам'ятниках середнього Побужжя етапу В1. Її наявність в керамічних колекціях – одна з особливостей сабатинівської групи пам'яток (Бурдо 2015, с. 22-23; Бурдо 2018, с. 29; Палагута 2016, с. 143).

У вибірці знахідок з зачистки «Нижня дорога» є чотири фрагменти посудин, виготовлених з тіста червоного кольору. Три з них – фрагменти вінець (один відігнутий назовні) і фрагмент стінки посудини розміром до 5x5 см. Детально буде розглянуто фрагмент – злегка відігнути назовні уламок вінець, ймовірно кубку, з розписом з двох сторін (див. дод. 6.25., 7). На зовнішній стороні, на верхній частині вінець, є розпис чорною фарбою у вигляді трикутника, заповненого сіткою. У нижній частині є біхромний розпис у вигляді ліній чорного і темно-червоного кольорів. Залишки лискування простежуються по всій площі фрагменту. Орнамент із зовнішнього боку знаходить аналогії на поселенні Друца 1. Розписна кераміка даного поселення орнаментована різними варіантами подібних «сіток». Хоча орнаментальний елемент дуже схожий на обох поселеннях, на Друцах 1 «сітка» не зустрічається в позиції на посудині, подібній черепку з Шамраїв (Палагута 2016, рис. 35, 10). На внутрішній стороні вінець – біхромний розпис чорною і темно-червоною фарбами у вигляді діагональних ліній і «сходи». Схожу схему композиції можна знайти в докладному каталозі З. Максим-Калмар і Л. Тарчи, а саме – категорія EG (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 421). У комплексі пам'ятки Трушешть-Цугуеца (Trușești-Țuguieța) подібна схема орнаменту зустрічається на кубках з високим горлом, яскраво вираженими плечиками і однаковим діаметром вінець і денця (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, p. 649). Дослідниками відзначалася наявність на пам'ятках Побужжя переважно кубків або горщиків з розписом (Бурдо 2015, 23; Палагута 2016, 143).

Особливої уваги заслуговує фрагмент вінець миски (див. дод. 6.25., 9), який був знайдений в третьому умовному горизонті зняття. Фрагмент виготовлений з добре відмуленого тіста темно-сірого кольору в зрізі, з добре подрібненою мінеральною домішкою і шамотом. На посудині збереглися залишки лискування на зовнішній і внутрішній сторонах. Подібні характеристики і типи посудин можуть відповідати матеріалу культури Гумельниця (Субботин 2013, с. 102). В узагальнюючій статті для регіону Північного Причорномор'я, Л.В. Субботін виділяє

7 основних типів мисок. Згаданому фрагменту відповідає тип широко відкритої миски з сплющено-напівсферичною формою. Аналогії таким посудинам відомі на поселенні Болград (Субботин 2013, рис. 39, 11). На пам'ятці відомі численні подібні миски відкритої форми, без орнаментациї. Також аналогічні миски представлені в роботі В.С. Бейлекчі, присвяченій публікації матеріалів поселення Вулканешть II (Бейлекчи 1978, рис. 48, 9). Надана там порівняльна таблиця профілів мисок містить подібні розглянутому черепку (Бейлекчи 1978, рис. 76).

Знахідки з зачистки «Верхня дорога» містять кілька цікавих фрагментів посудин, незважаючи на свою нечисленність. Вибірка розділена на дві технологічні групи.

До групи столового посуду можна віднести два черепка середньої фрагментації (до 5x5 см) з глини жовтого кольору з домішкою добре розтертого піску і шамоту, орнаментовані штампом і канелюрами (див. дод. 6.25., 6). Кухонний посуд представлений (14,5x11,2) фрагментом дна і придонної частини посудини з жовтої глини і домішкою товченої мушлі (див. дод. 6.26., 7). Важливою для розгляду виступає морфологія посудин в комплексах кераміки, особливо, з яскраво вираженою домішкою мушель. Розглянутий фрагмент дна – плаский. Такий тип денця, хоч і присутній в комплексах середньостогівської культури, але не є найпоширенішим, як для західного ареалу культури (Котова 2006, с. 108), так і для східного (Котова 2006, с. 94). Також в колекції є 3 фрагменти «кухонних» посудин без орнаментациї з домішкою грубого шамоту в тісті.

Наступна вибірка *підйомного матеріалу* не є репрезентативною і не підлягає статистичному аналізу, але дозволяє доповнити картину керамічного матеріалу поселення Шамраї. У колекції знахідок відсутні неорнаментовані фрагменти посудин. У підйомному матеріалі є фрагменти посуду з характерною орнаментациєю для розглянутої нами групи пам'яток: заглиблений орнамент (див. дод. 6.27., 2, 4); штамп і канелюри в горизонтальній і криволінійній композиціях (див.

дод. 6.27., 1, 3-4), орнаментована кераміка з домішкою черепашки (див. дод. 6.27., 5-6) (Котова 2006, рис. 3, 15).

Останній тип орнаментациї в даній колекції представлений цікавими фрагментами. Перший – орнаментований вертикальним гребінцевим штампом (див. дод. 6.27., 5), схожим на вище згадану посудину з зачистки «Нижня дорога» (див. дод. 6.27., 4). Другий – фрагмент вінець з заглибленим орнаментом, в тому числі і на зрізі (див. дод. 6.27., 6). Профіль знаходить аналогії в комплексах степових енеолітичних культур.

Таким чином, керамічний комплекс пам'ятки Шамраї відповідає уявленням про посуд пам'яток сабатинівському типу. В колекції представлені фрагменти посудин з характерним орнаментом для етапу V1та для типу: заглиблені лінії, квадратний штамп і канелюри, неорнаментовані столові посудини. Унікальністю та особливістю пам'ятки є наявність «степового» посуду, який знаходить прямі аналогії у стоянках середньостогівської культури.

4.1.8. Довгий Яр 1

Пам'ятка представлена нечисленними фрагментами посуду. Відомими є лише знахідки, отримані під час розвідок (підйомний матеріал).

Пропонуємо розглянути найвиразніші фрагменти. Вони всі відносяться до першої категорії кераміки з Н.Б. Бурдо, тобто, прикрашені технікою заглибленого орнаменту. Перший фрагмент прикрашений квадратним штампом і канелюрами у горизонтальній композиції (у верхній частині посудини) та у вертикальній композиції (на опуклому тулубі посудини). Другий виразний фрагмент посудини декорований орнаментом з канелюрами. Хоча вінця посудини були втрачені, зрозуміло, що посудина була з високим горлом, прикрашеним квадратним штампом і численними канелюрами. На нижній частині фрагменту простежується частина композиції з круглим штампом та доповненої ямкою.

Заглибленими лініями прикрашений фрагмент столової посудини у вигляді розгалужених ліній у овалі.

Отже, представлені одиничні фрагменти, звісно, дають лише первинний результат. Попередньо, можна вважати пам'ятку Довгий Яр I такою, що належить до типу Сабатинівки I. Орнаментальні елементи дають змогу знайти аналогії в керамічних комплексах сабатинівської групи.

Висновки до підрозділу 4.1.

У даному підрозділі ми спробували розглянути найбільш масовий матеріал з сабатинівських пам'яток. Саме на керамічний комплекс в першу чергу дослідники спираються, при описі сабатинівського типу. Посуд з цих поселень представлений різноманітними категоріями, з наявністю імпортів з культур Кукутень, комплексу Гумельниця та Середньостогівської культури.

Було розглянуто колекції з Сабатинівки I, Кам'яного-Завалля I, Шамраїв, Козачого Яру I, Тополів, Довгого Яру. Матеріали з Березівської ГЕС були описані за доступними нам публікаціями. Результати такого огляду є попередніми, адже з переглянутих колекцій, є можливість дослідити матеріали з контекстом їхнього походження лише з пам'яток Сабатинівка I, Кам'яне-Завалля I та Шамраї. Матеріали з поселень Козачий Яр I, Тополі, Довгий Яр і вже згаданих Кам'яного-Завалля I та Шамраїв представлені в більшій мірі підйомним матеріалом і тому придатні для статистичного аналізу в меншій мірі.

При описі керамічних знахідок було застосовано спробу оглянути колекції з поселень за категоріями, запропонованими Н.Б. Бурдо (2015, 2018). Завдяки даним категоріям, вдається систематизувати колекції пам'яток сабатинівського типу. Звісно, запропонований огляд не є остаточним.

Найпоширенішою категорією кераміки є столовий посуд із заглибленим орнаментом. Для колекції з Сабатинівки I нами було розроблено схему (спробу систематизації) для варіантів заглибленого орнаменту. Якраз орнаментация і форми посудин – те, що відрізняє керамічний комплекс сабатинівського типу від інших

локальних варіантів. Поширеними формами столових посудин є кубки, горщики, грушоподібні посудини, чаші на піддонах, моноклеподібні посудини та покритишки. На поселеннях Сабатинівка I та Березівська ГЕС не виявлено біноклеподібних посудин, натомість наявними є «моноклі». При описі Сабатинівки I було з'ясовано, що деякі орнаментальні елементи найчастіше зустрічаються на пам'ятці: горизонтальні композиції з канелюрами та квадратним штампом, концентричні кола круглого штампю, півкола та півмісяці з квадратних штампів і канелюрів, перехресні лінії з квадратних штампів та канелюрів, спіралеподібні та овальні елементи із заглибленим орнаментом, які часто завершуються різними варіантами розгалужених ліній, трикутники на вінцях (див. дод. 6.1.-6.3.). Такі елементи та композиції зустрічаються і на Березівській ГЕС.

Цікавим є те, що «змієподібні» елементи – розгалужені заглиблені лінії та композиції з концентричними колами є поширеними на поселеннях Трушешть-Цугуеца, Хебешешть I та Ізвоаре I. Тобто, контакти і вплив кукутеньських поселень підтверджуються не тільки розписними посудинами.

Кухонний посуд з сабатинівських пам'яток є типовим для даного етапу існування Кукутень-Трипілля. Орнамент та форми посудин, якщо їх можна ідентифікувати, у керамічних комплексах не сильно різняться. Зустрічаються посудини банкоподібних форм, глеки, чаші на піддонах. Посудини прикрашалися ямками, наліпами, барботином та іноді широкими горизонтальними канелюрами. Зазначимо, що виразні фрагменти посудин з наліпами (численні наліпні кульки та Ж-подібне зображення) також зустрічається на пам'ятках західного ареалу КККТ – Трушешть та Куконештій Векь I.

Цікавим є питання наявності «степового» посуду у комплексах пам'яток. До певного часу найвиразнішими фрагментами, з подібним орнаментом зі степових посудин були фрагменти посуду з Березівської ГЕС з прокресленим орнаментом та штампом. В Сабатинівці I відомі нечисленні фрагменти з домішкою товчених мушель у тісті. Нечисленні вони і на пам'ятках Козачий Яр I та на Тополях. На

останній пам'ятці знайдено фрагмент стінки з коротким гребінцевим штампом. З Кам'яного-Завалля I походить фрагмент з характерними для степових культур «розчісуваннями». Найвиразнішою колекцією для даної підкатегорії є колекція зібрана на пам'ятці Шамраї. Для різноманітних орнаментованих фрагментів посудин можна знайти прямі аналогії у скелянському посуді середньостогівської культури. Важливим моментом є те, що нам невідомі цілі форми даної підкатегорії. Профілі вінець, знайдених при дослідженні пам'ятки Шамраї відповідають якраз вінцям середньостогівської культури. В той же час, в Шамраях та при перегляді колекції з Сабатинівки I було знайдено 2 фрагменти донець та придонних частин посудини з таким типом тіста. Форма донець – пласка, не типова для середньостогівської культури.

Розписний посуд представлений кубками та мисками (чашами) (?) з поліхромним розписом. Варіанти посуду з Сабатинівки I та Березівської ГЕС знаходять аналогії з пам'яток культури Кукутень А₃ – А₄. Також, типовим для цього етапу є розписний фрагмент з пам'ятки Шамраї. Під час огляду Кам'яного-Завалля I, було знайдено тонкостінний червоноглиняний черепок з залишками розпису чорного та коричневого кольорів та доповнений канелюрами. На пам'ятках Тополі та Козачий Яр I було знайдено фрагменти, які за структурою тіста відносяться до посуду з розписом. На жаль, на місці розташування поселень знаходяться трипільські пам'ятки більш пізніх етапів, і без розпису чи морфології, дуже складно віднести цей посуд до етапу В1.

Імпорти з поселень комплексу Коджардермен-Гумельниця-Караново VI зустрічаються не часто, тому окремої категорії знахідок, як наприклад стосовно розписного посуду з Кукутень, ми виділити не можемо. На пам'ятках знайдено миски різних форм, кухонний посуд, які можна віднести до згаданого культурного комплексу.

Підсумовуючи, зазначимо ще одну цікаву тенденцію. Найбільше із всіх поселень відрізняється керамічний комплекс пам'ятки Тополі. Хоча техніка

нанесення орнаменту на посуд і сам посуд є типовим для групи та загалом етапу VI, ми бачимо низку інших варіантів декору. При статистичному аналізі кераміки пам'яток сабатинівської групи виявлено, що Тополі відрізняються домінуванням посуду із заглибленим орнаментом, на відміну від всіх інших поселень групи. Цікаво, що на приблизній відстані у 16 км на схід у Побужжі розташоване ще одне поселення етапу VI Мечиславка (Головко 2016). В невеликій колекції матеріалу, зібраного під час розвідок також кількісно домінує посуд із заглибленим орнаментом (Головко 2016, с. 142, рис. 2-4). Ці дані є попередніми, але зазначимо, що Тополі є найпівнічнішою та найвіддаленішою пам'яткою, тому вона могла підпадати під зони впливу різних локальних варіантів, в тому числі сабатинівської та борисівської груп.

4.2. Пластика

Невід'ємною частиною комплексу знахідок з пам'яток Кукутень-Трипілля є пластика. Не виключенням є поселення сабатинівського типу у Середньому Побужжі. Попередньо у працях пластика даного типу описувалася як з наявними своєрідними відмінностями (Бурдо 2015, 23). Окрім антропоморфної пластики, на поселеннях було виявлено предмети з зооморфними рисами та глиняну модель печі.

Детальний огляд антропоморфної пластики Трипілля та її класифікація представлені у роботі А.П. Погожевої (1983). Загалом, пластика етапу Кукутень А₃₋₄-Трипілля VI зберігає подібні риси до ранньотрипільських матеріалів. До цього можна віднести: масовість жіночих статуєток відносно нечисленних чоловічих, збереження розміру фігурок, співвідношення орнаментованої та неорнаментованої пластики (Погожева 1983, с. 58).

За описом дослідниці, антропоморфна пластика, у кількості семи одиниць, у Побужжі (поселення Сабатинівка I та Березівська ГЕС) зберігає архаїчні риси (Погожева 1983, с. 58-59). Вона прикрашена характерним для етапу VI заглибленим орнаментом. На нечисленних антропоморфних статуєтках простежуються риси південної подністровської групи за матеріалами пластики (верхній шар Русешть Ной, Мошани, Путінешть III, Жури) (Погожева 1983, табл 13, с. 59). За приведеним

описом для неї характерним є збереження консервативних рис на пластиці – відносна масивність форм, традиційний орнамент, нечіткі плечові виступи та зігнутість фігур.

За запропонованою А.П. Погожевою класифікацією (1983, с. 20-36), знахідки з поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС відносяться до типу «а». Цей тип характеризується статуетками із зімкнутими ногами та заглибленим лінійним орнаментом (див. дод. 7.1.). Орнаментальний візерунок на пластиці є складним, деякі елементи зафіксовані на певних частинах статуеток. Ця теза підтверджується опублікованими статуетками з поселень сабатинівського типу (Бурдо рис 2, 1-5). Це вісім фрагментів статуеток (Козубовський 1932, табл. 41, Бурдо рис.2 5, Киосак, Олейник, Синельников 2010, рис. 1, 2; Пересунчак 2012, рис. 3), шість з яких прикрашені заглибленим орнаментом, доповненим білою пастою, а сьомий – фрагмент нижньої частини антропоморфної статуетки зі стеатопігією без орнаменталії і тому може бути віднесена до типу «с» за А.П. Погожевою (1984, с. 21).

Для огляду доступними є опубліковані статуетки у дослідженнях та матеріали з фондів ОАМ НАН України. Це знахідки з поселень Сабатинівка I, Березівська ГЕС та Кам'яне-Завалля I. Реконструювати контекст знахідок на даний момент можна лише для пластики з розкопок Сабатинівки I (1938-1939-ті рр.) і ці результати представлені у таблиці (див. дод. 7.2.) та описані нижче у підрозділі.

З поселень сабатинівського типу походять фрагментовані статуетки із заглибленим орнаментом, у переважній більшості жіночі. Морфологія легко визначається – верхня частина статуетки (торс) та нижня частина статуетки. Для верхньої частини статуетки характерним є виразні та продовжені плечові виступи, які часто відламані або пошкоджені (ОГИМ 89953, 89957, 90029, 90034; див. дод. 7.1., 2-3). На пластиці присутнє схематичне зображення голови в вигляді вертикального подовженого овалу (ОГИМ 89953, 89957, 90034). Груди на жіночих статуетках зображувалися схематично (ОГИМ 90027) або взагалі є відсутніми.

Орнаментальна композиція на верхній частині статуеток представлена заглибленими щільними лініями – горизонтальними, діагональними або у вигляді півкіл. Часто вона доповнювалася ромбом, іноді з крапкою всередині (тип I/6) та розгалуженими лініями у овальній формі (тип I/5). Серед знахідок наявні статуетка з квадратним штампом у якості орнаменту (ОГИМ 90021).

З поселення Кам'яне-Завалля 1 походить торс статуетки з заглибленим орнаментом у вигляді ромба та розгалужених овальних ліній (типу I/5 за: Погожева 1983, табл. 4) ззовні та у задній частині з лініями, які окантовують нижню частину спини (Пересунчак 2012, рис 3, 1-2). Знахідка належить до підйомного матеріалу з пам'ятки.

На статуетках виражена стеатопігія, яка є характерною для Трипілля VI. Вона не така гіпертрофована як на ранньотрипільському матеріалі. Фрагменти прикрашалися орнаментом у вигляді спіралей типу IV/2 у зоні стегон, а у зоні лона орнаментом типу II/3 у вигляді ромбу з перехресними лініями всередині (Погожева 1983, табл. 5, 7). Така комбінація декору – спіралей та ромбів – є поширеною на багатьох статуетках типу «а» з різних поселень (Погожева 1983, табл. 8). Важливо зазначити, що так орнаментована статуетка, яка була знайдена у верхніх шарах пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля при дослідженнях 2019-го року (Кіосак, Лобанова, Колесниченко 2020). Ця пам'ятка розташована неподалеку від поселення сабатинівського типу Кам'яне-Завалля 1. Іноді спіралі зустрічаються у нижній частині статуетки спереду (ОГИМ 90056; див. дод. 7.1., 6). Щільний орнамент із заглиблених ліній іноді доповнювався крапками (від орнаменту для заглибленого орнаменту) або невеличкими овалами.

В комплексах пам'яток присутні фрагменти нижніх частин статуеток з умовною підставкою (ОГИМ 90025, 90018, 90024). Така риса відповідає пластиці сабатинівського типу – статуетки в своїй більшості стоячі (Бурдо 2015, с. 23). Ці «підставки» також доповнювалися лініями із заглибленим орнаментом (ОГИМ 90025, 90024).

Розширюють картину пластики пам'яток три статуетки з Березівської ГЕС (ОГИМ 90024; див. дод. 7.1., 1) та Сабатинівки I (Киосак, Олейник, Синельников 2010, рис. 1, 2). Вони вирізняються наявністю включення або порожнини – простору всередині статуетки. Перший приклад – нижня частина стоячої фігурки. Завдяки тому, що її верхня частина відламана, є можливість простежити, що у зоні живота у статуетки було включення. Така риса розповсюджена серед багатьох культур неоліту-енеоліту. Другий приклад – статуетка з циліндричним вертикальним отвором (порожниною) у нижній частині статуетки з поселення Березівська ГЕС. Останній приклад статуетки походить з досліджень на Сабатинівці I 2010-х років. Фрагмент статуетки прикрашений заглибленим орнаментом і в його розрізі простежується отвір циліндричної форми (Киосак, Олейник, Синельников 2010, рис. 1, 2).

Зазначимо, що у польовому описі розкопок 1938-1939-х рр. зафіксовано 11 фрагментів статуєток. У наведеній таблиці (див. дод. 7.2.) простежується, що переважна кількість статуєток походить з розкопу 1938-го року починаючи з глибини 1,50 м. Три статуетки зафіксовані при проведенні розкопок 1939-го р. Серед колекції у фондах ОАМ НАН України було виявлено фрагмент рогу ймовірної зооморфної статуетки, яка могла бути використана з ритуальною метою у заглибленій споруді (Лобанова 2021, с. 250; див. розділ 3.2). Фрагмент зафіксовано на глибині 2,30-2,50 м. Наявність зооморфної пластики є типовим для подібних споруд (Бурдо 2013, с. 49, Бурдо, Відейко 2016, с. 189).

У польових щоденниках розкопок на Сабатинівці I 1930-х років часто присутні чорнові замальовки виразних знахідок. Іноді, завдяки цьому є можливість ідентифікувати деякі матеріали. Так, опублікований Н.Б. Бурдо (2015, рис. 2, 3) фрагмент верхньої частини статуетки походить з четвертого умовного горизонту квадрату 33С (0,57-0,77 м) (див. дод.7.2.) (Лагодовская 1938d, арк. 38). На жаль, це єдиний фрагмент статуетки з чорною замальовкою у польових щоденниках 1938-1939-х років.

З Березівської ГЕС походить невелика (довжина 10 см, ширина 9,5 см, висота 6 см) керамічна модель печі, яка була виявлена протягом робіт експедиції у 1990-му році (Овчинников 1994, с. 149). Зсередини модель печі порожня, ззовні на предметі простежується типовий для Березівської ГЕС орнамент – заглиблені лінії та концентричні кола з круглого штампу у композиції з канелюрами (Овчинников 1994, с. 149). На верхній частині знахідки розташовані чотири стовпчики з насічками. Е.В. Овчинников у публікації, присвяченій даній унікальній знахідці приводить аналогію до неї – модель прямокутної печі із антропоморфними наліпами, у вигляді чотирьох голів, зі Слатіни (Болгарія), що схематично відповідає печі з Березівської ГЕС.

Підсумовуючи необхідно зазначити, що з пам'яток сабатинівського типу відома невелика кількість пластики. У публікаціях представлено одиничні приклади цієї групи знахідок з поселень Сабатинівка I, Березівська ГЕС та Кам'яне-Завалля 1. Допоміжними у такому виступають доступні матеріали з наукових архівів та фондів. Антропоморфні статуетки прикрашені заглибленим орнаментом, доповненим білою пастою, комбінація елементів якого є поширеною і також зустрічається на знахідках з інших пам'яток регіону Середнього Побужжя – спіралеподібні елементи, ромби. Характерними є чітко зображені та подовжені плечові виступи, схематичне зображення голови, стеатопігія (типова для Трипілля VI). На деяких знахідках простежуються порожнини – у зоні живота/лона та у нижній частині статуеток. Більшість антропоморфних фігурок стоячі.

Знахідки, які оглядаються у підрозділі, в своїй більшості фрагментовані. Це – важливий елемент для подальшого дослідження, адже акт фрагментації статуетки міг мати символічне значення, та й розламані статуетки могли використовуватися вторинно з певною метою (Чепмен, Гайдарска 2015, с. 97).

При огляді польової документації з розкопок пам'ятки Сабатинівка I було виявлено, що при розкопках 1938-1939-х років було знайдено невелику кількість пластики – 11 одиниць. Серед них – фрагмент зооморфної статуетки на дні

ймовірної заглибленої споруди. Цікавою є глиняна модель печі з Березівської ГЕС. Нечисленність опублікованих та доступних на сьогодні результатів не дозволяє провести статистичний аналіз цієї групи матеріалу та виявити окремі риси, характерні для сабатинівських пам'яток. Ймовірно, детальний аналіз колекцій з Березівської ГЕС та подальші дослідження поселень сабатинівського типу значно розширять розуміння пластики цього регіону на етапі Кукутень А-Трипілля ВІ.

4.3. Вироби з кістки

У матеріальному комплексі поселень сабатинівського типу наявні нечисленні вироби з кістки та рогу (Цвек 1998, с. 53; Добровольський 1952, с. 83-84, Бурдо 2015, с. 17). Вони представлені характерним для трипільських пам'яток набором знарядь. Серед них шила та проколки, серпи, орнаментири (в тому числі і штампи), лоцила, мотики з рогу, підвіски та прикраси. Нижче ми пропонуємо огляд кістяних знарядь доступних із опублікованих матеріалів та колекції з Сабатинівки І із зібрань ОАМ НАН України.

Найчисленнішими серед кістяних виробів на Сабатинівці І є шила та проколки (8 знахідок; ОГИМ 13863, 13865, 14024, 14027-14030, 14032 (див. дод. 8., 1-6)). Ці знахідки походять з трипільського горизонту цієї багатошарової пам'ятки. Довжина даних знарядь від 4,6 до 8,5 см. Вони виготовлені з трубчатих кісток, а деякі з них зі збереженою опрацьованою закругленою п'яткою (ОГИМ 14029, 14028). Подібні знахідки зустрічаються на різних трипільських поселеннях у Побужжі та Подністер'ї, в тому числі ранньотрипільських Бернашівці і Ленківцях (Збенович 1989, рис. 41, 6, 7, 9, 10; Черниш 1959, табл. V, 1-8) та пам'ятках етапу ВІ Луці-Врублевецькій (Збенович 1989, рис. 41, 14), Незвисько (Черныш 1962, рис. 20, 4-7), Путінешть ІІІ (Sorochin 2002, fig. 36, 5; fig. 52, 1, 4, 6, 7), Куконештій Век І (Sorochin 2002, fig. 53, 6, 10), Печора (Черныш 1959, рис. 13, 3-7) та Поливанів Яр ІІІ (Попова 2003, рис. 19). Часто вони виготовлялися з трубчатих кісток, використовуючи

крем'яні знаряддя для розпилу (Черниш 1959, с. 54, Vornicu 2013, fig. 4, fig. 6). На виробках простежується сильна зализкованість.

На Сабатинівці I і на Березівській ГЕС були зафіксовані штампи-орнаментири (Козубовський 1933, табл. 40; Цвек 1998, рис. 1, Бурдо 2015, рис. 3, 1; див. дод. 8., 11-17). Для заготовки знаряддя використовували пластину з ікла кабана, а потім її завершували прорізами на приблизно однаковій відстані. Таким знаряддям робили орнамент на посуді у вигляді квадратного штампу. Штампи-орнаментири з Сабатинівки I були знайдені в ході досліджень пам'ятки у 1930-х рр. (Козубовський 1933, табл. 40; Добровольський 1952, табл. II, 19). Подібні знахідки походять з багатьох поселень раннього та середнього етапів Трипілля, коли переважною технікою декорування столового посуду був заглиблений орнамент, в тому числі штамп, і серед них Бернашівка (Збенович 1980, рис. 63, 25) та Лука-Врублевецька (Бибигов 1953, рис. 10, табл. 26, ж).

Також на Сабатинівці I були знайдені орнаментири для посуду, виготовлені з невеликих трубчатих кісток (Козубовський 1933, табл. 40; ОГИМ 14033; див. дод. 8., 17). На відколах кісток простежується сильне заполірування від частого використання, кінець також заглажений, а за формою більш округлий, на відміну від гострих знарядь. Вироби такого виду використовували для заглибленого орнаменту, коли його наносили ще по вологій глині (Палагута 2016, с. 67). Завдяки цьому, виходив орнамент шириною 0,3-0,5 см, округлий в перетині, що і відрізняє його від прокресленого.

До знарядь, які допомагали при виготовленні посудин належать лошила. Часто вони мали форму лопаток із зализкованими ділянками з багатьох сторін виробу (Збенович 1989, с. 68). Знаряддя таких характеристик з поселення Сабатинівка I, які б походили з трипільського контексту, не були ідентифіковані. Але зазначимо, що такі знаряддя використовувалися при виготовленні посуду. Зализкованість посуду зсередини і ззовні простежується на багатьох посудинах з пам'яток сабатинівського типу.

З трипільського шару на «західній ділянці» (див. дод. 5.8.) походить виріб з ікла кабана з невеличким круглим отвором (ОГИМ 14034). Він міг попередньо слугувати орнаментом, а потім стати підвіскою. Виріб подібної форми з ікла був зафіксований на поселенні Куконештій Векь (Sorochin 2002, fig. 54, 3).

Цікавою є знахідка двох фрагментів кістяного плаского браслету (?) (Добровольський 1952, с. 84; ОГИМ 14037; див. дод. 8., 21). На зламах фрагментів простежуються круглі отвори. Зовнішній діаметр виробу – 8 см, внутрішній – 5 см. Ширина самого виробу варіюється від 1 см до 1,5 см. Знахідка була зафіксована у трипільському горизонті на глибині 2,30 м у квадраті 41В.

Унікальною знахідкою виступає виріб з кістки, який був ідентифікований В. Даниленком як ймовірна «застібки-псалії» (Даниленко, Шмаглий 1972, рис. 4; Даниленко 1974, рис. 68, 7; див. дод. 8., 22). Подібні матеріали розглядалися В. Даниленком та М. Шмаглієм (1972) в контексті контактів трипільців зі степовим населенням. Але при перегляді колекції, Н.Б. Бурдо (2015) зауважила, що рисунки знахідки у публікаціях подані дещо некоректно (2015, с. 17). Як повідомляє нам дослідниця, на виступі на цій знахідці простежується проріз, і він не має форму петлі, а невеличкий розмір знахідки не відповідає її використанню як псаліїв (Бурдо 2015, с. 17).

Кістяне пряслице походить з «західного» розкопу Сабатинівки І. Знахідка була виявлена у квадраті 3А на глибині 1,2 м (ОГИМ 18198). Саме у цьому квадраті на вищих горизонтах знаходилися залишки площадки (Лобанова 2021, с. 245). Пряслице зрізано-конічної форми. О.О. Браунер (?) ідентифікував, що кістка належала свійському бику (*Bos Taurus*).

У 1939 році з поверхневих зборів було знайдено рогову мотику (ОГИМ 13867, див. дод. 8.,10). Мотика була прямої форми, довжиною 20 см. На ній простежується косо зрізаний робочий край. Отвір, що знаходився у верхній частині мотики, зроблений паралельно до зрізу робочого краю та має діаметр 1,5 см.

При поновлених дослідженнях Сабатинівки I Подільсько-Причорноморською археологічною експедицією було також знайдено мотику, виготовлену з рогу оленя. Вона була довжиною 34 см та мала перпендикулярну постановку леза відносно осі отвору для руків'я (Киосак, Олейник, Синельников 2010, с. 13, рис. 3). На її овальному отворі простежувалися сліди від кріплення рукоятки. Мотика такого варіанту і такої довжини не є розповсюдженою на трипільських поселеннях (Збеневич 1989, с.70) але зазначимо, що подібна мотика зафіксована на пам'ятці у Подністер'ї Поливанів Яр III₁ (Попова 2003, рис. 17, 3).

Серпи або ножі (?) виготовлялися з лопаток великих свійських тварин (ОГИМ 14014-14017, див. дод. 8., 8). Одне знаряддя було опубліковано в роботі А.В. Добровольського (1952, табл. II, 12). За написом на знахідці (визначення О.О. Браунера?) виріб був зроблений з лопатки коня. На думку Н.Б. Бурдо, знаряддя могло бути не пов'язаним з трипільською культурою (2015, с. 17). Але за шифром стає відомо, що знахідка була виявлена у квадраті 41С на глибині 2,20, а це місце розташування ймовірної ями, яка відповідала трипільському горизонту (Лобанова 2021, с. 248). З даної ями походить ще один такий подібний виріб (ОГИМ 14014). Два інших знаряддя також були зафіксовані у трипільському контексті – глибина 1,60-1,80 та 2,30-2,50 з розкопу 1939 року. Друга глибина може свідчити по ймовірне походження знахідки з об'єкту у квадратах 38ЕЖ-39ЕЖ (Лобанова 2021, с. 248, 250). На цих знаряддях простежується загострена внутрішня полірована сторона з численними продовженими подряпинами. З протилежної товстої сторони також можна простежити полірування, які могли відповідати численному використанню знаряддя.

Серед комплексу кістяних знарядь Сабатинівки I відомими є ще два цікавих вироби з кістки. На жаль, за шифрами на знахідках неможливо встановити їхній контекст, але автор розкопок А.В. Добровольський у своїй публікації вказує, що вони походять з шару А, який відповідає трипільській культурі (1952, табл. II). Таку ідентифікацію культурної приналежності знахідок Н.Б. Бурдо піддавала сумніву

(2015, с.17), допускаючи, що вони не пов'язані з Трипіллям. Перша із цих знахідок – уламок кістяної булавки (?) (Добровольський 1952, табл. II, 15, с. 84). Вона сильно полірована за всією збереженою поверхнею (ОГИМ 14038, див. дод. 8., 19). В її верхній частині простежуються два виразні округлі виступи. Виріб довжиною 5,7 см, а діаметр в перерізі від 0,8 до 0,5 см. Друга знахідка – невеликий уламок трубчатої кістки з декоруванням, розміри якого складають 3,5x1,1 см ((Добровольський 1952, табл. II, 13; ОГИМ14039; див. дод. 8., 20). Виріб полірований ззовні, прикрашений діагональними прокресленими лініями, які утворюють спіраль. На одній стрічці, утвореній двома прокресленими лініями, розташовані три крапки.

Таким чином, вироби з кістки на поселеннях сабатинівського типу представлені знаряддями, що виконували різні функції. Було виявлено вироби для землеробства, виготовлення посуду, ткацтва. Найчисленнішими знахідками були шила та проколки, аналогії для яких фіксуються на багатьох поселеннях етапу В1 у Подністер'ї та Побужжі. Знаряддя для землеробства представлені мотиками. Для обробки та декору посуду використовувалися орнаментири з кістки та штампи з ікла кабана. Цікавим аспектом цієї групи знахідок є наявність ймовірних прикрас у комплексах.

4.4. Вироби з кременю і каменю

Кам'яні та крем'яні вироби з поселень сабатинівського типу є цікавою частиною матеріальної культури. Такі вироби використовувалися у різних видах діяльності трипільського населення. Вони були зафіксовані майже на всіх пам'ятках групи. Кам'яні знаряддя виготовлялися з граніту або кварциту (Бурдо 2015, с. 17). Серед них в колекції присутні розтиральники, зернотерки, абразиви, сокири та долота (Бурдо 2015, с. 17).

Найвиразніша добірка таких виробів походить з поселення Сабатинівка І. Серед них вироби, які свідчили про хліборобство трипільців – уламки зернотерок та верхні розтиральні камені (Добровольський 2016 [1941], с. 273). Зустрічалися серед

знахідок на пам'ятці шліфувальні камені (Добровольський 2016 [1941], с. 276). Також А.В. Добровольським зазначалася наявність добре огранених шліфованих тесел правильної форми з лезом (2016 [1941], с.277). При поновленні досліджень на поселенні у 2010-х рр. під час поверхневих зборів, неподалік від місця з великою концентрацією фрагментів трипільської кераміки, також було виявлено фрагмент тесла (Киосак, Олейник, Синельников 2010, с. 12). Він був виготовлений з щільного, ймовірно мармуризованого, вапняку (Киосак, Олейник, Синельников 2010, с. 12). Допускалося, що знаряддя слугувало відбійником.

Огляд кременевих знарядь трипільської культури з поселення Сабатинівка I із зібрань ОАМ НАН України зробив Д.В. Кіосак (Kiosak 2009). Перед описом безпосередньо крем'яних виробів, зазначимо, що автором розкопок на пам'ятці у ХХ ст. А.В. Добровольським відзначалося, що більшість кременевих знарядь було зафіксовано на південній частині розкопу серед великого скупчення мушель *Unio* (Добровольський 1952, с. 83). Ця теза підтверджується при огляді польових документів та при реконструкції розташування культурних шарів (див. дод. 5.21, дод. 5.24. Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, рис. 4).

Виробництво кременевих знарядь на пам'ятці відбувалося з сировини, яка є різною за кольором та своєю структурою та якістю розщеплення. Д.В. Кіосак описує два різновиди розщепленої сировини – «місцевої» та «імпортової» (Кіосак 2019, с. 337). Перша була гіршої якості, друга представлена димчастим прозорим кременем. Абсолютно переважають за кількістю виробу з «місцевої» сировини – нуклеуси, відщепи та пластини. Нуклеуси були багато площадковими і сильно спрацьованими, що свідчить про те, що сколювання проводилися з будь-якої зручної ділянки (Кіосак 2019, с. 338). За кількістю, відщепів в колекції у два рази більше за пластин. Найпоширенішими є середньоширокі пластини з регулярним ограновуванням. Більшість скребків були виготовлені на відщепках. Також численними є ретушовані пластини та відщепи, різці та проколки на відщепках. При дослідженнях було зафіксовано вісім наконечників металевого озброєння, які були

біфасіально оброблені пласкою ретушшю (Kiosak 2009, р. 278; ОГИМ 13748, 13808, 13817, 13818, 13970, 13971, 13972; див. дод. 9.1, 9.2).

З «імпортного» кременю були виготовлені невелика кількість знарядь. Серед них виразний нуклеус для пластинок з двома робочими поверхнями на торцях предмету розщеплення (Кіосак 2019, с. 337). Також з «імпортною» сировини вироблено кінцеві скребки на пластинах, на яких простежувалася ретуш за двома краями та підтескою вентральної частини відколу біля ударного горбка, та симетричні перфоратори на пластинах (Кіосак 2019, с. 338)

Крем'яні знаряддя були виявленні і при багаторічних дослідженнях Березівської ГЕС (Цыбесков 1971, с. 191-192; Цвек 1999, с.52). Серед них відмічалася наявність кременевих серпів, пластини зі скошеним краєм, скребків та відщепів (Цыбесков 1971, с. 192). При петрографічному аналізі В.Ф. Петруня було визначено, що кам'яні вироби були виготовлені з місцевої сировини та привізної (дністровської) (Цвек 1999, с. 52).

Матеріали з розкопок 1960-х рр. досліджувала Г.Ф. Коробкова (1987; див. дод. 9.3., 9.4.). Знаряддя, виготовлені з каменя та кісток вивчалися трасологічним методом. Більшість знахідок Г.Ф. Коробкова пов'язує з скотарсько-мисливським комплексом (50%) і мисливським комплексом (більше 10%) (1987, с. 178). Менша кількість знарядь пов'язані з землеробством – трохи більше за 5% серед вивчених знарядь. Також дослідницею оглядалися кам'яні знаряддя з розкопок Березівської ГЕС під керівництвом О.В. Цвек (2005, с.314). На поселенні було визначено предмети, які були пов'язані з обробкою міді. Так, у споруді №16, окрім зернотерок, була зафіксована кам'яне ковадло з трьома збереженими поверхнями для обробки міді (Цвек 2005, с. 314). У споруді №19 знайдено маленьке ковадло для виготовлення невеликих виробів з міді, а у землянці №4 було виявлено уламки абразивів для обробки металевих знарядь (Цвек 2005, с. 314).

Серед виразних кам'яних знахідок на Березівській ГЕС безперечно виступає кам'яний скіпетр II типу (за: Даниленко, Шмаглій 1972). Знахідка з пам'ятки

прикрашена нехарактерними для цього типу рельєфними стібками за периметром, а заглибленими паралельними лініями (бороздками) (Даниленко, Шмаглій 1972, с. 8, рис. 2,4). Подібний виріб з даної пам'ятки було виявлено при дослідженнях В.П. Цибекова (Петренко 2008, с. 61, рис. 3). Вироби такого типу є предметом дискусій щодо впливу степового населення на землеробів лісостепу, використання коней у господарстві, появи вершництва та символів влади у енеолітичному суспільстві (Даниленко, Шмаглій 1972; Манзура 2000; Дергачев 2007).

Цікавим для вивчення кременевих знарядь виступає поселення Кам'яне-Завалля 1. Крем'яна колекція складається зі стратифікованих знахідок з розкопок Подільсько-Причорноморської археологічної експедиції та підйомних матеріалів, зібраних О.С. Пересунчаком та учасниками гуртка «Юний археолог» Заваллівської загальноосвітньої школи.

За визначенням Д.В. Кіосака, колекція підйомних матеріалів складається з наступних знахідок: кінцевий та боковий скребки на відщеплах, скребла з прямим лезом на масивних відщеплах, косотронкована пластина, двобічно оброблені наконечники дротиків з прямою увігнутою, опуклою основою, пластини з напівкрутою конвергентною ретушшю по краям, свердла, фрагмент пластини з вентральною ретушшю, предмети розщеплення та відходи виробництва, трапецієвидна сокирка з шліфованого каменю, кам'яна куля (2019, с. 341).

Кременеві знахідки, які були отримані при проведенні шурфувань були дуже фрагментованими та обпаленими. Серед них наявний уламок базальної частини двобічно-обробленого наконечника металеві зброї, невелика кількість відщепів, один з них був ретушованим (Кіосак 2019, с. 345). Біфасіально оброблений наконечник стріли правильної форми з прямою базою було зафіксовано у заповненні рову (Кіосак 2019, с. 345).

Серед крем'яних матеріалів з поселення Кам'яне-Завалля 1 предметом окремого дослідження стала вибірка вищезгаданих біфасіальних наконечників металеві зброї (Кіосак 2019; див. дод. 9.5.). Колекція налічувала 32 знахідки, де

меншість з них (3 знаряддя) походять з розкопок поселення, а більшість – підйомні матеріали. Наконечники були 19-47 мм довжиною та 12-26 мм шириною (Kiosak 2019, р. 18). Співвідношення цих даних один до одного складало 1-1,8 і не перевищувало 2 (Kiosak 2019, р. 18). Більшість цих знарядь було виготовлено на відщеплах, але деякі було зроблено з пластин.

Д.В. Кіосак зазначає, що маленькі біфасіальні наконечники стріл з'являються в період 4600-4400 рр. до н.е. у Карпато-Дніпровському регіоні і були міжкультурним елементом, тобто тим, який фіксується на пам'ятках різних культур і що не відповідав якійсь певній «культурній спільності» (Kiosak 2019, р. 21-22). Серед поселень Кукутень А-Трипілля В1 вони наявні у комплексах поселень Поливанів Яр III (Попова 2003, рис. 13), Путінешть II (Sorochin 2002, fig. 22, 1), Путінешть III (Sorochin 2002, fig. 30,11), Куконештій Векь I (Sorochin 2002, fig.19, 2, 3, 8, 10, 22)

На поселенні Шамраї також було виявлено кременеві знахідки, але на даному етапі досліджень колекція є нечисленною та невиразною (Кіосак 2019, с. 340). Також невеличка кількість знахідок походить з пам'яток Козачий Яр-1, Козачий Яр-2 та Довгий Яр (Пересунчак 2014, с. 173).

На найпівнічнішій пам'ятці – Тополі – під час поверхневих зборів було виявлено багато крем'яних знарядь – 128 зразків (Пересунчак 2015, с. 156). Серед них є відходи виробництва, скребки та наконечники стріл. Унікальною знахідкою виступає уламок тесла із жадеїту, який також походить з поверхневих зборів (Пересунчак 2015, с. 157). Серед кам'яних знарядь представленими є фрагмент верхнього розтирального каменю та уламок кам'яної сокири.

Таким чином, на поселеннях сабатинівського типу було зафіксовано різні знаряддя з каменю та кременю. Серед крем'яних колекцій пам'яток, опублікованими є матеріали лише з двох – Сабатинівки I та Кам'яного-Завалля 1. Кременеві знаряддя вироблялися з місцевої сировини та «імпортової» – дністровської. Цікавим предметом дослідження виступають біфасіальні наконечники металю озброєння з поселень. Проблемним питанням виступало походження даних знарядь з трипільських

комплексів. При дослідженнях, зазначалося, що біфасіальні наконечники фіксуються на пам'ятках різних культур та було визначено, що вони з'являються у Карпато-Дніпровському регіоні у 4600-4400 рр. до н.е. Кам'яні знаряддя своєю функцією були спрямовані на землеробство та обробку різних знарядь, включаючи мідні.

Таким чином, при огляді матеріальної культури поселень сабатинівської групи поселень було виявлено низку характерних рис групи. Керамічний комплекс в більшості представлений столовими посудинами із варіантами заглибленого орнаменту, де превалюючими є композиції з канельованим декором. За такою характеристикою вирізняється пам'ятка Тополі, де кількісно домінують керамічні знахідки із заглибленим орнаментом. Також у колекціях наявні імпортовані розписні посудини культури Кукутень та посуд комплексу Гумельниця. Приклади контактів зі степовими енеолітичними культурами значно поповнилися, завдяки дослідженням поселення Шамраї. Попередньо відомими були одиничні приклади з поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС. Пластика зберігає характерні риси для етапу Кукутень А – Трипілля VI. Кістяні вироби представлені шилами та проколками, серпами, орнаментирами, лоцилами, мотиками, підвісками та прикрасами. Питання контактів зі степовим населенням значно доповнюють кам'яні скіпетри у вигляді голови коня та біфасіальні вістря метальної зброї.

РОЗДІЛ 5

МІСЦЕ САБАТИНІВСЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК У СИСТЕМІ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

На базі аналізу результатів розкопок поселень сабатинівської групи, вивчення навколишнього середовища та дослідження матеріальної культури можна значно ширше розглянути низку питань соціально-історичного характеру. Серед них господарство жителів пам'яток, відносне та абсолютне датування, таксономічний статус поселень в системі Кукутень-Трипілля та історична інтерпретація подій у Середньому Побужжі у 2 пол. V тис. до н.е.

5.1. Господарство населення

Мешканці поселень сабатинівської групи займалися землеробством, тваринництвом, мисливством, рибальством, збиральництвом та різними ремеслами і домашніми промислами. Детально господарство населення можна дослідити завдяки археологічним знахідкам та результатам аналізів природничих дисциплін.

Провідним напрямом господарської діяльності населення було землеробство. Відомості про культурні рослини, що вирощували трипільці регіону є доступними для Березівської ГЕС. Нещодавно було вивчено палеоботанічні матеріали з розкопок на пам'ятці, які проводилися під керівництвом О.В. Цвек у 1989-1999-х роках (Пашкевич, Відейко 2020, с. 21). У результаті, було визначено рослинну домішку у 40 зразках обмазки. Вона представлена у вигляді плівок плівчастих пшениць та плівчастого ячменю (Пашкевич, Відейко 2020, с. 21). Також на матеріалах поселення були зафіксовані відбитки зернівок наступних рослин: пшениця однозернянка (1); пшениця двозернянка (7); пшениця спельта (1); ячмінь голозерний (1); ячмінь плівчастий (2). Додатково зазначалася наявність відбитків гілок та жолудів (Пашкевич, Відейко 2020, с. 21).

Окрім наявних результатів палеоботанічних досліджень, про землеробство населення свідчать і археологічні знахідки. Наприклад, на Сабатинівці I та Березівській ГЕС було виявлено знаряддя для обробки землі – мотики з рогу оленя та каменю (Добровольський [1941] 2016, с. 273; Добровольський 1952, с. 84; Киосак, Олейник, Синельников 2012, рис.3, Цвек 1999, с. 52). Подібні артефакти є характерними для трипільської культури і найчастіше зустрічаються на поселеннях (Відейко 2004, с. 137). Отже, можна припустити, що населенням сабатинівських пам'яток практикувалася мотична обробка ґрунту на полях, не займаними лісами. Для жнив використовували кістяні серпи. На Сабатинівці I ці знаряддя походять з суто трипільського контексту – культурного шару, ями у квадраті 41С та ймовірно з ями у 38ЕЖ-39ЕЖ (ОГИМ 14014-14017; див. дод. 8, 9). На поселеннях сабатинівського було зафіксовано характерні знахідки загалом для землеробських культур – зернотерки та розтиральні камені для обробки зерен (Добровольський (1941) 2016, с. 273). Також про хліборобство та його ритуальне значення для жителів Березівської ГЕС може свідчити керамічна модель печі, що походить з цієї пам'ятки (Овчинников 1994). При вивченні артефакту допускалося, що він міг символізувати піч, яка використовувалася для випікання ритуального хліба (Овчинников 1994, с. 151).

Населення сабатинівських поселень займалося тваринництвом. Для його реконструкції необхідним є огляд домашніх тварин, виявлених на пам'ятках. Палеозоологічні знахідки з Сабатинівки I були описані у неопублікованій роботі О.О. Браунера (1941), яка зберігається у науковому архіві ОАМ НАН України. В той же час, матеріали Березівської ГЕС найбільш вичерпно представлені у літературі серед усіх пам'яток сабатинівського типу. Протягом багатьох років визначення були опубліковані у роботах В.І. Цалкіна (1970), О.П. Журавльова (2008) та О.П. Секерської (2020). Особини домашніх тварин на Березівській ГЕС складають 54,3% від загальної кількості визначених особин (Секерська 2020, с. 294).

За результатами археозоологічних досліджень рештки особин свійського бика є взагалі найчисленнішими серед всіх тварин на поселенні Березівська ГЕС –

2192 кістка/100 особин (Секерська 2020, табл. 1). Бики з іншого поселення – Сабатинівки I – в своїй більшості були невеликого або середнього зросту, виключенням може бути фаланга ймовірно рослого бику (Браунер 1941, с. 61-62). На думку О.П. Секерської, розведення даної тварини мало м'ясо-молочний характер. Дослідниця пояснює цю гіпотезу результатами встановлення віку особин: 23,8% – молоді особини; 22,7% – напівдорослі; 53,5% – дорослі (2020, с. 294). За таким розподілом дорослі тварини могли давати молоко та забезпечували відтворення стада (Секерська 2020, с. 294).

Про важливе значення великої рогатої худоби у житті поселень можуть свідчити знахідки з Сабатинівки I. Зооморфна пластика представлена лише фрагментом рогу статуетки, що ймовірно зображувала бика та фігурний зооморфний наліп на столовій посудини (Бурдо 2015, рис. 4).

На другому місці за кількістю серед домашніх тварин Березівської ГЕС була домашня свиня (*Sus scrofa domesticus*). Загалом, на зазначеному поселенні тварина представлена 285 рештками від 62 особин (Секерська 2020, табл. 1). Більша кількість кісток є сильно фрагментованими та можуть бути «кухонними рештками» (Секерська 2020, с. 300). Нечисленними є знахідки кісток домашньої свині на Сабатинівці I – лише уламки щелепи та один метоподій (Браунер 1941, с. 64).

Регіон Побужжя вирізняється за складом домашньої фауни, а саме часткою дрібної рогатої худоби (*Ovis aries*, *Capra hircus*). На Березівській ГЕС ці тварини займають третє місце за кількістю домашніх тварин – загалом 190 кісток/34 особини (Журавльов 2008, с. 22, Секерська 2020, табл. 1), а на Сабатинівці I вони представлені одиничними знахідками (Браунер 1941, с. 63-64). Такі дані не завжди зустрічаються на трипільських поселеннях, часто рештки домашньої свині представлені меншою кількістю за дрібну рогату худобу (Журавльов 2004, с. 153). Традиційно вівці та кози розглядаються у одній групі, через складність визначення кісток та їхньої приналежності до певного виду (Журавльов 2004, с. 153). Але важливим є те, що система утримання цих двох тварин дещо різниться. Для випасу вівці необхідним є відкритий простір,

характерний для степу, а кози легше переносять стійлове утримання і закриті ландшафти (Журавльов 2004, с. 154). Аналіз дикої фауни та загалом палеоекологічної ситуації регіону показали, що на місцевості були представлені і ліси і відкриті ділянки, що було зручним для утримання цих двох видів (Секерська 2020, с. 301, див. розділ 2). Посилаючись на схему С. Пейна, в якій досліджуються профілі смертності вівці та кози при використанні цих тварин з різною метою, О.П. Секерська приходять до висновку, що розведення дрібної рогатої худоби було зумовлене необхідністю одержання вовни (2020, с. 295). Це пов'язано з великою кількістю решток дорослих особин – 67,9%, коли при використанні дрібної рогатої худоби для м'ясної продукції проводився систематичний забій особин до 3-х років (Секерська 2020, 295).

Таким чином, за складом домашньої фауни можна простежити, що тваринництво населення спрямовано на отримання первинних та вторинних продуктів, подібно до регіону центральних Балкан у пост-неоліті (Marciniak 2011, р. 125). Це вказує на більше урізноманітнення стратегії тваринництва. М'ясо-молочний характер використання великої рогатої худоби та велика кількість домашньої свині (2-ге місце за кількістю на Березівській ГЕС) є маркером необхідності первинних продуктів – тих, що можна отримати раз у тварини, після її смерті (м'ясо, шкіра, кров, кістки) (Marciniak 2011, р.117). Характер використання дрібної рогатої худоби в більшій мірі для вовни та молочний для великої рогатої худоби показує необхідність населення у вторинних продуктах.

Свідчення про полювання населення сабатинівських пам'яток можна отримати через аналіз дикої фауни. На цих поселеннях вона представлена різними видами, для яких характерними є конкретне природне середовище. При вивченні палеозоологічних матеріалів з Березівської ГЕС О.П. Секерська прийшла до висновку, що характерним для поселення було полювання трьох напрямів – м'ясне, м'ясо-хутрове та хутрове (2020, с. 301). М'ясний напрямок характеризувався полюванням на благородних оленів, козуль, кабанів, турів, коней і рідше на лосів та зубрів (Секерська 2020, с. 301). Полювання на бурого ведмедя, зайця та бобра представляв м'ясо-хутровий напрямок цієї діяльності, а

хутровий напрямок характеризувався полюванням на лісового тхора, вовка та рись (Секерська 2020, с. 301).

На поселеннях бути охоронцями та допомагати у мисливстві могли домашні собаки (*Canis Familiaris*), рештки яких було знайдено на Сабатинівці I та на Березівській ГЕС. Знахідки з першого поселення походять з різних горизонтів, розкопу 1939-го року, де був зафіксований так званий «кістковий шар» (Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, табл. 1), який міг відноситися і до горизонту доби пізньої бронзи. Рештки собак виявлені в наступних досліджуваних шарах: 0,4-0,55 м; 1,1-1,3 м; 1,6-1,8 м (Браунер 1941, с. 69, 71). Отже, за попередніми даними, за глибинами до горизонту трипільської культури могли належати рештки собаки з глибини 1,6-1,80 м. Зазначимо, що їх О.О. Браунер (1941, с. 69, 71) визначив як рештки невеликого собаки, який є подібним до торф'яного (Браунер 1941, с. 69, 71). Також рештки домашніх собак було зафіксовано на розкопках різних років на Березівській ГЕС. За описом О.П. Секерської, вони могли мати ознаки вовкоподібних собак (2020, с. 296).

Представленим серед господарської діяльності було рибальство. У польових щоденниках розкопок Сабатинівки I (1938-1939) у її трипільському горизонті зазначалася наявність кісток риб (Добровольский 1938а, арк. 10; Лагодовская 1938а, арк. 45, 46, 61; Добровольский 1938а, арк. 23, 25; Добровольский 1939). Окрім цього, з Березівської ГЕС походять мідні рибальські гачки, що може свідчити про те, що домашні промисли також були спрямовані на виготовлення рибальської оснастки (Цыбесков 1971, с. 192; Цвек 2005, с. 314). Розташування поселень в своїй більшості на надзаплавній терасі Південного Бугу, сприяло розвитку даної галузі, а риба могла бути частиною раціону жителів поселень.

Річка та її долина слугували також ресурсом для збиральництва. При польових дослідженнях Сабатинівки I та Березівської ГЕС було зафіксовано численні мушлі *Unio*. Лише при розкопках Сабатинівки I у 1932 році їхня кількість варіювалася від 4 до 5 тисяч (Козубовський 1932, с. 73), а у ході подальших досліджень були зафіксовані ще об'єкти з їхнім скупченнями (Лобанова 2021, с. 245, 248-249). Подібна ситуація спостерігається і на

Березівській ГЕС при характеристиці заповнення «землянок», в яких були наявні горизонти з численних мушель *Unio* (Цыбесков 1971, с. 190). Після збирання молюсків, одним із напрямків їхнього використання було вживання в їжу після термічної обробки (Секерська 2020, с. 300).

Інформація про гончарне виробництво на трипільських поселеннях останніми роками значно поповнилася. При дослідженнях поселень-гігантів Тальянки, Небеліка та Столнічень було виявлено гончарні печі, які свідчать про виготовлення посуду безпосередньо на поселеннях (Видейко et al. 2015, с. 150-151, Тerna et al. 2019, р. 221). Подібні об'єкти на пам'ятках етапу В1 Середнього Побужжя на сьогодні не є відомими. В такому випадку свідчити про гончарне виробництво на даному етапі дослідження можуть археологічні знахідки. Так, серед них були виявлені кістяні орнаментири та штампи для декорування посуду, які також могли виготовлятися безпосередньо для обробки посуду. Нанесення орнаменту такими знаряддями проводилося при підготовці виробів по тісту сформованої посудини. Загалом, посуд з заглибленим орнаментом на Сабатинівці I складає 56% від загальної кількості керамічних знахідок (див. дод. 6.29.) з яких 30% – орнамент з канелюрами, який часто доповнюється штампом.

Практикувалося і виготовлення кременевих та кам'яних знарядь. При вивченні кременевого комплексу Сабатинівки I, було встановлено, що більшість артефактів було виготовлено з місцевої сировини (Кіусак 2019, с. 337). Під час дослідження Березівської ГЕС було проведено петрографічний аналіз кам'яних знарядь, за яким кам'яні вироби були виготовлені також з місцевої сировини та привізної (дністровської) (Цвек 1999а, с. 52).

Серед знахідок на поселеннях сабатинівського типу також є нечисленні вироби з міді. Сам регіон Середнього Побужжя належить до західного ареалу Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), яка склалася в добу енеоліту (Рындина 1993, с.18). Пам'ятки Трипілья В1 Н.В. Риндіна відносила до першої фази БКМП, а регіон Середнього Побужжя до Карпато-Подніпровського регіону (Рындина 1993, с.19).

Більшість цікавих знахідок виробів з міді походять з Березівської ГЕС, де крім цього було виявлено споруди, пов'язані безпосередньо з металообробкою. Протягом робіт на поселенні під керівництвом В.П. Цибескова було знайдено риболовські гачки, голку з поламаним вушком, провушну сокиру (Цибесков 1971, с. 192).

При подальших розкопках Березівської ГЕС під керівництвом О.В. Цвек у північно-західній частині пам'ятки знайдені знаряддя, пов'язані з виготовленням міді. Ковадло з трьома поверхнями для обробки міді було зафіксовано при дослідженні споруди №16 (Цвек 2005, с. 314). Окрім цього, на дні землянки №4 простежувалися дві ями. У нижньому горизонті однієї з них знайдено фрагменти абразивів для виготовлення металевих знарядь, один з них – для заточки металевих знарядь з пласкою поверхнею. Також низка мідних знахідок походять з будівель №№ 2, 3, 4: округле в перерізі шило з гострим кінцем; три уламки, квадратні в перерізі; шило і пробійник; булавка з кільцеподібною головкою (Цвек 2005, с. 314).

За повідомленням О.В. Цвек, шила та проколки використовувалися як і для тканини та тонкої шкіри, так і для більш грубих – шкіри. На Березівській ГЕС також було знайдено мідні рибальські гачки та сокира-молот типу Відра (Бурдо 2015, Рындина 1998, рис. 56; див. дод. 10.2.)

У Сабатинівці I знайдено шість мідних шил (Добровольський 1952, 84, табл. II). В польовому описі 1938-1939-х років про металеві вироби зроблено лише 3 записи, які могли стосуватися шару трипільської культури. На жаль, на знахідках, які зберігаються у фондах ОАМ НАН України відсутні шифри із польовими номерами і нас немає можливості більш точно ідентифікувати ці знахідки (див. дод. 10.1.).

У роботі Н.В. Риндіної (1993) було проведено дослідження хімізму металу різних регіонів, що допомогло позначити напрямки зв'язків археологічних культур. Аналіз матеріалів першої фази БКМП свідчить, що найбільш насиченими були контакти з фракійсько-нижньодунайським регіоном, а саме з культурами Гумельниця та Варна (Рындина 1993, с. 21).

Населенням практикувалися прядіння та шиття. Як зазначалося вище, мідні голки були зафіксовані і на Сабатинівці I та на Березівській ГЕС. Проколки, що також могли використовуватися для тканини, робили з кісток тварин та міді. Про виготовлення тканини може свідчити кістяне зрізано-конічне пряслице з Сабатинівки I, яке було зафіксовано у трипільському горизонті (ОГИМ 18188).

Отже, вище приведений огляд показує наявність різних видів господарської діяльності та домашніх промислів на поселеннях сабатинівської групи. Населенням практикувалося землеробство (із знарядь для обробки землі виявлені лише мотики), вирощувалися культурні рослини. Революція вторинних продуктів відображається і на тваринництві сабатинівських поселень – м'ясо-молочний характер використання великої рогатої худоби та дрібної рогатої худоби для вовни. При цьому, тваринництво також було спрямоване на здобуток первинних продуктів. Практикувалося мисливство трьох напрямків – м'ясний, м'ясо-хутровий та хутровий. Річка та її місцевість слугували ресурсом для рибальства та збиральництва. Жителями пам'яток виготовлялися керамічний посуд, кам'яні, крем'яні та кістяні знаряддя. Окрім того, у регіоні, починаючи з ранньотрипільського етапу, були розташовані центри металообробки. Мідні знахідки зафіксовані на двох основних поселеннях сабатинівського типу – Сабатинівка I та Березівська ГЕС. Найвиразніші матеріали походять з Березівської ГЕС, де також були розташовані споруди, які ймовірно використовувалися для металообробки. Також серед знахідок присутні предмети для виготовлення знарядь – ковадло, абразиви тощо.

5.2. Відносна та абсолютна хронологія

Останніми роками на пам'ятках Сабатинівка I, Кам'яне-Завалля I, Шамраї була відкрита низка шурфів та проведено зачистки (див. підрозділ 3.2.). Під час проведення цих досліджень чітко фіксувалися стратиграфія та рівень залягання культурних шарів, щоби чітко визначити контекст відібраних для радіовуглецевого датування зразків (кісток тварин). До того ж, колекції кераміки були вивчені традиційним типологічним підходом з метою визначення знахідок

типу «керівних викопних форм», які могли б пролити нове світло на відносне хронологічне положення поселень. Відкритим є питання, чи є ці «міжкультурні» артефакти у керамічних колекціях пам'яток сабатинівського типу «імпортами» чи імітаціями. Без включення у дослідження технологічного методу, з яким буде можливим чіткіше зрозуміти склад глини та ймовірне походження матеріалів, результати, які розглядаються у підрозділі, звісно, є попередніми. Проте, для мети цього підрозділу – встановлення відносної хронології, цим важливим моментом можна знехтувати. Тут у фокусі уваги скоріш перебуває властивість «міжкультурних» артефактів приблизно одночасно існувати в різних географічних точках. Для Березівської ГЕС, Кам'яного-Завалля 1, Шамраїв було відібрано зразки кісток тварин для проведення нового датування (Kiosak et al. 2020). Порівняння результатів радіовуглецевого датування та типологічного аналізу дозволить підтвердити та уточнити хронологічне положення поселень сабатинівського типу.

Абсолютна хронологія неоліту та енеоліту України має деякі важливі невідповідності. Дати, отримані у лабораторіях Берліну, Кілю, Гейдельбергу, Ленінграду (Санкт-Петербургу), Оксфорду та деяких інших лабораторій відповідають деяким датам київської лабораторії (переважно отриманих до 1998 р. або після 2008 р.), тоді як кілька серій київських дат, отриманих у 1998-2008-му рр., передують решті визначень з різницею, яка може сягати 400 років (Telegin 1986; Telegin 1987; Rassamakin 2012; Гаскевич 2013; Гаскевич 2014).

Подібні спостереження стосуються і поселень сабатинівського типу. Для пам'яток, які досліджувалися у ХХ столітті (Сабатинівка I та Березівська ГЕС), було отримано дати у Київській лабораторії (Бурдо, 2003), які охоплюють проміжок 4800-4401 calBC (2σ). Зазначимо, що до певного часу для поселень сабатинівського типу було відоме лише датування з Київської лабораторії. Але згаданий вище часовий проміжок значно старший за дати, що були зроблені за зразками, які походять з пам'яток з аналогічною хронологічною позицією (Кукутень А) з Румунії та Молдови. У останніх дослідженнях період Трипілля В1

датовали 4600-4050 pp. до н.е. (Mischka et al. 2016 (2019); Chapman et al. 2019) або 4600-4200 pp. до н.е. (Müller, Rassmann, 2016).

На сьогодні є відомими п'ять новітніх дат, отриманих з кісток тварин у лабораторії LARA з Університету Берна (Швейцарія) методом прискореної мас-спектрометрії з поселень Березівська ГЕС, Кам'яне-Завалля 1 та Шамраї (Kiosak et al. 2020). Вони суттєво відрізняються (4341-4056 calBC; 2 σ) від дат, які надходять із київської лабораторії. Чотири дати відповідають періоду 4332-4256 calBC, а одна належить до трохи пізнішого етапу (BE-7652, 5346 $\pm$ 21 BP).

Отже, результати нових датувань суперечать традиційним датам з Київської лабораторії і цілком відповідають радіовуглецевому датуванню румунських поселень етапу Кукутень А (Mantu 1998; Mantu 2000; Lazarovici 2010).

Аналіз керамічних комплексів допоможе більш чітко встановити *відносну хронологію* поселень сабатинівського типу. Наявність імпортного посуду серед керамічних знахідок пам'яток та пошук йому аналогій дасть можливість знайти синхронні поселення інших культур та відновити деякі міжкультурні зв'язки другої половини V тис. до н.е.

Як зазначалося у розділі 4, Н.Б. Бурдо визначила 4 основні категорії кераміки для комплексів сабатинівського типу (Бурдо 2015, 2018). За цими категоріями було проведено статистичний аналіз сабатинівських колекцій (див. дод. 6.29.).

Перша та друга категорії складають абсолютну більшість серед керамічних комплексів пам'яток сабатинівського типу. Кераміка цих категорій виявляє культурну специфіку цих поселень. Деякі стилі оформлення посуду обмежені пам'ятками мікрорегіону південної частини Середнього Побужжя (див. дод. 6.1.). Третя та четверта категорії найчастіше є нечисленними у колекціях. У комплексі епонімного поселення розписний посуд становить всього 3% від загальної кількості керамічних знахідок на пам'ятці (див. дод. 6.29.). Нечисленним є і розписний посуд з поселення Березівська ГЕС. Одиначні фрагменти відомі з розчистки на поселенні Шамраї та з розвідок поселень Кам'яне-Завалля I, Козачий Яр I та Тополі. Не завжди на такому посуді зберігався розпис, тому він

найчастіше ідентифікується за тістом високої якості. Це найчастіше фрагменти з добре відмуленої глини, які після обпалу отримують кольори у гаммі варіацій жовтого, помаранчевого і найчастіше червоного. Домішка у черепку не простежується без інструментального збільшення. Дослідники відмічали паралелі знахідок з сабатинівських поселень та пам'яток Кукутень А (Palaguta 2007; Бурдо 2015).

Більшість фрагментів розписних посудин складно віднести до певної групи. Деякі з них прикрашені криволінійними композиціями чорного, червоного та білого кольорів. Біла стрічка обмежується тонкими чорними лініями. І.В. Палагута відзначав паралелі для цих фрагментів на поселеннях у Румунії етапу Кукутень – А3 (Хебешешть, Трушешть, Дарабани) (Palaguta 2007, р. 47). Отже, гіпотетичне раннє хронологічне розташування Сабатинівки I є сумнівним, що відповідає новим отриманим радіовуглецевим датам з поселень сабатинівського типу.

Нещодавно колекція розписної кераміки поповнилася знахідками з поселення Шамраї (Лобанова, Киосак 2020). У колекції присутній фрагмент вінець посудини з розписом, аналогії до якого можна знайти на поселеннях Друца I та Трушешть-Цугуєта (*Truşeşti-Ţuguieta*). Ці пам'ятки належать до етапу Кукутень А. Поліхромний розпис (меандровий та спіральний орнаменти, на стрічці білого кольору, обмеженої чорними лініями та штрихуванням червоними лініями (Палагута 2016, 143), яка неодноразово відмічалася як поширена на пам'ятках Кукутень А – Трипілля VI (Виноградова 1983, с. 95; Бурдо 2015, с. 22-23; Палагута 2016, с. 143), не до кінця відповідає знайденому фрагменту через відсутність білої стрічки. Також цікавим є фрагмент розписної посудини з поселення Кам'яне-Завалля I. Тонкостінна посудина червоного кольору прикрашена канелюрами, також на ній простежуються залишки червоної та коричневої фарб та залишки лискування. Ця комбінація канелюрів та чорної фарби можуть бути явищем, що відноситься вже до етапу Кукутень А₄ (Попова 2003, с. 70).

Отже, розписний посуд з сабатинівських поселень може бути синхронним із поселеннями етапу Кукутень А3 та Кукутень А4 (див. дод. 11.1.).

Виразною групою керамічних знахідок є друга група II-ї категорії за Н.Б. Бурдо, до якою належать матеріали рухливих скотарів середньостогівської культури (Рассамакін 2004), а саме речі, які представляють другий етап цієї культури (Котова 2008).

Більшість посуду цієї групи має домішку у тісті з товченої мушлі.. Фрагменти мають шарувату структуру в розрізі. Зовні кераміка цього типу добре заглажена, рівна та червоного, червонуватого, червоно-сірого або жовто-сірого кольору. Поверхня зсередини посудини не так ретельно оброблена, іноді зустрічаються сліди заглажування. Такий тип тіста не є поширеним серед трипільського матеріалу на даному етапі (Вет 2007, р. 58). Кераміка інших категорій та груп містить у своєму тісті мінеральну домішку, вапно, шамот і у багатьох випадках це простежується неозброєним оком. Також ця група відрізняється від посуду типу Кукутень С. Останній тип з домішкою мушлі є більш поширеним серед комплексів пізніших етапів Кукутень-Трипілля (Schmidt 1932). Зовнішня поверхня посуду типу Кукутень С груба і не так сильно заглажена, як на кераміці другої групи II-ї категорії сабатинівського типу.

Кераміка другої групи категорії II за Н.Б. Бурдо виразна не тільки завдяки домішці товчених мушель у тісті. На деяких фрагментах присутній орнамент, виготовлений певною технікою, і аналогії до них можна знайти у керамічних комплексах Кукутень-Трипілля Побужжя (прямокутний штамп, заглиблені лінії, заглиблені насічки на вінцях), на інших орнаментация типова для степових енеолітичних культур (прокреслений орнамент, гребінцевий штамп, який був виготовлений коротким орнаментиром). Форми вінець та декор знаходять відповідності серед керамічних комплексів середньостогівської культури на її скелянському етапі. Висока фрагментація посудин не дає можливості повністю реконструювати їхню форму, в тому числі і форму денець посудин, яка є важливою для пошуків повних аналогій у степу. В керамічному комплексі поселення Шамраї є два фрагменти плаского денця (див. дод. 6.27., 7). Цей тип

посудин рідкісний в комплексах середньостогівської культури, де більше поширеними є посудини з гострим та круглим денцем. Зазначимо, що у вибірці присутні і інші «степові» особливості: гребінцевий штамп, прямо зрізані вінця з орнаментом на зрізі, прокреслений орнамент. Такі елементи декору відомі к комплексах пам'яток західного (Стрільча Скеля, третій шар) та східного (Роздольне, середній шар) варіантів. (Rassamakin 2004; Kotova 2008).

Цікавим для визначення контактів є фрагмент вінець горщика темно-сірого кольору з поселення Сабатинівка I. Посудина прикрашена штампом (див. дод. 11.2., 6). Під вінцями фрагмент декорований двома горизонтальними концентричними лініями штамп, на верхній частині корпусу фрагмент прикрашений діагональними перехресними лініями штамп. В тісті не простежується домішка мушель, як у фрагментах описаних вище. Аналогію за орнаментациєю ми знаходимо на пам'ятці Кодачок, яка хронологічно відповідає другому горизонтові Середнього Стогу (Kotova 2008, fig. 27, 1).

Таким чином, керамічний комплекс пам'яток сабатинівського типу знаходить близькі аналогії у другій фазі середньостогівської культури або скелянської культури (див. дод. 11.2.). Деякі елементи простежуються і на третьому етапі середньостогівської культури. Але цих елементів не так багато і їх можна простежити і на попередніх етапах. Так, загалом, кераміка з домішкою мушлі на пам'ятках сабатинівського типу може бути співставлена з керамічними комплексами рухливого степового скотарського населення другого та третього етапу середньостогівської культури.

Ще одним напрямом міжкультурних контактів сабатинівського типу є нечисленні імпорти з культури Гумельниця (див. дод. 11.3). До них належить майже повністю збережена миска з Березівської ГЕС (Бурдо 2015, рис. 4, 1; див. дод. 6.20., 3). Дана посудина сірого кольору та має конічний профіль, подібний до знахідок з поселень варіанту Болград-Алдень та безпосередньо Гумельниці (див. дод. 11.3). Також до гумельницьких імпортів можна віднести фрагмент чорної залискованої миски з поселення Шамраї (див. дод. 6.26., 9). Аналогії до форми посудини можна знайти на поселеннях Болград та Вулканешть II (див. дод. 11.3).

Широкі горизонтальні канелюри та круглий наліп прикрашають тонкостінну посудину світло-помаранчевого кольору з Березівської ГЕС. Подібна орнаментация присутня у керамічних комплексах поселень Гумельниці так і на поселеннях Стойкань-Алдень (Субботин 1983; Hansen et al. 2006; Hansen et al. 2009; Hansen et al. 2012).

Отже, радіовуглецеве датування дало суперечливі результати для пам'яток сабатинівського типу. Дати, отримані у Київській лабораторії розміщують сабатинівську поселення на хронологічному відрізку 4800-4400 calBC, а нові дати (AMS) з європейських лабораторії відносять ці поселення до періоду 4350-4250/4150 calBC (Бурдо 2015; Kiosak et al. 2020). Типологічний аналіз керамічних знахідок допоміг встановити міжкультурні контакти і точніше ідентифікувати період існування поселень.

Хронологія етапу Кукутень А-Трипілля VI є складною для дослідження. Київське датування сабатинівської групи не відповідає абсолютному датуванню румунських пам'яток етапу Кукутень А. На нашу думку, пам'ятки сабатинівської групи займають пізніший часовий відрізок, ніж засвідчено «київськими» датами. За «київськими» датами вони синхронні поселенням етапу Прекукутень у Румунській Молдові (Rassamakin 2012). В той же час, поселення сабатинівського типу за результатами датування методом прискореної мас-спектрометрії знаходять більшу відповідність у хронології поселень західного ареалу культурного комплексу Кукутень-Трипілля (Mantu 1998; Lazarovici 2010). Таким чином, ці поселення трохи пізніші за Поливанів Яр III-1 (Україна, Трипілля B1), раніші за Скинтея (Румунія, Кукутень A₃) та за дві ранні дати з Путінешть III (Молдова, Кукутень A₄) та можуть бути синхронними з поселенням Дрегушень-Остров (Румунія, Кукутень A₄) з іншими чотирма датами для Скинтея і такими поселеннями як Лека Унгурень (Румунія, Кукутень A₃), Преутешть-Халте (Румунія, Кукутень A₃), Хебешешть (Румунія, Кукутень A₃), Куконештій-Век (Молдова, Кукутень A₃). Відома дата з поселення Думешть (Румунія, Кукутень A₃) є трохи пізнішою за нові AMS дати з пам'яток сабатинівського типу. К. Бем зазначає, що етапи Кукутень A₃ та A₄ могли бути частково синхронними на

часовому проміжку 4350-4050 calBC (Вем 2007, р. 241). Нові дати з Сабатинівки I свідчать про те, що поселення існувало в 44-42 ст. до н.е.

Посуд з домішкою товчених мушель у тісті з поселень сабатинівського типу знаходить аналогії в керамічних комплексах другого етапу середньостогівської культури, а саме серед скелянського посуду. Але і хронологія цього культурного комплексу має певні проблемні питання, як і датування сабатинівської групи. Скелянські пам'ятки відомі з регіону Дніпровського Надпоріжжя та Північного Приазов'я. Дати для цих поселень отримані у Київській лабораторії і за ними вони займають наступний проміжок часу: 4842-4242 calBC (2 σ) (Kotova 2008). Четвертий горизонт поселення Стрільча Скеля, який відноситься до пізнішого періоду (стогівського етапу, (Kotova 2008)) датується 4488-4065 calBC (2 σ). Цей проміжок часу відповідає хронології Сабатинівки I, за київськими датами.

Цікаво, що це не відповідає серії дат з інших лабораторій, отриманих для скелянських поховань, які є пізнішими. Поховання розташовані далеко від поселень і були залишені в ареалах інших культурних аспектів. Ідея синхронізації поселень та поховань була запропонована Ю. Рассамакіним та Н. Котовою (Rassamakin 2004; Kotova 2008). Більшість поховань датуються 4488-4050 calBC (2 σ). Вирізняється серед них лише поховання 46 з Олександрівського некрополя (4698-4364 calBC (2 σ)). Показовим є відомий могильник Джурджулешть. Перші отримані дати показували проміжок 4588-4248 calBC (2 σ), а вже при подальших дослідженнях вдалося звужити цей період існування до 4484-4264 calBC (2 σ) (Govedarica, Manzura 2016). Подібна зміна відбулася і при дослідженні Олександрійського могильника (Рассамакін 2017). Натомість, поховання з поселення Виноградне, яке відноситься вже до наступного, стогівського етапу середньостогівської культури, датується – дещо пізнішим часом: 4241-3950 calBC (Рассамакін 2009). Отримані результати свідчать про те, що датування скелянської культури потребує детальних досліджень, але доведеним фактом є те, що цей енеолітичний феномен існував у «сабатинівському» хронологічному інтервалі за новими AMS датами, а саме 44-42 ст. до н.е.

Посуд з домішкою товчених мушель у тісті був зафіксований на поселеннях Берешть (Кукутень А3), Извоаре та Феделешень (Кукутень А4) у Румунії (Вет 2007, р. 58) і на пам'ятках у Молдові та Україні – Друца I, Дуруіторь Ной, Незвисько, Жура та Поливанів Яр III-1 (Палагута 1998; Попова 2003). В румунській історіографії загальноприйнятим є ідентифікація такого типу знахідок, як посуду типу Кукутень С, пов'язуючи його з більш пізніми фазами Кукутень А-В та В (Вет 2007, 58). В той же час, середньостогівський посуд та знахідки з поселень Кукутень А3 та Кукутень А4 значно відрізняються від кераміки типу Кукутень С (Цвек, Рассамакін 2001-2002; Reingruber, Rassamakin 2016).

Цікавими видаються знахідки посуду з товченими мушлями на пам'ятках культурного комплексу Гумельниця. Вони знаходять аналогії серед комплексу скелянської культури і в контексті пам'ятки П'єтрель датуються 4450/4350-4270/4260 рр. до н.е. (Reingruber, Rassamakin 2016, р. 285-6). І в той же час, посудина іншого типу – гостродонна з штапованим орнаментом – походить з контексту, що датується часом після 4300 рр. до н.е. (Reingruber, Rassamakin 2016, р. 287). Таким чином, дати посуду скелянського типу з Придунав'я та Побужжя можуть бути майже синхронними.

Якщо розглядати безпосередньо гумельницький культурний комплекс, то нещодавно він був датований 4600-4250 рр. до н.е. (Hansenetal. 2012; Reingruber 2012; Reingruber, Rassamakin 2016). Також існує гіпотеза про довге існування Гумельниці на нижньодунайських поселеннях (Manolakakis 2017). Ранні стадії Гумельниці свідчать про контакти з населенням Прекукутень-Трипілля А (Sorochin 2001). Таким чином, перші етапи розвитку балканської культури є нерелевантними для порівняння з пам'ятками Трипілля В1 та мають бути виключеними з нашого огляду (4600-4450 рр. до н.е. (Reingruber, Rassamakin 2016)). Посуд етапу Кукутень А-Трипілля В1 був зафіксований в контекстах Гумельниці на етапах А2-В1 (Frînculeasa 2016; Reingruber, Rassamakin 2016). Сильний вплив трипільської культури зафіксований в особливому варіанті Гумельниці – Болград-Алдень або Стойкань-Алдень, на поселеннях Тараклія I та

Новосельське I (Sorochin 2001, Субботин 2013, с. 113). Нещодавні радіовуглецеві дати з північної Мунтенії показують, що пізні етапи Стойкань-Алдень співіснували з Гумельницею А2 та Кукутень А3 (Frînculeasa 2016). Деякі дати отримані для Болград-Алдень добре співпадають з новими AMS датами для сабатинівської групи. Поруч з наявністю реальних гумельницьких імпортів у керамічних комплексах сабатинівських пам'яток, цей факт свідчить на користь співіснування цих двох культурних явищ. Отримані результати свідчать про те, що датування гумельницьких пам'яток не відповідає датам з Київської лабораторії, і вони є синхронними до нового датування методом прискореної мас-спектрометрії.

Також необхідним є врахування ранньотрипільських поселень мікрорегіону, де розташовані пам'ятки сабатинівського типу. Вони передують розвитку останніх та можуть слугувати для визначення *terminus post quem*. На сьогодні відомими є 9 таких пам'яток (Пересунчак 2012). Деякі з них розташовані у 5-10 км від Березівської ГЕС та Сабатинівки I. Для двох поселень, Могильна III та Могильна V, є відомими AMS дати (Kiosak et al. 2020). За ними поселення могли існувати в періоді 4677-4466 calBC (2σ). Тобто, ранньотрипільські поселення могли існувати у регіоні у першій половині V тис. до н.е. і це виключає тезу про пам'ятки етапу VI у даний проміжок часу. Носії розписного посуду могли з'явитися у регіоні вже у другій половині V тис. до н.е.

Таким чином, комбінуючи різні лінії аргументації, можна припустити, що поселення сабатинівського типу існували в період 44-42 ст. до н.е. Також для пам'яток групи було зафіксовано низку міжкультурних зв'язків в різних напрямках. При аналізі керамічних знахідок було виявлено, що ці матеріали були синхронними до скелянської фази середньостогівської культури, Кукутень А3-4 та Гумельниці А2-В1. Ці яскраві зв'язки зробили регіон Середнього Побужжя перехресною точкою різних впливів, соціальних та культурних імпульсів, чудовим середовищем для соціальних інновацій.

Поселення сабатинівського типу також можуть слугувати «філософським каменем» для синхронізації степових культурних груп, які населяли регіон

Дніпровського Надпоріжжя і східніші території з археологічними культурами у регіоні між Карпатами та Дністром і Дунаєм. Наприклад, наявність скелянського посуду та розписного кукутеньського посуду з зачисток на пам'ятці Шамраї може буди одним з цікавих моментів для дослідження цих двох явищ.

Посуд скелянського типу був першим «степовим впливом» в комплексі Кукутень-Трипілля (Цвек, Рассамакін 2001-2002; Reingruber, Rassamakin 2016). Посудини, які в нашому огляді описані як «степові імпорти» відмінні від відомого посуду типу Кукутень С, який найчастіше присутній в керамічних комплексах Трипілля VI-VII і на більш пізніх етапах. Він нагадує середньостогівський посуд, але в більшій мірі посуд дереївської культури середнього енеоліту (Котова 2013). Так званий «степовий» компонент сабатинівської кераміки знаходить паралелі у комплексах поселень скелянської фази середньостогівської культури.

Таким чином, можна допустити, що на різних етапах трипільське населення мало контакти з різними степовими групами. При огляді цього питання необхідно зазначити, що визначення цих контактів та груп-учасників є окремою проблемою, яка не може вирішитися розглядом окремих випадків, позбавлених загальноісторичного контексту, але все-таки потребує аналізу максимально повної бази емпіричних даних на тлі історичних процесів регіону та дотичних теренів.

Отже, поселення сабатинівського типу існували в період, який був зафіксований у різних регіонах, а саме разом із скелянським етапом середньостогівської культури, похованнями новоданилівського типу, культурами Кукутень А3-А4 та Гумельниця етапу А2 (Manzura 2000; Govedarica 2004; Kotova, Videiko 2004; Rassamakin 2004; Videiko 2004; Manzura 2005; Reingruber 2012; Subbotin 2013; Govedarica, Manzura 2016; Reingruber, Rassamakin 2016). Можливим видається те, що завершення цього хронологічного етапу може бути і завершенням існування поселень сабатинівського типу. Ця подія історичного значення відбулася приблизно у 4250/4150 рр. до н.е. в тому числі і в долині Південного Бугу. Завершення цього хронологічного етапу пов'язано з сильною аридизацією степу (Герасименко 2004, с. 22). Отже, ми можемо допустити, що

зміни навколишнього середовища могли вплинути на загибель пам'яток сабатинівського типу.

5.3. Таксономічний статус сабатинівської групи пам'яток

Для комплексу Кукутень-Трипілля розроблено періодизацію (Пассек 1949, Виноградова 1985) та представлено варіанти розуміння його структури (Цвек 1999, Рижов 2001, Видейко Бурдо 2020). При вивченні етапу VI розглядається низка локально-хронологічних варіантів (Черныш 1982, Палагута 2016, Бурдо 2018). Проблемою даного підрозділу є таксономічний статус сабатинівської групи в системі безпосередньо комплексу Кукутень-Трипілля.

На сучасному етапі дослідження, Кукутень-Трипілля визначається як культурний комплекс. За дефініцією Й. Буйни (за: Колпаков 2013, с. 68), культурний комплекс це – «група синхронних або хронологічно пов'язаних сусідніх археологічних культур або груп, які характеризуються низкою ключових ознак з власними внутрішніми зв'язками між ними». Це чудово відображає стан дослідження Кукутень-Трипілля крізь призму якраз археологічної науки. Зустрічається також і термін «культурно-історична спільність/спільнота» (наприклад: Рижов 2001), яке більше спрямоване на історичну інтерпретацію подій та явищ.

При детальному аналізі сучасного стану дослідження Кукутень-Трипілля, С. Рижов зазначив, що при наявності розробленої періодизації, дослідники кукутенсько-трипільської спільності більше акцентують увагу на процес зміни типів пам'яток (2001, с. 442). Це загальноприйнята тенденція, яка базується на визначенні терміну «археологічна культура» Ю. Захарука (1964). На думку вченого, структурною одиницею трипільської культури є саме тип пам'яток (Захарук 1964, с. 39). Типи можуть бути об'єднані у локально-хронологічні варіанти. В той же час, Н.Б. Бурдо звертала увагу на те, що хоча на сьогодні і виділено більше 60 структурних угруповань, вони повністю не висвітлюють структуру культурного комплексу Кукутень-Трипілля (Бурдо 2018, с. 18-19).

Серед проблем дослідниці визначає відсутність системних досліджень багатьох поселень та різну мету виділення локальних підрозділів.

Важливим є огляд визначень безпосередньо угруповань пам'яток етапу VI в Середньому Побужжі. В літературі окрім формулювання «сабатинівський тип» («тип Сабатинівка I») (Даниленко, Шмаглій 1972, Черныш 1982, Бурдо 2015) зустрічається і «сабатинівська група» (Палагута 2016). Останній варіант пов'язаний тим, що І.В. Палагута розглядає сабатинівські пам'ятки, як складову борисівського типу (2016). Борисівські ж пам'ятки описуються також як «тип» (Черныш 1975; Палагута 2016) так і «група» (Видейко, Бурдо 2020). Звісно, «тип», як і зазначалося раніше, це традиційний для трипільознавства патерн, через який виконується спроба більш детально розглянути структуру цього культурного комплексу. Але для ці два терміни дещо відрізняються. «Тип» – стійке поєднання ознак, яке є відмінним від інших стійких поєднань ознак (Колпаков 2013, с.44), коли «група» може використовуватися для будь-яких об'єднаних або виділених сукупності об'єктів (Колпаков 2013, с. 28). Отже, стосовно угруповання варіанту Сабатинівки I застосування терміну «група» є необхідним для поселень етапу VI у південній частині Середнього Побужжя (більше за їхньою локалізацією), а «тип» для більш стійких ознак, які були виявлені при детальному аналізі в першу чергу матеріальної культури. Таким чином, не всі поселення у даному регіоні можуть відповідати сабатинівському типу.

Що визначає сабатинівський тип? У роботі Н.Б. Бурдо (2015) було виділено категорії кераміки та зазначено певні особливості сабатинівського типу, що розглядалося у попередніх розділах (див. підрозділ 4.1). При статистичному аналізі колекцій поселень простежується цікава тенденція. Для більшості сабатинівських пам'яток характерним є кількісне домінування канельованого орнаменту (див. дод. 6.29.). Серед доступних даних про борисівський тип стає відомо, що там більше представлені посудини із заглибленим орнаментом. В той же час, на пам'ятці Тополі, яку було попередньо віднесено до сабатинівського типу, простежується також превалювання заглибленого орнаменту. І ще на одній пам'ятці етапу VI Мечиславка, розташованого на відстані менше 20 км на схід від

Тополь, простежується наведена вище тенденція (див. дод. 6.29.). Ці дані поки попередні та базуються на колекціях, зібраних під час поверхневих зборів, але відображають цікаву схему впливу різних угруповань.

Відомими є дати для двох пам'яток борисівського типу. Після калібрування хронологічним відрізком, під час якого існувало поселення Красноставка є 4500-3750 calBC, а Плисків-Чернявка міг існувати протягом періоду 4910-4540 calBC. В порівнянні з датами, отриманими в київській лабораторії, сабатинівські поселення співіснували з борисівськими. За ними, Сабатинівка I датується періодом 4800-4498 calBC, а Березівська ГЕС 4711-4401 calBC (Rassamakin 2012, tabl. 2, 2).

Характерним для типу може бути також і форма посуду. Сабатинівські поселення визначаються відсутністю біноклеподібних посудин, які зустрічаються на багатьох трипільських поселеннях, в тому числі борисівської групи (Радієвська 2003, с. 29). При цьому, на сабатинівських пам'ятках наявні «моноклі». Такий посуд є характерним для західного ареалу Кукутень-Трипілля (Палагута 2016, с. 155). Це може свідчити якраз про вплив західних регіонів та своєрідність Сабатинівки I та Березівської ГЕС, де були зафіксовані ці артефакти (Палагута 2016, с. 157).

В дослідженнях Кукутень А-Трипілля VI сабатинівські пам'ятки традиційно представлені на перших ступенях середнього етапу Трипілля. К.К. Черниш розглядала сабатинівський тип в контексті другої стадії середнього етапу, синхронним поселенням Хебешешть I, Извоаре II₂, Поливанів Яр III, і визначала цей тип як більш ранній за поселення борисівського типу та пам'ятки Трушешть-Цугуеца (1982, табл. 9). О.Г. Корвін-Піотровський розглядав локальні варіанти пам'яток в Подністров'ї і відніс посуд з канельованим орнаментом і штампом (на прикладі Озаринців) до стадії VI/I (Колесников 1985, с. 50). До наступної стадії за запропонованою схемою належать поселення з канельованим орнаментом без штампу, а до третьої належать поселення з відсутньою канельованою керамікою у матеріальному комплексі (Колесников 1985, с. 52). На нашу думку, ці групи можуть відповідати локальній варіативності заглибленого орнаменту, а не

хронологічній. Канельований декор без штампу зустрічається і на поселеннях етапу Трипілля А, наприклад серед пам'яток Тимкове та Олександрівка (Петренко, Поліщук 2004, с. 82, 84).

На початкових етапах VI сабатинівські та борисівські поселення розглядає Т.О. Попова (2003, табл. 7). Даний ступінь є синхронним до Кукутенів А_{2-3, 3-4}. На думку дослідниці на наступному ступені існували поселення Трушешть-Цугуеца, Куконештій Векь I та Тетероука Ноуе. Це може підтверджувати думку, що Кукутенів А3 та Кукутенів А4 могли бути синхронними. Розписні посудини з Сабатинівки I та Березівської ГЕС знаходять аналогії у вищенаведених поселеннях, що за схемою Т.О. Попової існували пізніше за сабатинівські (див. дод. 11.1.).

Також до стадії VI/1 Сабатинівку I та Березівську ГЕС відносить І.В. Палагута (2016, рис. 90). Вона синхронна Кукутенів А₁₋₃. Сабатинівські пам'ятки співіснували з Борисівкою, Зарубинцями і Озаринцями і разом представляють східний локальний варіант (Палагута 2016, рис. 90). Керамічний комплекс даної стадії поєднує в собі архаїчні риси (горщикоподібні посудини, спіралеподібні та змієподібні орнаментальні композиції, кришки з високим грибоподібним навершям) та інновації доби – поліхромний та біхромний розпис на посуді (Палагута 2016, с. 151).

У результаті, наявні на сьогодні варіанти бачення сабатинівської групи серед комплексів етапу Кукутенів А-Трипілля VI спрямовані на аналіз керамічного матеріалу, його еволюцію та появи у ньому інновацій у вигляді розписного посуду. Завдяки новим датам для поселень групи, стає відомо, що вони існували протягом 44-42 ст. до н.е. Це може свідчити про те що, при збереженні прекукутенівської традиції з архаїчними рисами, ці поселення були в зоні розповсюдження кукутенівської кераміки, найсхіднішим її ареалом.

Сабатинівський тип поселень характеризується превалюванням столового посуду з заглибленим декоруванням. Серед нього, більш представленими є посудини з канельованим орнаментом та штампом. «Степовий» посуд, що синхронний скелянській фазі середньостогівської культури є нечисленним, але

при дослідженнях останніх років, відомості про кераміку даної категорії значно розширюються. Яскравим прикладом виступає поселення Шамраї (Лобанова, Киосак 2020). За відносною хронологією, розписна поліхромна кераміка з сабатинівських пам'яток знаходить аналогії серед комплексів Кукутень А₃₋₄ (див. дод. 11.1.). Вплив кукутеньського ареалу простежується і на формі посуду. Серед нього, виразним прикладом є моноклеподібні посудини, які є на Сабатинівці I та Березівській ГЕС. В той же час, «біноклі», які наявні на пам'ятках борисівської групи, відсутні у комплексах сабатинівського типу.

До сабатинівського типу традиційно відносять «класичні» поселення – Сабатинівка I та Березівська ГЕС. До типу можна ще включити Кам'яне-Завалля I, Шамраї, Козачий Яр I. Ще два поселення – Козачий Яр II та Довгий Яр – попередньо були віднесені до сабатинівського типу (Бурдо 2015, табл. 2), але їхній комплекс знахідок не є численним. Козачий Яр II, як відомо є майже зруйнованим, а з Довгого Яру походять одиничні знахідки. Північніше від вищенаведених поселень розташовані Тополі та Мечиславка. Серед їхнього керамічного комплексу більше представленими є посудини із заглибленим орнаментом, на відміну від сабатинівських пам'яток з канельованим. Таким чином, у Середньому Побужжі наявні поселення сабатинівської та борисівської груп та поселень, на яких простежуються межі впливу цих двох угруповань.

5.4. Історичний нарис

На історичний процес у Середньому Побужжі в другій половині V тис. до н.е. вплинула низка змін, характерних для енеолітичної доби. Поселення сабатинівської групи розташовані на перетині умовних напрямків надходження різних інновацій даного періоду – з південного-заходу та сходу. Наявність рис, характерних для Кукутень-Трипілля етапу VI та компонентів інших культур утворює виняткову ситуацію на поселеннях Побужжя.

Важливою складовою реконструкції історичного процесу регіону є відображення кризи трансформації традиції Прекукутень у Кукутень (Видейко, Бурдо 2020, с. 11). Це насамперед питання розповсюдження розписної кераміки по всьому ареалу культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Під «традицією

Прекукутень» розуміється домінування у керамічних комплексах столових посудин із заглибленим орнаментом, які також могли бути декоровані розписом, але це робилося вже після обпалу посудини.

Для стадії Кукутень А-Трипілля VI найбільшою інновацією, що виступає культуроутворюючим фактором є вищезгадана розписна кераміка (Видейко, Бурдо 2020, с. 9). Поява такого посуду посприяла утворенню низки локально-хронологічних угруповань, що були попередньо поділені дослідниками на два варіанти: з прекукутеньською та кукутеньською традиціями та лише з прекукутеньською (Видейко, Бурдо 2020). Побузькі борисівська та сабатинівська групи поселень належать до другого зазначеного варіанту (Видейко, Бурдо 2020). Це свідчить про те, що серед посуду цих угруповань кількісно домінує кераміка з заглибленим орнаментом. Але зазначимо, що серед керамічних комплексів сабатинівських пам'яток наявними є і посудини з розписом до обпалу. Вони складають невеликий відсоток – 3% від загальної кількості знахідок (див. дод. 6.29.). Одиначними фрагментами вони представлені і у борисівській групі (Черныш 1975, с. 5). Розписний посуд є імпортом та характерним для культури Кукутень – південно-західних сусідів населення Середнього Побужжя. Посуд не походить з одного пункту або поселення (Бурдо 2015, с. 23). Аналогії фіксуються на багатьох пам'ятках Кукутень А3-4 у Подністер'ї та Попрутті (Бурдо 2015, с. 23). Сабатинівські пам'ятки є найсхіднішим ареалом розповсюдження розписної кераміки серед відомих на сьогодні трипільських поселень Кукутень А-Трипілля VI.

Повертаючись до традиції Прекукутень, важливо зазначити, що заглиблений орнамент на посуді даної традиції може бути варіативним. Типовими для етапу Трипілля VI є заглиблений орнамент та декор з канелюрами, який часто зустрічається в композиції зі штампом. Всі ці варіанти орнаменту можуть відрізнитися своєю орнаментальною схемою (див. дод. 6.1.). Поселення сабатинівської групи представлені керамічним комплексом, де домінуючим кількісно є посуд з канельованим орнаментом, а поселення борисівської, де домінуючим є декор із заглибленими лініями (див. дод. 12.1.). Це свідчить про

варіанти прекукутенської керамічної традиції навіть у межах певних регіонів, у нашому випадку, Середнього Побужжя.

Повсякденне життя населення формується в тому числі завдяки впливу природного середовища. Жителі сабатинівської групи проживали у регіоні протягом завершальних етапів атлантикуму середнього голоцену – переходу від головного оптимуму широколистяної флори до остеповіння регіону (Герасименко 2004; див. дод. 3.1.). Вже у першій половині IV тис. до н.е. настає більш холодний та посушливий клімат суббореалу. Таким чином, жителі поселень застали у лісостеповій зоні у 44-42 ст. до н.е. сприятливі природні умови, що дозволило розвивати землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство та збиральництво. Аналіз археозоологічного матеріалу показує, що для тваринництва метою були і первинні і вторинні продукти. Тому можна припустити, що процес революції вторинних продуктів у регіоні проходив поступово, подібно до регіону центральних Балкан (Marciniak 2011, p. 125), коли рівномірно зустрічаються ці два варіанти. Це свідчить про урізноманітнення тваринництва і більшу диверсифікацію даного виду господарської діяльності.

Зручні кліматичні умови у лісостеповій зоні ще на попередньому етапі, Прекукутень-Трипілля, могли бути одним з чинників економічного благополуччя та стійкого розвитку суспільства у західному ареалі культурного комплексу (Видейко, Бурдо 2020, с. 10). Це посприяло росту кількості населення на наступному етапі та колонізації територій на схід від Дністра (Видейко, Бурдо 2020, с. 10).

Окрім південно-західного впливу, трипільське населення Побужжя контактувало з культурами степового енеоліту, про що свідчать знахідки та виявлені об'єкти. До знахідок належить виразний посуд з домішкою товчених мушель, кам'яні скіпетри та булави, металеве озброєння нового типу у вигляді біфасіальних наконечників. Характерними об'єктами для цього питання є заглиблені рови навколо поселень.

Степовий вплив, або контакти зі степовим населенням трактують по-різному. Дана проблема широко представлена в історіографії багатьма варіантами

бачення. Наприклад, концепцію М. Гімбутас про прабатьківщину індоєвропейців та їхню експансію зі сходу у Карпато-Подунавський регіон та на Балкани відстоює та доповнює В.А. Дергачов (2007). На противагу цьому, існує концепція, що даний комплекс ознак в археологічному матеріалі був результатом внутрішнього розвитку ранньоземлеробських культур (Манзура 2000).

Серед матеріального комплексу вирізняється «кухонний» посуд з домішкою товчених мушель у тісті та орнаментом у вигляді прокреслених ліній та коротких гребінцевих відтисків, аналогії яким можна знайти в комплексах середньостогівської культури (див. дод. 11.2.). Цікавим є питання про морфологію посудин, адже у сабатинівській групі були зафіксовані фрагменти кераміки даної групи з пласким денцем, що за морфологією не є поширеним для пам'яток степового енеоліту (Котова 2006). Зазначимо, що «степові» посудини на поселеннях сабатинівської групи, за якими можна хоча б частково реконструювати форму придонної частини, представлені одиничними знахідками (Даниленко, Шмаглій 1972, рис. 7). Цікавою є теза про те, що ці посудини могли бути імітацією, коли посуд виготовлявся трипільськими майстрами, але подібно до середньостогівської традиції, запозичуючи техніку виготовлення посудин (Цвек, Рассамакин 2001-2002, с. 233).

Важливим доповненням проблеми «степового впливу» є колекція знахідок з поселення Шамраї (Кіосак 2016, Лобанова, Киосак 2020). Вибірка, що була отримана при поверхневих зборах та зачистках, є найбільш виразною та різноманітною на «степові» артефакти серед відомих на сьогодні керамічних комплексів сабатинівської групи. Вони знаходять прямі відповідності у скелянському посуді середньостогівської культури. Тому взаємозв'язки зі степовим енеолітичним населенням можна простежити у діахронній перспективі і вони могли відрізнитися на різних етапах розвитку. Наприклад, на ще одному поселенні групи – Кам'яному-Заваллі 1 – було виявлено два рови у вигляді півкіл, що обмежують житлову зону (Saile et al 2016c; Kiosak 2019). При дослідженні поселення було зібрано виразну вибірку біфасіальних кременевих наконечників металюного озброєння. Як рови, так і наконечники металюного озброєння

відносять до доказів мілітарного характеру стосунків трипільців та степовиків (Дергачев 2007). При цьому, цікавим є безпосереднє сусідство свідочтв «воєнного» контакту та «мирної» взаємодії, що відображається на матеріалах цих двох поселень, Кам'яного-Завалля 1 та Шамраїв. Така картина показує неоднозначність, багатогранність та динамічність трипільсько-степових контактів, які розвивалися і змінювалися протягом часу і ймовірно у реальному історичному масштабі протягом життя одного-двох поколінь приблизно 4250 р. до н.е.

Ще зі степовим компонентом пов'язують кам'яні скіпетри, що схематично зображують голову коня, та кам'яні булави. Такі знахідки були зафіксовані на Сабатинівці I та Березівській ГЕС (Даниленко, Шмаглій 1972, рис. 2, 4; Петренко 2008, рис. 3). Скіпетри є складовою обговорення процесу доместикації коня та появи вершництва. При дослідженні археозоологічного комплексу Березівської ГЕС, О.П. Секерська зазначила, що на даному етапі на поселенні жителі мали справу саме з диким конем (Секерська 2020). Вершництво у такому випадку могло бути унікальним знанням представників інших культур. Функціональне значення кам'яних скіпетрів описують як символ військової влади, що пояснюється винятковістю та унікальністю даних виробів (Дергачев 2007, с. 455).

На думку Л.С. Клейна, дані кам'яні знаряддя зображують міфічну істоту – єдинорога. Це пояснюється систематичним зображення рогу на лобі або маківці (Клейн 2010, с. 320). Ці кам'яні вироби могли виступати як жрецькі знаряддя при дошлюбних ритуалах (Клейн 2010, с. 320). Л.С. Клейн аргументує це тим, що у індоєвропейців конеподібні істоти належали до божеств ініціації, які були хранителями та розпорядниками цноти та норм дошлюбного віку (2010, с. 210). І у цьому випадку залишається незрозумілим, чи виникли ці функції у культурах дикого чи доместикованого коня (Клейн 2010, с. 320).

В. Петренко інтерпретував скіпетри як «сакральні-професійні інсигнії» (2008, с. 73). На думку дослідника, вони були атрибутом етнопрофесійної групи «приборкувачів коней» (Петренко 2008, с. 73).

Система господарства та світогляд жителів поселень сабатинівської групи могли бути складовими їхньої ідентичності. Вона могла посилюватися при контактах, особливо мілітарного характеру, з жителями степових культур, які значно відрізнялися світоглядно та за матеріальною культурою. Також не винятковою може бути трансформація і зміни культури трипільців, що в першу чергу простежується за запозиченнями у технології виготовлення та оздоблення керамічного посуду.

Зазначимо, що етап Кукутень А-Трипілля VI передує яскравому періоду цього культурного комплексу – появи поселень-гігантів, великих за площею, населенням та таких, що вирізнялися складною структурою. У роботах, присвячених сабатинівській групі поселень, відомими є площі для двох з них – Березівської ГЕС (10 га) та Кам'яного-Завалля 1 (4 га) (Цвек 2005, с. 314, Saile et al. 2016, р. 471). Для порівняння, площа одного з найбільших ранньотрипільських поселень у регіоні Могильної III складає більше 7 га (Дудкін, Відейко 2004, с. 305). Наявними є також дані про сусідні для сабатинівців поселення Буго-Дністровського межиріччя. За ними і на етапі Трипілля А, і на етапі Трипілля VI присутні лише поселення розміром до 9,8 га (Рудь 2018, с. 67). Превалюючими за кількістю вони є і на етапі VI-VII, але саме у цей період з'являються поселення значно більші за розмірами (Рудь 2018, с. 67). Отже, значних змін за площами поселень на етапах А та VI не простежується, вони збільшуються вже на наступному етапі Кукутень-Трипілля. В той же час, збільшується кількість безпосередньо поселень та їхніх локальних угруповань.

За доби енеоліту складається балкано-карпатська металургійна провінція. Кукутень-Трипілля відносять до її західного ареалу, для якого є характерним піднесення металургії в поєднанні з розвитком господарства (Рындина 1993, с. 18). У металообробці трипільці етапу VI зазнали впливу комплексу Коджардермен-Гумельниця-Караново VI (Рындина 1993, с. 18). Поява нового виду діяльності відображена на пам'ятці Березівська ГЕС, де були виявлені споруди та знаряддя, що свідчать про металообробку безпосередньо на поселенні (Цвек 2005, с. 314). Але важливо зазначити, що мідні знахідки є нечисленними на

пам'ятках сабатинівської групи і могли відігравати роль престижних речей для населення, серед яких були знаряддя праці, прикраси та сокира-молот (Цвек 2005, с. 315, рис. 1).

Окрім яскравих та характерних для енеолітичної доби мідних виробів, про контакти з комплексом Коджардермен-Гумельниця-Караново VI свідчать керамічні артефакти (див. дод. 11.3.). Вони не є численними, але представлені виразними формами, аналогії присутні наприклад серед комплексу телю П'єстреле (Hansen et al. 2012; Reingruber 2012).

Ще однією категорією знахідок соціально-престижних предметів ранніх землеробів були жадеїтові вироби. У балкано-карпатському регіоні та у західній Європі виявлено низку яскравих об'єктів з подібними знахідками, що може свідчити про мережу розповсюдження та обміну подібних знарядь. Прикладом виступають Варненський могильник на узбережжі Чорного моря та цвинтар Карнак на берегах Атлантичного океану (Petrequin et al., 2017). В балкано-карпатській мережі розповсюдження найсхіднішим, з відомих на сьогодні пунктів, є поселення сабатинівської групи – Тополі. Тут, під час поверхневих зборів, було виявлено фрагмент жадеїтової сокири (Пересунчак 2015, Petrequin et al., 2017). За петрографічним аналізом, знаряддя походить з регіону Альпійських гір (Petrequin et al. 2017).

Наведений вище огляд дає змогу дійти висновку, що сабатинівська група на етапі VI могла бути певною південно-східною периферією комплексу Кукутень-Трипілля. Завдяки розташуванню поселень, їхні жителі зустрілися з низкою сучасних інновацій, які просувалися з різних напрямків. Характерною для даного періоду є криза зміни традиції Прекукутень на Кукутень. Вона також характеризується збільшенням кількості населення та ускладненням соціальних структур. У зв'язку з цим, з'явилася більша кількість поселень, які при дослідженнях поділяють на локальні угруповання. Про ускладнення надобщинної структури та її ієрархії може свідчити мережа обміну рідкісних соціально-престижних предметів (мідні вироби, жадеїтові сокири). На наступних етапах Кукутень-Трипілля, трипільці об'єднувалися у великі агломерації мега-поселень.

ВИСНОВКИ

Завдяки дослідженню поселень сабатинівської групи вдалося встановити характерні особливості даної таксономічної одиниці культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Ці результати наведені нижче, відповідаючи поставленим задачам даної роботи:

1. Дослідження Кукутень-Трипілля, поява більшої кількості виявлених поселень та розширення джерельної бази дало поштовх для розвитку ідей щодо періодизації та структури цього культурного комплексу. Фундаментальною в даному сенсі у вітчизняній археології стала робота Т.С. Пассек, де детально висвітлено бачення періодизації трипільської культури. За нею, поселення Сабатинівка I відповідає початку середнього етапу – VI. Подальші дослідження та нововиявлені пам'ятки розширили бачення Кукутень-Трипілля у Середньому Побужжі і починаючи з 1970-х років, з'являються варіанти виділення локальних варіантів у даному регіоні. Проблема контактів степового рухливого населення та трипільців була основною в роботі В. Даниленка та М. Шмаглія. Пам'ятки типу Сабатинівка I у дослідників виступають як трипільські поселення, які розташовані на межі лісостепу та степу. У комплексах цих поселень наявний яскравий степовий компонент – зооморфні скіпетри, протопсалії та «степовим» посудом.

К.К. Черниш вбачала особливість пам'яток сабатинівського типу у наявності у керамічних комплексах поселень розписного імпортного посуду. Також дослідниця розробляла відносну хронологію в дусі періодизації Т.С. Пассек. На думку К.К. Черниш, поселення сабатинівського типу належать до другого ступеню середнього етапу трипільської культури.

Як складову Східнотрипільської культури поселення Сабатинівка I та Березівська ГЕС розглядає О.В. Цвек. У південнобузький локальний варіант дослідницею було включено поселення етапу A та більш пізніх етапів. За цією схемою, локальний варіант розвивався протягом довгого часу. Але, за останніми даними по хронології пам'яток регіону, складно простежити генетичний розвиток

поселень, адже між пам'ятками етапів А та VI південнобузького локального варіанту простежується розрив у 150-300 років.

У роботах І.В. Палагути поселення сабатинівської групи розташовані у системі борисівського типу пам'яток у Середньому Побужжі у контексті східного локального варіанту Кукутень-Трипілля. На думку дослідника, вони поєднують архаїчні риси з керамікою нової традиції – Кукутень.

У вузькому розумінні, локальному і хронологічному, поселення сабатинівського типу розглядає Н.Б. Бурдо. Пам'ятки, виявлені і досліджені, починаючи з 1996 року, значно розширюють розуміння мікрорегіону на етапі Кукутень А – Трипілля VI. На думку дослідниці, вісім поселень етапу VI мають характерні особливості, відображені в першу чергу у керамічному комплексі, і належать до однієї таксономічної одиниці – сабатинівського типу.

Варіанти визначення локального варіанту у Середньому Побужжі зачіпають важливі аспекти матеріальної культури та життя населення регіону. Серед них – виготовлення столового посуду із заглибленим орнаментом, який є домінуючим у керамічному комплексі, поява у регіоні посуду нової традиції – Кукутень та контакти із населенням культур степового енеоліту. Не дивлячись на багатовекторні інтерпретації даних, виявлених завдяки дослідженням поселень, вони базуються на знахідках, часто описаних поза контекстом. Хід робіт та результати досліджень поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС, які відображенні у всіх варіантах бачень локальних угруповань у регіоні, не є широко висвітленими у публікаціях. Корисним є детальне вивчення наявних матеріалів з поселень, що допоможе точніше виявити регіональні особливості – у матеріальному комплексі, об'єктах, розташуванні тощо.

2. Археологічні дослідження поселень етапу Трипілля VI почалися у 1930-х роках та продовжуються по сьогоднішній день. Кожна пам'ятка вивчалася за методологією, прийнятною в певний історичний період.

Першим досліджувалося поселення Сабатинівка I. У 1930-х роках метою робіт виступало дослідження трипільської культури, а у повоєнні роки дослідники

акцентували свою увагу на вивчення двох культурних шарів – енеолітичного та доби пізньої бронзи.

Наступний етап дослідження регіону пов'язаний з відкриттям у поселення Березівська ГЕС – пам'ятки з яскравою матеріальною культурою (імпорти з культури Кукутень та «степова» кераміка). У 1950-х роках розкопки велися невеликою площею, але при цьому було виявлено характерні трипільські об'єкти. Значно більшу ділянку було відкрито під час робіт у 1960-х рр., коли було досліджено різноманітні об'єкти - площадки, «землянки», рештки ритуальних споруд. Також результатом робіт є виразна колекція виявлених знахідок, яка на сьогодні є частково опублікованою.

Мікрорегіон досліджувався у 1970-х роках співробітниками ОГУ імені І.І. Мечникова. Тоді було відкрито поселення Завалля І (Кам'яне-Завалля 1). Але у зв'язку з нечисленними матеріалами, пам'ятку було віднесено до етапу Трипілья А.

Масштабні роботи на поселенні Березівська ГЕС продовжилися у 1989 році і завершилися лише через десять років. В публікаціях, присвячених результатам робіт на пам'ятці, її площа складає 10 га і є найбільшою серед поселень даного етапу у мікрорегіоні. Було виявлено різноманітні споруди, включаючи об'єкти, пов'язані із металообробкою.

Дослідження на рубежі ХХ та ХХІ ст. відзначаються різними напрямками робіт. До першого належать розвідки, завдяки яким було виявлено ще п'ять поселень Трипілья ВІ та ширше досліджено Кам'яне-Завалля 1. Після аналізу нових матеріалів, пам'ятку також було віднесено до етапу ВІ. Другим напрямком є вивчення матеріалів розкопок перших етапів дослідження регіону для визначення особливостей опорних пам'яток даного локального угруповання – Сабатинівки І та Березівської ГЕС. Останнім напрямком є міждисциплінарні дослідження. Завдяки цьому для поселень сабатинівської групи було застосовано палеозоологічний, петрографічний, палеопедологічний аналізи, радіовуглецеве датування та геомагнітну зйомку.

3. Ландшафт, у якому існували жителі сабатинівських поселень складався із середовища з відкритими просторами та великими лісовими масивами у долинах річок. В цей період розпочалася потужна аридизація степу. При цьому, лісові масиви зберегли своє значення. Це відображено на палеоботанічних знахідках з Березівської ГЕС, на доступних палінологічних колонках з Небелівки та Троїцького та на археозоологічних матеріалах з Сабатинівки I, Березівської ГЕС та Кам'яного-Завалля 1. Ранні землероби регіону могли облаштовувати орні поля чи пасовиська у залісненому середовищі, де за межами починався підлісок, а за ним справжній ліс. Свідченням про відвідування населенням сабатинівських поселень відкритих степових просторів є кістки тварин, характерних для даного середовища. Велику роль відігравав і Південний Буг з його ресурсами. Серед решток палеозоологічних матеріалів було визначено рештки риб, невеликих прибережних ссавців, черепах та молюсків.

4. Поселення Кукутень А – Трипілля VI були розміщені у лісостеповій зоні в басейнах великих річок – Південного Бугу, Дністра, Пруту, Сірету. Найбільша щільність розташування поселень даного етапу простежується у Середньому Подністров'ї. Побузькі пам'ятки сабатинівської групи знаходилися у східній частині ареалу розповсюдження Кукутень А-Трипілля VI. Більшість пам'яток групи мали високу топографічну позицію (надзаплавна тераса, плато або його схил). Виключенням є Кам'яне-Завалля 1, яке розміщувалося на високій заплавної терасі.

5. Складною видається реконструкція планіграфії та стратиграфії поселень сабатинівської групи. У публікаціях інформація не завжди є вичерпною і в такому випадку необхідним є огляд архівних матеріалів про дослідження мікрорегіону на півдні Середнього Побужжя.

Дані про площу сабатинівських поселень є доступними для Березівської ГЕС та Кам'яного-Завалля I. Для першого є відсутнім зведений план розкопок багатьох років (1962-1965-х та 1989-1999-х), але опубліковані дані свідчать про площу у 10 га. На другому було проведено геомагнітне сканування, за яким площа поселення

становить 4 га. При цьому, було зафіксовано дві аномалії, які інтерпретують як можливі оборонні рови.

Завдяки аналізу польової документації про дослідження поселення Сабатинівка I 1938-1939-х років було реконструйовано план розкопу та розташування виявлених об'єктів (господарські ями та залишки площадок). Також за польовим описом було реконструйовано план залягання культурних шарів пам'ятки (Кукутень-Трипілля та сабатинівської культури). Починаючи з глибини 2 м на ділянці 1938 року зафіксовано скупчення численних кременевих знарядь.

Частину площадки було відкрито під час зачистки поселення Шамраї. Також результатами робіт виступила яскрава керамічна колекція, яка доповнює джерельну базу для дослідження проблеми контактів трипільців зі степовим населенням.

Під час розвідок у регіоні, залишки глинобитних споруд було виявлено на пам'ятках Тополі, Козачий Яр 1, Козачий Яр 2.

6. Результатом дослідження матеріальної культури сабатинівської групи є виділення низки характерних рис для цих пам'яток. Домінуючим серед керамічних знахідок є посуд із варіаціями заглибленої орнаменталії. Серед них найчисленнішим є посуд з канельованим орнаментом (в комбінації із квадратним та круглим штампами). Виразною, хоча і невеликою за кількістю (3%) є вибірка імпортного розписного посуду. Зазначимо, що на даному етапі Кукутень-Трипілля, сабатинівські поселення є найсхіднішим ареалом розповсюдження посуду нової традиції. Наявними у керамічних комплексах є нечисленні фрагменти посуду комплексу Гумельниця. За такими рисами виділяється пам'ятка Тополі – де фактично відсутні розписні посудини даного етапу, а у столовому посуді домінуючими є керамічні знахідки із заглибленими лініями. Попередньо нечисленні приклади посуду з домішкою товчених мушель, що свідчить про «степову» традицію виготовлення посуду, з Березівської ГЕС та Сабатинівки I нещодавно поповнилися колекцією з пам'ятки Шамраї.

Вироби з кісток представлені класами знарядь та прикрас. Серед знарядь було виявлено вироби для виготовлення посуду, обробки землі, тканин, шкіри тощо. У комплексі знахідок наявними є прикраси та підвіски.

Серед кременевих знарядь виразними є біфасіальні вістря металльної зброї. Завдяки новим даним з виявлених об'єктів на поселеннях, та наявним виробам з каменю (скіпетри та булави) вони значно доповнюють питання контактів зі степовим населенням.

7. За наявності нових даних про хронологію поселень сабатинівського типу було виявлено, що вони могли існувати синхронно зі скелянським етапом середньостогівської культури, похованнями новоданилівського типу, етапом А3-А4 культури Кукутень та етапом А2 Гумельниці. Протягом завершення цього хронологічного етапу могло відбуватися і завершення існування пам'яток сабатинівської групи. Ці історичні процеси могли проходити у 4250/4150 р. і у досліджуваному мікрорегіоні Середнього Побужжя. Вони могли бути пов'язані з сильною аридицацією степу та вплинути на загибель поселень сабатинівської групи.

8. Поселення сабатинівської групи на етапі VI могли бути південно-східною периферією Кукутень-Трипілля. Через своє розташування, жителі регіону зустрілися з багатьма сучасними інноваціями, що надходили з різних напрямків. Цікавою для даного етапу є зміна традицій – Прекукутень у Кукутень, яка також може характеризуватися збільшенням кількості поселень, які при дослідженнях поділяють на угруповання. Поява та мережа обміну рідкісних соціально-престижних предметів – мідних виробів, жадеїтових сокир – свідчить про подальше ускладнення надобщинної структури. На наступних етапах Кукутень-Трипілля, жителі поселень почали об'єднуватися у значно більші агломерації – мега-поселення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

а. Архівні джерела

1. б.а. 1938. *Геологический профиль на месте раскопок в с. Сабатиновке*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59570.
2. б.а. 1938. *Геологический профиль Сабатиновской стоянки*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59569.
3. б.а. 1938. *Зарисовка культурного слоя квадратов 32С, 33С, 34С, 35С (Сабатиновка, 1938)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59566, арк. 1.
4. б.а. 1938. *Разрезы с поселения Сабатиновка (1938)*. Науковий архів ОАМ НАН України, без номеру, арк. 1.
5. б.а. 1938-1939а. *План расположения села Сабатиновка*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59630, арк. 1.
6. б.а. 1938-1939б. *План раскопок селища Трипольской культуры в с. Сабатиновке Одес. обл.* Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59563, арк. 1.
7. б.а. 1938-1939с. *Фотоальбом з розкопок Сабатинівки I у 1938-1939 рр.* Науковий архів ОАМ НАН України. ОГИМ 69040/2, 69040/34, 69040/48, 69040/49, 69040/52, 69040/54, 69040/56, 69040/50, 69040/90, 69040/91, 69040/93, 69040/105, 69040/107, 69040/108, 69040/115, 69040/116, 69040/119, 69040/123, 69040/128.
8. б.а. 1939. *Село Сабатиновка 1939 г. Культурный слой Ib. 1939*. Науковий архів ОАМ НАН України. ОГИМ 59567, арк. 1.
9. Браунер, А.А., 1941. *Описание домашних и диких млекопитающих, найденных при раскопках 1939 г. в Сабатиновке (Верстка статьи)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59280, арк. 1-15 (с. 57-71).
10. Добровольский, А. В., 1938а. *Дневник А. Добровольского раскопок в с. Сабатиновке (тетрадь №1)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГИМ 59106, арк. 1-54.

11. Добровольський, А.В., 1938b. *Дневник А. Добровольського раскопок в с. Сабатиновке (черновик)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59107, арк. 1-78.
12. Добровольський, А.В., 1938с. *Дневник А. Добровольського раскопок в с. Сабатиновке*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59109, арк. 1-11.
13. Добровольський, А.В., 1938-1939. *Креслення з розкопів с. Сабатинівка. 1938-1939*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59568.
14. Добровольський, А.В., 1939. *Дневник А. Добровольського раскопок в с. Сабатиновке*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59108, арк. 1-44.
15. Добровольський, А.В., 1947. *Звіт за дослід в Сабатинівці на лівому березі П. Бугу в 1947 р.* Науковий архів ІА НАНУ 1947/3 (3), арк. 1-23.
16. Добровольський, А.В., 1948. *Відчит за археологічні дослід Іго поселення в с. Сабатинівці в 1948 р.* Науковий архів ІА НАНУ 1948/1, арк. 1-12.
17. Добровольський, А.В., Одинцова, С.М., 1948. *Щоденник розкопів в с. Сабатинівці Грушківського району Одеської області (№1)*. Науковий архів ІА НАНУ 1948/1, арк. 1-69.
18. Кіосак, Д.В., Денисюк, В.Л., Колесниченко, А.М., 2018. *Звіт про археологічні розвідки в Гайворонському та Благовіщенському районах Кіровоградської області*. Науковий архів ОАМ НАН України 96835, арк. 1-112.
19. Кіосак, Д.В., Колесниченко, А.М., 2018. *Звіт про археологічні розвідки в Савранському та Балтському районах Одеської області в 2017 році*. Науковий архів ОАМ НАН України 96836, арк. 1-78.
20. Кіосак, Д.В., Денисюк, В.Л., Колесниченко, А.М., 2019. *Звіт про археологічні розвідки в Гайворонському та Благовіщенському районах Кіровоградської області*. Особистий архів Д.В. Кіосака.
21. Кіосак, Д.В., Лобанова, М.А., Колесниченко, А.М., 2020. *Звіт про розкопки на поселенні Кам'яне-Завалля (Савранський район Одеської області)*. Науковий архів ОАМ НАН України 97443, арк. 1-124.

22. Лагодовская, Е.Ф., 1938а. *Дневник Е.Ф. Лагодовской раскопок в с. Сабатиновке (тетрадь №1)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59103, арк. 1-50.
23. Лагодовская, Е.Ф., 1938b. *Дневник Е.Ф. Лагодовской раскопок в с. Сабатиновке (тетрадь №2)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59104, арк. 1-44.
24. Лагодовская, Е.Ф., 1938с. *Дневник Е.Ф. Лагодовской раскопок в с. Сабатиновке (тетрадь №3)*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59105, арк. 1-40.
25. Лагодовская, Е.Ф., 1938d. *Дневник Е.Ф. Лагодовской раскопок в с. Сабатиновке*. Науковий архів ОАМ НАН України, ОГІМ 59110, арк. 1-41.
26. Станко, В.Н., Смольянинова, С.П., 1974. *Разведки в Савранском и Любашовском районах Одесской области в 1974 г.* Архів ОАМ НАНУ, 74490/1, 74490/4, арк. 1-16.

б. Опубліковані джерела

27. Добровольский, А.В., [1941] 2016. Поселение трипольской культуры в с. Сабатиновка на Южном Буге. *МАСП*, XIII, с. 270-282.
28. Козубовський, Ф.А., 1933. *Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930-1932 рр. Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі*. Київ: НКО УСРР, ВУАН.
29. Сецинский, Е.И., 1901. Археологическая карта Подольской губернии, с картой, 3 табл. планов городищ, указателем географических имен и предметным указателем. В: Уварова, П.С., Слущкий, С.С. (ред.) *Труды XI Археологического съезда в Киеве, 1899, Т.1*. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешела. с. 197-354.

Література

30. Арап, Р.Я., Безусько, Л.Г., Сябряй, С.В., Тимченко, Т.В., Яковенко, С.О., 1992. Доповнення до історії рослинності півдня України в неогені - антропогені (за палеопалінологічними даними). *Український ботанічний журнал*, 49, с. 46-49.

31. Безусько, Л.Г., 2010. Нові палінологічні характеристики відкладів голоцену болота Троїцьке (Миколаївська обл., Україна). *Український ботанічний журнал*, 67, с. 560-576.
32. Безусько, Л.Г., Безусько, Т.В., Єсилевський, С.О., Ковалюх, М.М., 2000. До питання про клімат і рослинність степової зони України в голоцені. *Наукові записки НаУКМА*, 18, с. 284-287.
33. Бейлекчи, В.С., 1978. *Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная (Гумельницкие поселения Вулканешты II и Лопацика в южной части Молдавской ССР)*. Кишинев: Штиинца.
34. Бибииков, С.Н., 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: к истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы*. Москва-Ленинград: МИА.
35. Бибиикова, В.И., Старкин, А.В. 1985. Остатки сайгака позднеплейстоценового возраста из раскопок стоянки Анетовка II. *Вестник зоологии*, 5, с. 47-51.
36. Бруяко, И.В., 2009. Об исторической топографии городища Картал. *Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 39-46.
37. Бруяко, И.В., 2016. Природный ландшафт поселения Картал в эпоху энеолита. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И.В. Манзуры*. Кишинев: Stratum, с. 121-131.
38. Бруяко, И.В., Манзура, И.В., Субботин, Л.В., 2003. Энеолитический горизонт поселения Орловка II на Нижнем Дунае. В: Гаврилюк, Н.О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 56-61.
39. Бурдо, Н.Б., 1997. Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик на Кіровоградщині. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 67-71.
40. Бурдо, Н.Б. 1998. Трипільська пам'ятка етапу VI біля с. Сокільці на Південному Бузі. В: Козак, Д.Н. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 8-10.

41. Бурдо, Н.Б., 2003. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины. *Stratum plus*, с. 431-446.
42. Бурдо, Н.Б., 2004а. Розписний орнамент. В: Л.М., Новохатько (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 2*. Київ: Укрполіграфмедіа, с.452.
43. Бурдо, Н.Б., 2004б. Сабатинівка I. В: Л.М., Новохатько (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 2*. Київ: Укрполіграфмедіа. с. 457-458.
44. Бурдо, Н.Б., 2004с. Сабатинівка II. В: Л.М., Новохатько (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 2*. Київ: Укрполіграфмедіа. с.459-460.
45. Бурдо, Н.Б., 2013. К вопросу об интерпретации углубленных объектов на поселениях трипольской культуры. *Revista Arheologică*, IX (1), с. 48-53.
46. Бурдо, Н.Б., 2015. Место памятников сабастиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье. *МАСП*, 13, с. 11-26.
47. Бурдо, Н.Б., 2016. Керамика «типа Кукутень С» в керамических ансамблях культурного комплекса Кукутень-Триполье (постановка проблемы и краткая историография). *Tyragetia*, X, 2016, с. 7-38.
48. Бурдо, Н.Б., 2018. Структура и социальные модели культуры Кукутень А - Триполье VI. *Stratum Plus*, 2, с. 17-34.
49. Бурдо, Н.Б., Видейко, М.Ю., 2016. «Погребенные дома» и ритуал сожжения поселений Кукутень-Триполья. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред). Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И.В. Манзуры. Кишинев: Stratum, с. 175-191.
50. Бурдо, Н.Б., Полищук, Л.Ю. 2013. Трипольская культура. В: Бруяко, И. В (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 43-84.
51. Бурдо, Н.Б., Цвек, О.В., 2004. Інститут археології Національної академії наук України. В: Новохатько, Л.М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації. Т.1 (Кн. 2)*. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 121-160.
52. Веклич, М.Ф., 1987. *Проблемы палеоклиматологии*. Киев: Наукова думка.

53. Відейко, М.Ю., 2004. Періодизація трипільської культури. В: Л.М., Новохатько (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації. Т.1.* Київ: Укрполіграфмедіа, с. 77-84.
54. Видейко, М., Бурдо, Н., 2020. Триполье от Днестра до Днепра во второй половине V тыс. до н.э.: аграрная колонизация, инвазии, миграции (возможности исследований). *Tyragetia*, XIV [XXIX] (1), с. 7-22.
55. Видейко, М.Ю., Чепмэн, Д., Бурдо, Н.Б., Гайдарска, Б., Церна, С.В., Рудь, В.С., Киосак, Д.В., 2015. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка. *Stratum Plus*, 2, с. 147-170.
56. Виноградова, Е.В., Киосак, Д.В., 2010. Календарная хронология заселения Северо-Западного Причерноморья в первой половине голоцена (9700-5400 лет до н.э.). *Stratum Plus*, 2, с. 177-199.
57. Виноградова, Н.М., 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты)*. Кишинев: Штиница.
58. Волонтир, Н.Н., 1989. К истории растительности юга Молдавии в голоцене. В: Яншин, В.Л. (ред.) *Четвертичный период: палеонтология и археология*. Кишинев: Штиница. с. 90-96.
59. Гаскевич, Д.Л., 2013. В.М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел. *Археологія* 4, с. 3-17.
60. Гаскевич, Д.Л., 2014. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.
61. Гасюк, М.С., 1954. Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 54, с. 173-175.
62. Герасименко, Н.П., 2004. *Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України*. Київ: Автореф. дисс. доктора географічних наук.
63. Гершкович, Я.П., 1997. Происхождение и эволюция сабастиновского керамического комплекса. *Археологический альманах*, 6, 125-144.

64. Головка, С.В., 2016. Нове типільське поселення раннього періоду Мечиславка. В: Немченко, І.В. (ред.) *Стародавнє Причорномор'я*, XI, с.139-143.
65. Гусев, С.О., 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III ст. до н.е.* Вінниця: Антекс – УЛТД.
66. Даниленко, В.М., Шмаглій, М.М., 1972. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. *Археологія*, 6, с. 3-20.
67. Даниленко, В.Н., 1974. *Энеолит Украины. Этноисторическое исследование.* Київ: Наукова думка.
68. Дергачев, В.А., 2007. *О скипетрах, о лошадях, о войне.* Санкт-Петербург: Нестор-История.
69. Добровольський, А.В., 1952. Перше Сабатинівське поселення. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 78-83.
70. Дорошкевич, С.П., 2018. *Природа Середнього Побужжя у плейстоцені за даними вивчення викопних ґрунтів.* Київ: Наукова думка.
71. Дудкін, В.П., Відейко, М.Ю., 2004. Планування поселень трипільської культури. В: Новохатько, Л.М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т.1 (Кн. 2). Київ: Укрполіграфмедіа, с. 304-314.
72. Журавльов, О.П., 2008. *Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України.* Київ: Шлях.
73. Захарук, Ю.М., 1964. Проблеми археологічної культури. *Археологія*, XVII, с. 12-42.
74. Збенович, В.Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры).* Киев: Наукова думка.
75. Збенович, В.Г. 1989. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев: Наукова думка.
76. Зиньковская, Н.Б., 1981. Кухонная керамика раннетрипольского поселения Александровка. В: Карышковский, П.О. (ред.). *Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 12-22.

77. Иванова, С.В., Киосак, Д.В., Виноградова, Е.И. 2011. *Палеоэкология и культурная динамика. Голоцен Северо-Западного Причерноморья*. Saarbrücken: Lampert LAP Publishing.
78. Киосак, Д., 2016. «Степовий вплив» та пам'ятки типу Сабатинівка 1 (за матеріалами поселення Шамраї). В: Немченко, И.В. (ред.) *Стародавнє Причорномор'я*, XI, с. 226-232.
79. Киосак, Д., 2019. *Крем'яні індустрії ранньоземлеробських суспільств Карпато-Дніпровського регіону: соціальний контекст та організація виробництва*. Одеса: Одеський національний університет, 2019.
80. Киосак, Д.В., Головка, С.В., 2013. Локалізація археологічних пам'яток біля с. Сабатинівка: аналіз джерел. В: Немченко, И.В. (ред.). *Древнее Причерноморье*. X. с. 289-295.
81. Киосак, Д., Денисюк, В.Л., Поліщук, Л.Ю., 2014. Орнітоморфне брязкальце трипільської культури з півночі Одещини. *Археологія*, 3, с. 67-72.
82. Киосак, Д.В., Литвинчук, Ю., Пересунчак, О.С. 2013. Кам'яне-Завалля 1 – трипільське поселення етапу В1 на півночі Одещини. В: Немченко, И.В. (ред.). *Древнее Причерноморье*, X. с. 295-299.
83. Киосак, Д.В., Олійник, А.В., Синельников, О.С., 2012. Керамічна «праска» з поселення Сабатинівка 1. В: Гуржій, О.І. та ін. (ред.). *Матеріали II -ї міжнародної науково-практичної конференції. Аркасівські читання*. Україна, Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 69-70.
84. Киосак, Д.В., Секерська, О.П., 2021. Нові дані до хронології стратифікованого поселення Сабатинівка I. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1(33), с. 66-80.
85. Киосак, Д.В., Олейник, А.В., Синельников, А.С., 2010. Новые материалы первого Сабатиновского поселения. *Лукомор'я*, 4, с. 9-13.
86. Киосак, Д.В., Полищук, Л.Ю., 2016. Аркадий Викторович Добровольский и Одесский археологический музей. *МАСП*, XIII, с. 264-269.
87. Клейн, Л.С., 1978. *Археологические источники*. Учебное пособие. Ленинград: Изд-во ЛГУ.

88. Клейн, Л.С., 2010. Еще раз о так называемых зооморфных скипетрах. Полемиическая заметка о книге В.А. Дергачева «О скипетрах, о лошадях, о войне». *Stratum plus*, 2, с. 315-321.
89. Ковальченко, И.Д., 2003. *Методы исторического исследования*. Москва: Наука.
90. Колесников, А.Г., 1985. Новые поселения среднего Триполья в Поднестровье. *Археология*, 49, с. 49-52.
91. Колпаков, Е.М. (ред.). 2013. *Классификация в археологии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
92. Коробкова, Г.Ф., 1987. *Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР*. Ленинград: Наука.
93. Котова, Н.С., 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганск: Вид-во СНУ імені В. Даля.
94. Котова, Н.С., 2013. *Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Київ - Харків: Майдан.
95. Кременецкий, К.В., 1991. *Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины*. Москва: ИГ АН СССР.
96. Кривульченко, А.І., 1993. Гайворонський район. В: Маринич, О.М. та ін. (ред.). *Географічна енциклопедія України в трьох томах*. Т.1. А-Ж. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, с. 236.
97. Лобанова, М.А., 2014. Піддон фруктовниці за трипільського поселення Сабатинівка І. В: Світленко, С.І. та ін. (ред.). *Історичні етюди (Випуск 4)*. Дніпропетровськ: Пороги, с. 196-197.
98. Лобанова, М.А., 2016. Історія виокремлення пам'яток сабатинівського типу трипільської культури. В: Могилов, О.Д. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, Україна 16-18 травня 2016 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2016, с. 48-52.
99. Лобанова, М.А. 2019. Керамічні знахідки з трипільського поселення Тополі. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*, 30, с. 40-52.

100. Лобанова, М.А., 2020а. Планиграфія трипольського поселення Сабатиновка І по матеріалам раскопок 1938-1939-х гг. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (33), с. 277-291.
101. Лобанова, М.А., 2020б. Стратиграфія поселення Сабатинівка І. В: Гаврилюк, Н.О. та ін. (ред.). *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В.В.Кранівіної*: матеріали міжнародної археологічної конференції. Миколаїв, Україна 4-6 травня 2020 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2020. с. 26-27.
102. Лобанова, М.А., 2021. Реконструкція плану трипільського поселення Сабатинівка І за архівними матеріалами. В: Немченко, І.В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, XIII. Одеса: ОНУ, с. 244-252.
103. Лобанова, М., Киосак, Д., 2020. Поселение Шамраи и некоторые вопросы межкультурных контактов в Среднем Побужье на этапе Кукутень А-Триполье В 1. *Revista Arheologică*, XVI (2), с. 78-89.
104. Лобанова, М.А., Матвишина, Ж.Н., Киосак, Д.В. 2021. Проблема стратиграфии поселения Сабатиновка І и природные условия на Южном Буге в энеолите – позднем бронзовом веке. *Stratum plus*, 2, с. 31-52.
105. Манзура, И.В., 2000. Владеющие скипетрами. *Stratum Plus* 2, р. 237-295.
106. Матвишина, Ж.М., Дорошкевич, С.П. 2016. Реконструкції природних умов атлантичного етапу голоцену за даними палеоґрунтознавчих досліджень трипільського поселення. *Український географічний журнал*, 2, с. 19-25.
107. Нестуля, О.О., 1991. Неспокій серця (Ф.М. Мовчанівській). В: Тронько, П.Т. та ін. (ред.). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)*. Київ: Рідний край, 209-215.
108. Рижов, С., 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипільля на території України. В: Ольжич, О. *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.
109. Отрощенко, В.В., 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАНУ.

110. Палагута, И., 1998. К проблеме связей Триполья-Кукутени с культурами энеолита степной зоны Северного Причерноморья. *Российская археология*, 1, с. 5-14.
111. Палагута, И.В., 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (VI): относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев: Видавництво «Олег Філюк».
112. Пассек, Т.С., 1949. *Периодизация трипольских поселений (III-II тыс. до н.э.)*. Москва-Ленинград: МИА.
113. Пашкевич, Г.О. 1984. Природне середовище в епоху палеоліту-мезоліту на території України. *Археологія*, 47, с. 1-13.
114. Пашкевич, Г., Відейко, М. 2020. *Палеоботанічні матеріали з пам'яток трипільської культури в Україні*. Ужгород: Видавництво «ФОП Сабов А.М.».
115. Пересунчак, О.С., 2012. Нові трипільські поселення на Південному Бузі. В: Отрощенко, В.В. (ред.) *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы (дополненное издание)*. Киев-Санкт-Петербург.: ФОП Корвін-Піотровський А.О., с. 149-159.
116. Пересунчак, О.С., 2014. Пам'ятки археології в районі Середньої течії р. Південний Буг. *Вісник ОНУ. Серія: Географічні та геологічні науки*, 19, 2014, с. 170-176.
117. Пересунчак, О.С., 2015. Поселення трипільської культури Тополі. *МАСП*, 13, с. 155-158.
118. Пересунчак, О.С., 2017. Поселення трипільської культури поблизу урочища Козачий Яр на Середньому Побужжі. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, 2, с. 61-68.
119. Пересунчак, О.С., 2018. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка. В: Немченко, І. В. (ред.) *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса: ОНУ. с. 408-413.
120. Пересунчак, О.С., Бурдо, Н.Б., 2015. Колекція пластики із ранньотрипільського поселення Могильна III. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипільля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця*. Львів: Астролябія. с. 357-366.

121. Петренко, В.Г., 2008. Что такое энеолитические скипетры?. В: Охотников, С.Б., Петренко, В.Г. (ред.). *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса: «Печатный дом», «Фаворит», с. 53-75.
122. Петренко, В.Г., 2009. Проблема «Триполье и Степь» и памятники энеолита - ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья. *МАСП*, 11, с. 10-38.
123. Петренко, В.Г., Поліщук, Л.Ю. 2004. Одеський археологічний музей НАН України. В: Новохатько, Л.М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т.1 (Кн. 2). Київ: Укрполіграфмедіа, с. 77-102.
124. Поліщук, Л.Ю., Кіусак, Д.В., 2018. Нові матеріали до історії археологічного вивчення Південного Побужжя. В: Нємченко, І.В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, XII. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова. с. 436-445.
125. Попова, Т.А., 2003 *Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.
126. Радієвська, Т.М., 1989. Поселення доби міді-раннього заліза поблизу с. Плисків та Чернявка Вінницької області. *Археологія*, 4, с. 82-91.
127. Радієвська, Т.М., 2003. Багатошарове поселення Борисівка на Вінничинні (до сторіччя відкриття пам'ятки). В: Ковтанюк, Н.Г. (ред.). *Музей та його колекції: тематичний збірник праць*. Київ: ТОВ «ІІІ, Лтд».
128. Рассемакин, Ю.Я., 2009. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах* 20, 289-296.
129. Рассемакин, Ю.Я., 2017. Могильники Ігрень (Огрінь) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування та культурної приналежності. *Археологія* 4, 26-48.
130. Рудь, В.С. 2018. *Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи VII та CI)*. Дисертація к.і.н. Інститут археології Національної академії наук України.
131. Русинов, О.О., 1993. Південний Буг. В: Маринич, О.М. та ін. (ред.). *Географічна енциклопедія України в трьох томах*. Т.3. П-Я. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, с. 30-31.

132. Рындина, Н.В., 1993. *Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите)*. Научный доклад д.и.н. МГУ имени М.В. Ломоносова.
133. Секерська, О.П., 2020. Археозоологічний комплекс і модель тваринництва та полювання мешканців трипільського поселення «Березовська ГЕС». *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (29), с. 292-303.
134. Сминтина, О.В., 2001. *Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії*. Одеса: Астропринт.
135. Станко, В.Н., Зиньковская, Н.Б., 1976. Разведка памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области. В: Першина, З.В. и др. (ред.). *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. Одесса: Вища школа, с. 130-150.
136. Субботин, Л.В., 1983. *Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины*. Киев: Наукова думка.
137. Субботин, Л.В., 2013. Культура Гумельница: болгарский вариант. В: Бруяко, И. В. (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 85-114.
138. Теодорович, Ю.М., 1993. Заваллівське родовище графіту. В: Маринич, О.М. та ін. (ред.). *Географічна енциклопедія України в трьох томах*. Т.2. З-О. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, с. 7.
139. Ткачук, Т., Яковишина, Я., Лисюк, С., 2018. Багатошарова пам'ятка трипільської культури Тимків на Середньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 236-255.
140. Товкайло, М., 2018. *На берегах священної ріки Богу. Історико-археологічні дослідження*. Миколаїв: Видавництво «Яслав».
141. Цалкин, В.И., 1970. *Древнейшие домашние животные Восточной Европы*. Москва: Наука.
142. Цвек, Е.В., Рассемакин, Ю.Я., 2001-2002. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2. *Stratum Plus*, 2, с. 218-245.

143. Цвек, О.В., 1980. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). В: Артеменко, И.И. (ред). *Первобытная археология – поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 163-185.
144. Цвек, О.В., 1985. Особенности формирования восточного региона трипольско-кукутенской общности. *Археология*, 51, с. 32-45.
145. Цвек, О.В. 1999а. Новые исследования многослойного поселения восточнотрипольской культуры Березівка на Южном Буге. В: Козак, Д.Н. (ред.). *Археологические открытия в Украине 1998-1999 гг.* Киев: ИА НАНУ, с. 51-53.
146. Цвек, О.В., 1999б. Структура восточнотрипольской культуры. *Археология*, 3, с. 28-40.
147. Цвек, О.В., 2004а. Березівка (Березівська ГЕС). В: Новохатько, Л.М. (ред.). *Энциклопедия трипольской цивилизации. Т. 2*. Киев: Укрполіграфмедіа, с. 38-39.
148. Цвек, О.В., 2004б. Березівський вівтар. В: Л.М., Новохатько (ред.). *Энциклопедия трипольской цивилизации. Т. 2*. Киев: Укрполіграфмедіа, с. 39-40.
149. Цвек, Е.В., 2005. Новые данные об исследовании поселения у с. Березовка. В: Гаврилюк, Н.О. (ред). *Археологические исследования в Украине 2003-2004 гг.* Киев: ИА НАНУ, с. 314-315.
150. Цвек, О.В., Овчинников, Е.В., 1997. Работы кировоградского отряда. В: Вейдеко, М.Ю. (ред.). *Археологические исследования в Украине 1993 года*. Киев: ИА НАНУ, с. 140-141.
151. Цибеков, В.П., 1984. Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипольских племен. *Археология*, 47, с. 13-24.
152. Цибеков, В.П., 1964. Трипольское поселение возле Березовской ГЭС. *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея*, с. 30-32.
153. Цибеков, В.П., 1965. Находка расписной керамики типа Криш на Южном Буге. *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея*, с. 42-44.

154. Цыбесков, В.П., 1967. Фрагмент сосуда тордошского облика из трипольского поселения возле Березовской ГЭС. *Записки Одесского археологического общества*, Т. II (35), с. 249.
155. Цыбесков, В.П., 1971. Некоторые итоги исследования Березовского поселения. *МАСП*, 7, с. 187-192.
156. Цыбесков, В.П., 1975. Обряд акротиния в культуре трипольских племен. *МАСП*, 8, с. 170-176.
157. Цыбесков, В.П. 1976. К вопросу об исторических связях Южного Побужья в IV тыс. до н.э. В: Першина, З.В. и др. (ред.). *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. Одесса: Вища школа, с. 151-157.
158. Чепмэн, Дж., Гайдарска, Б., 2015. Фрагментация в археологии: собирая по кусочкам. *Stratum plus*, 2, с. 85-110.
159. Черныш, Е.К., 1959. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. В: Артамонов, М.И. (ред.). *Археологический сборник. Эпоха камня*, 1. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 166-201.
160. Черныш, Е.К., 1962. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 5-85.
161. Черныш, Е.К., 1975. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры. *КСИА*, 142, с. 3-10.
162. Черныш, Е.К., 1982. Энеолит Правобережной Украины. В: Массон, В.М., Мерперт, Н.Я. (ред.). *Энеолит СССР*. Москва: Наука. с. 166-347.
163. Черняков, И.Т., 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э.* Киев: Наукова думка.
164. Шищенко, П.Г., 1993. Дністровсько-Дніпровська лісостепова фізично-географічна провінція. В: Маринич, О.М. та ін. (ред.). *Географічна енциклопедія України в трьох томах*. Т.1. А-Ж. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, с. 345-346.
165. Шовкопляс, В.М., Пашкевич, Г.О., Христофорова, Т.Ф., 2011. Голоценовий етап в геологічній історії України. *Тектоніка і стратиграфія*, 38, с. 85-90.

166. Яковишина, Я., 2011. Розписний орнамент керамічного посуду трипільського поселення Заліщики. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, с. 353-362.
167. Яковишина, Я., Куценяк, О., 2016. Керамічний комплекс трипільського поселення Незвисько з розкопок Л. Козловського: спроба систематизації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 57-68.
168. Яненко, А.С., 2013. Окружний краєзнавчий музей Першомайшини імені Ф. Дзержинського у другій половині 1920-х-на початку 1930-х рр.: Археологічний аспект діяльності. В: Немченко, И. В. (ред.). *Древнее Причерноморье*. X. с. 289-295.
169. Янушевич, З.В., Кременецький, К.В., Пашкевич, Г.О., 1993. Палеоботанічні дослідження трипільської культури. *Археологія*, 3, с. 143-152.
170. Albert, B., Innes, J., Kremenskiy, K., Millard, A., Gaydarska, B., Nebbia, M., Chapman, J., 2020. What was the ecological impact of a Trypillia megasite occupation? Multi-proxy palaeo-environmental investigations at Nebelivka, Ukraine. *Vegetation History and Archaeobotany*, 29, pp. 15-34. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00334-019-00730-9>
171. Bem, C., 2007. *Traian – Dealul Fântânilor, fenomenul Cucuteni A-B*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.
172. Bronk Ramsey, C., Lee, S., 2013. Recent and Planned Development of the Program OxCal. *Radiocarbon*, 55.2/3, pp. 720-730.
173. Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., 2019. The Origins of Trypillia Megasites. *Frontiers in Digital Humanities*, 6, 10. <https://doi.org/10.3389/fdigh.2019.00010>
174. Dębiec, M., Kiosak, D., Pelisiak, A., Posselt, M., Saile, T., Tkachuk, T., Terna, S., 2014. Geomagnetic Prospection on Tripillian Sites in Central Ukraine. In: Gheorghe Dumitroaia, C.P., Ciprian-Dorin Nicola (ed.) *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. International Colloquium CUCUTENI – 130: abstracts: Piatra-Neamt, 15-17 octombrie 2014*. Piatra-Neamt: Editura «Constantin Matasă». pp. 72-73.

175. Frînculeasa, A., 2016. Nordul Munteniei și cronologia aspectului cultural Stoicani-Aldeni-stratigrafie, elemente de reper și date radiocarbon din situl de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova). *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie* (8), pp. 59-107.
176. Gaydarska, B., Nebbia, M., Chapman, J., 2020. Trypillia Megasites in Context: Independent Urban Development in Chalcolithic Eastern Europe. *Cambridge Archaeological Journal*, 30, pp. 97-121.
177. Govedarica, B., 2004. *Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des Äneolithikums im karpaten-balkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*. Mainz: Zabern.
178. Govedarica, B., Manzura, I.V., 2016. The Giurgiulesti Cemetery in Chronological and Cultural Context of Southeastern and Eastern Europe. *Eurasia Antiqua* 22, pp. 1-39.
179. Hansen, S., Dragoman, A., Reingruber, A., Gatsov, I., Klimscha, F., Nedelcheva, P., Song, B., Wahl, J. and Wunderlich, J. 2006. Pietrele - eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005. *Eurasia Antiqua* 12, pp. 1-62.
180. Hansen, S., Toderas, M., Reingruber, A., Becker, N., Gatsov, I., Kay, M., Nedelcheva, P., Prange, M., Ropke, A., Wunderlich, J., 2009. Pietrele: der kupferzeitliche Siedlungshugel "Magura Gorgana" und sein Umfeld. Bericht über die Ausgrabung und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2008. *Eurasia Antiqua*, 18, pp. 1-66.
181. Hansen, S., Toderas, M., Reingruber, A., Wunderlich, J., Benecke, N., Gatsov, I., Marinova, E., Muller, M., Nachev, C., Nedelcheva, P., Nowacki, D., Ropke, A., Wahl, J., Zauner, S., 2012. Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2011. *Eurasia Antiqua*, 18, pp. 1-68.
182. Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N.B., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W., 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS ONE*, pp. e0222243.
183. Kaiser, E., Sava, E., 2009. Die absolute Datierung der nouazeitlichen Fundstelle Miciurin-Odaia, Nordmoldawien. In: J. Apakidze, B. Govedarica and B. Hänsel (eds.).

- Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten.* Rahden: Leidorf, p. 147-159.
184. Kiosak, D., 2017. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery culture settlement ever excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, pp. 253-270.
185. Kiosak, D., 2019. Attack and defence? New evidence for “Trypillia-Steppe” interaction in the valley of the Southern Bug River (Central Ukraine). *Revista Arheologică*, XV (2), pp. 14-28.
186. Kiosak, D., Kotova, N., Tinner W., Szidat, S., Nielsen, E., Brugger, S., de Capitani, A., Gobet, E., Makhortykh, S., 2021. The last hunter-gatherers and early farmers of the middle Southern Buh river valley (Central Ukraine) in VIII-V mill. BC. *Radiocarbon*, 63 (1), pp.121-137.
187. Kiosak, D., Salavert, A., 2018. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine). *Revista archeologica*, XIV, pp. 116-131.
188. Kotova, N.S., 2004. First cattle-breeders of the steppe Ukraine (the mesolithic-early eneolithic). *Nomadism and pastoralism between Vistula and Dnieper (Neolithic, Eneolithic and Bronze Age)*. Poznan.
189. Kotova, N. S., 2008. *Early Eneolithic in the Pontic Steppes*. Oxford: British archaeological reports.
190. Kotova, N. S., Videiko, M. Y., 2004. The absolute chronology of Ukraine in Eneolithic. (ed.), *Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fur Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archaeologie. Studia honoraria 21*. Rahden/Westfalen: VML, pp. 121-134.
191. Lazarovici, C.M., 2010. New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiştea-Erbiceni cultures. In: J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková & B. Kovár (ed.), *PANTA RHEI Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*. Bratislava: Comenius University, pp. 71-94.

192. Manolakakis, L., 2017. So long blades. In: Manolakakis, L., Schlanger, N., Coudart, A. (eds.). *European Archaeology - Identities & Migrations*. Leiden. pp. 265-284.
193. Mantu, C.M., 1998. *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*. Piatra-Neamț: Muzeul de istorie Piatra Neamț.
194. Mantu, C.M., 2000. Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic. *Analele Banatului, S.N.* VII-VIII, pp. 75-106.
195. Marciniak, A., 2011. The Secondary Products Revolution: Empirical Evidence and its Current Zooarchaeological Critique. *Journal of World Prehistory*, 24, p. 117-130. DOI: 10.1007/s10963-011-9045-7
196. Mischka, C., Preoteasa, C., Schafferer, G., 2016 (2019). Gradiometerprospektionen auf Fundplätzen der Cucuteni-Kultur im Kreis Neamt (Rumanien). *Eurasia Antiqua*, 22, pp. 115-131.
197. Müller, J., 2016. Demography and Social Agglomeration: Trypillia in a European Perspective. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.) *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York: Routledge. pp. 7-16.
198. Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, M., 2018. The social constitution and political organisation of Triolye mega-sites: hierarchy and balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (eds.) *Überschuss ohne Staat - Politische Formen in der Vorgeschichte, 10. Mitteldeutscher Archäologentag, 19-21 Oktober 2017 Halle (Saale) / Surplus without the state - political forms in Prehistory, 10th Archaeological Conference of Central Germany, 19-21 October 2017 Halle (Saale), Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 18*. Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. pp. 247-262.
199. Müller, J., Rassmann, K., 2016. Introduction. In: J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko (ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York: Routledge, 1-5.
200. Palaguta, I., 2007. *Tripolye Culture during the Beginning of the Middle Period (B1): The relative chronology and local grouping of sites*. Oxford: Hadrian Books.

201. Palaguta, I.V., Starkova, E.G., 2018. Problems of the relative chronology of the Tripolye-Cucuteni and neighbouring cultures in the Balkan-Carpathian area: 14C dates and archaeological materials. In: Nosov, E.N. (eds.). *Principles and Methods of Dating in Archaeology (Neolithic – Middle Ages)*. Saint Petersburg, 97-123.
202. Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A.C., 1999. *Trușești. Monografie arheologică*. București - Iași Editura Academiei Române.
203. Pétrequin, P., Errera, M., Voinea, V., Tsonev, T., Țurcanu, S., Șerbănescu, D., Kiosak, D., Peresunchak, O., Polischuk, L., Chernakov, D., 2017. Des Alpes a la mer Noire (Bulgarie, Roumanie et Ukraine). In: Pétrequin, P., Gauthier, E., Pétrequin, A.M. (ed.). *Jade. Objets-signes et interprétations sociales des jades alpins dans l'Europe néolithique*. T. 3. Besançon: PUF et CRAVA, p. 467-489
204. Ramsey, B.C., 1995. Radiocarbon Calibration and Analysis of Stratigraphy: The OxCal Program. *Radiocarbon*, 37(2), pp. 425-430.
205. Rassamakin, Y., 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Mainz.
206. Rassamakin, Y., 2012. Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovsky, A. (eds.) *The Tripolie culture giant-settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford and Oakville: Oxbow books. pp. 19-69.
207. Reingruber, A., 2012. Absolute and relative chronologies in the Lower Danube Area during the 5th millennium BC. In: . In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.) *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Black Sea*. Bonn: Habelt-Verlag. pp. 301-324.
208. Reingruber, A., Rassamakin, Y., 2016. Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. In V. Nikolov & W. Schier (ed.), *Der Schwarzmeer Raum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*. Rahden-Westf.: Leidorf, pp. 273-311.
209. Saile, T., Dębiec, M., Posselt, M., Țerna, S., Kiosak, D., 2016a. Zur Bandkeramik zwischen Pruth und Südlichem Bug. *Praehistorische Zeitschrift*, 91, pp. 1-15.

210. Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T., 2016a. Zwei Magnetometerprospektionen auf ukrainischen Fundstellen des Cucuteni-Tripolje-Komplexes an Dnjestr und südlichem Bug. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46, pp. 465-477.
211. Saile, T., Posselt, M., Debiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T. 2016 b. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le course du Dniestre et du Boug de Sud. In C. Preoteasa & C.-D. Nicola (ed.), *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. Proceedings of the International Colloquium “Cucuteni-130”. 15-17 October, Piatra Neamt, Romania. In memoriam dr. G. Dumitroaia*. Piatra-Neamt, pp. 581-596.
212. Salavert, A., Gouriveau, E., Messenger, E., Lebreton, V., Kiosak, D., 2020. Multi-proxy Archaeobotanical Analysis from Mesolithic and Early Neolithic Sites in Southwest Ukraine. *Environmental Archaeology*, pp. 349-362. DOI: <https://doi.org/10.1080/14614103.2020.1746879>.
213. Schmidt, H., 1932. *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien: die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*. Berlin-Leipzig: W. de Gruyter.
214. Sorochin, V., 2001. Relațiile între culturile Precucuteni-Tripolie A și Bolgrad-Aldeni. *Tyragetia* X, pp. 81-90.
215. Sorochin, V., 2002. *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura. Piatra-Neamț: Editura “Constantin Metasă”*.
216. Telegin, D.Y., 1986. *Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper. BAR Internat. Ser. 287*. Oxford: BAR.
217. Telegin, D.J., 1987. Neolithic cultures of the Ukraine and adjacent areas and their chronology. *Journal of World Prehistory*, 1, pp. 307-331.
218. Țerna, S., Vornicu-Țerna, A., Hofmann, R., Dal Corso, M., Shatilo, L., Vasilache-Curoșu, M., Rud, V., Knapp, H., Kirleis, W., Rassmann, K., Müller, J. 2019. Stolniceni – Excavation results from the 2017 campaign. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 209-282. Doi: 10.12766/jna.2019.9

219. Vasilache, M., 2013. Așezări cucuteniene în spațiul pruto-nistrean (etapa Cucuteni A - Tripolie BI). Aspecte din istoricul cercetărilor. *Tyragetia* VII [XXII], 1, p. 125-132.
220. Vornicu, A., 2013. Technological behavior in the manufacturing of bone pointed tools: a case study on the Chalcolithic settlement from Târgu Frumos (Iași country, Romania). In: Mărgărit, M., Le Dosseur, G., Averbouh, A. (eds.). *Prehistoric exploitation of hard animal materials. An overview of the exploitation of hard animal materials during the Neolithic and Chalcolithic*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 137-154.

ДОДАТКИ

Перелік додатків до дисертації Лобанової Марії Андріївни на тему: «Історія населення Середнього Побужжя: сабатинівська група пам'яток культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені».

Додаток 1. Розташування поселень Сабатинівської групи (картографічні матеріали).

Додаток 2. Ілюстративні матеріали до історії дослідження поселень сабатинівської групи.

Додаток 3. Палеоекологія Середнього Побужжя (таблиці та ілюстрації).

Додаток 4. Топографія поселень (ілюстрації).

Додаток 5. Стратиграфія та планіграфія поселень (таблиці та ілюстрації).

Додаток 6. Керамічний комплекс пам'яток сабатинівської групи (таблиці та ілюстрації)..

Додаток 7. Пластика з поселень(таблиці та ілюстрації).

Додаток 8. Вироби з кістки (ілюстрації).

Додаток 9. Кременеві знаряддя (ілюстрації).

Додаток 10. Економіка поселень. Вироби з міді (таблиці та ілюстрації).

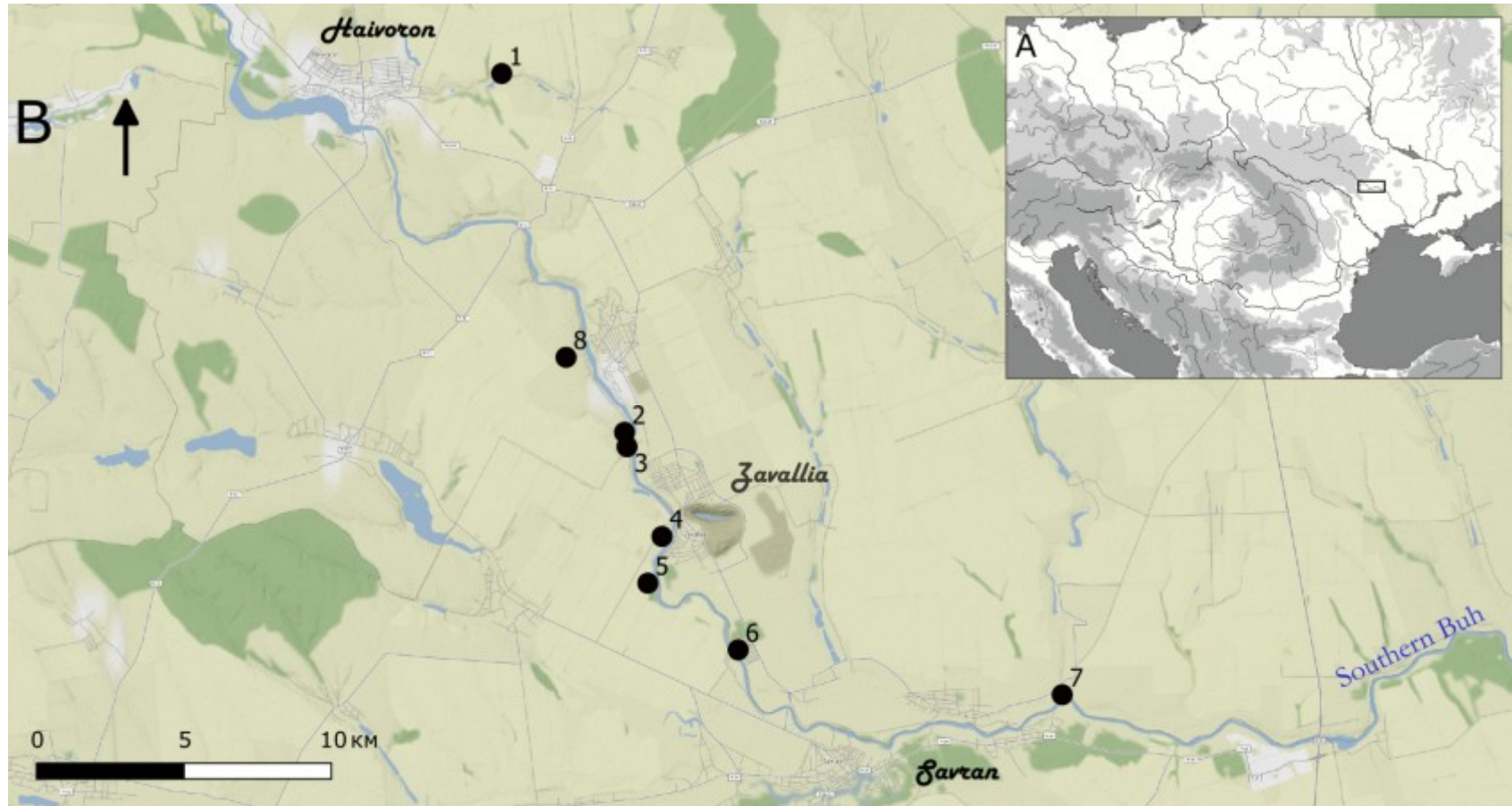
Додаток 11. Міжкультурні контакти у Середньому Побужжі у 2 пол.

V тис. до н.е. (таблиці, ілюстрації та карти).

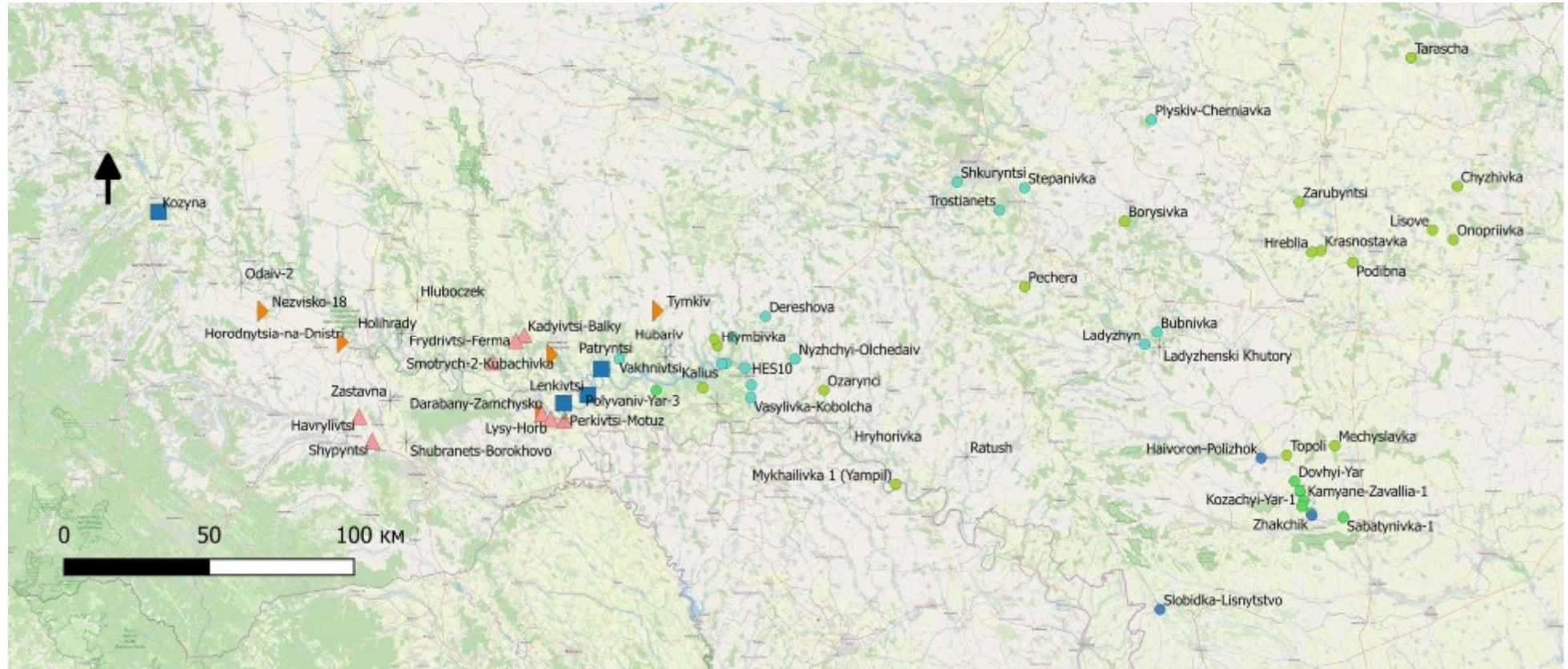
Додаток 12. Сабатинівська група поселень в системі культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені (таблиці та карти).

Додаток 13. Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.

Додаток 1.1. Карта. А: Мікрорегіон з поселеннями сабатинівської групи на карті Центральної Європи; В: Розташування поселень сабатинівської групи: 1 – Тополі; 2 – Козачий Яр 1; 3 – Козачий Яр 2; 4 – Кам’яне-Завалля 1; 5 – Шамраї; 6 – Березівська ГЕС; 7 – Сабатинівка І; 8 – Довгий Яр.

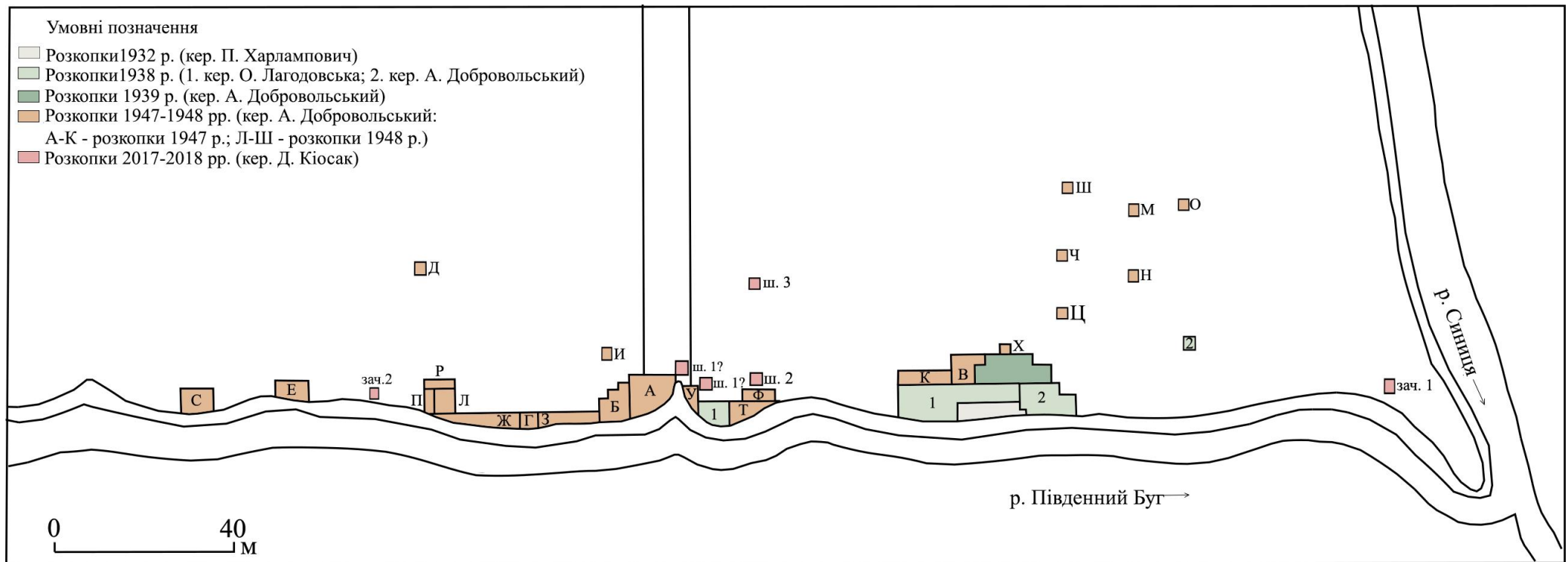
Додаток. 1.2. Поселення Кукутень А-Трипілля ВІ на території України.

Додаток 2.1. План розташування села Сабатинівка та розкопів (1938-1939-ті рр.). З наукового архіву ОАМ НАН України (План...1938-1939). Промальовка М.А. Лобанової.

Додаток 2.2.Схема А.В. Добровольського з розташуванням розкопів протягом робіт 1938-1939 та 1947-1948 рр. (1952, рис.1) з додаванням розташування шурфів та зачисток, проведених у 2017-2018-х роках (Кіусак, Денисюк, Колесниченко 2019, рис. 8).

Додаток 2.3. Роботи на поселенні Сабатинівка I (1938-1939)
(Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ 69040/90).

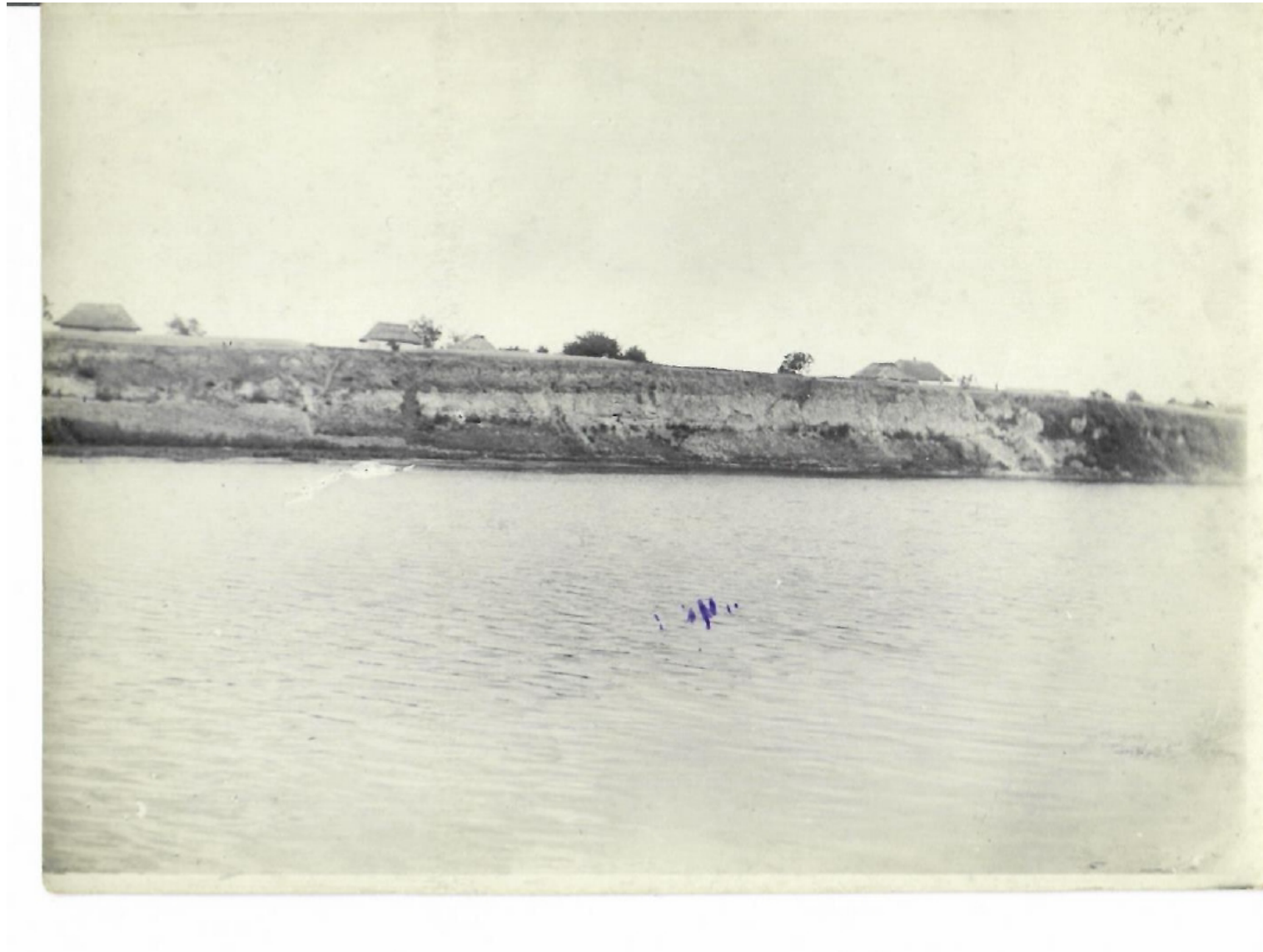
Додаток 2.4. Роботи на поселенні Сабатинівка I (1938-1939)
(Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ 69040/91).

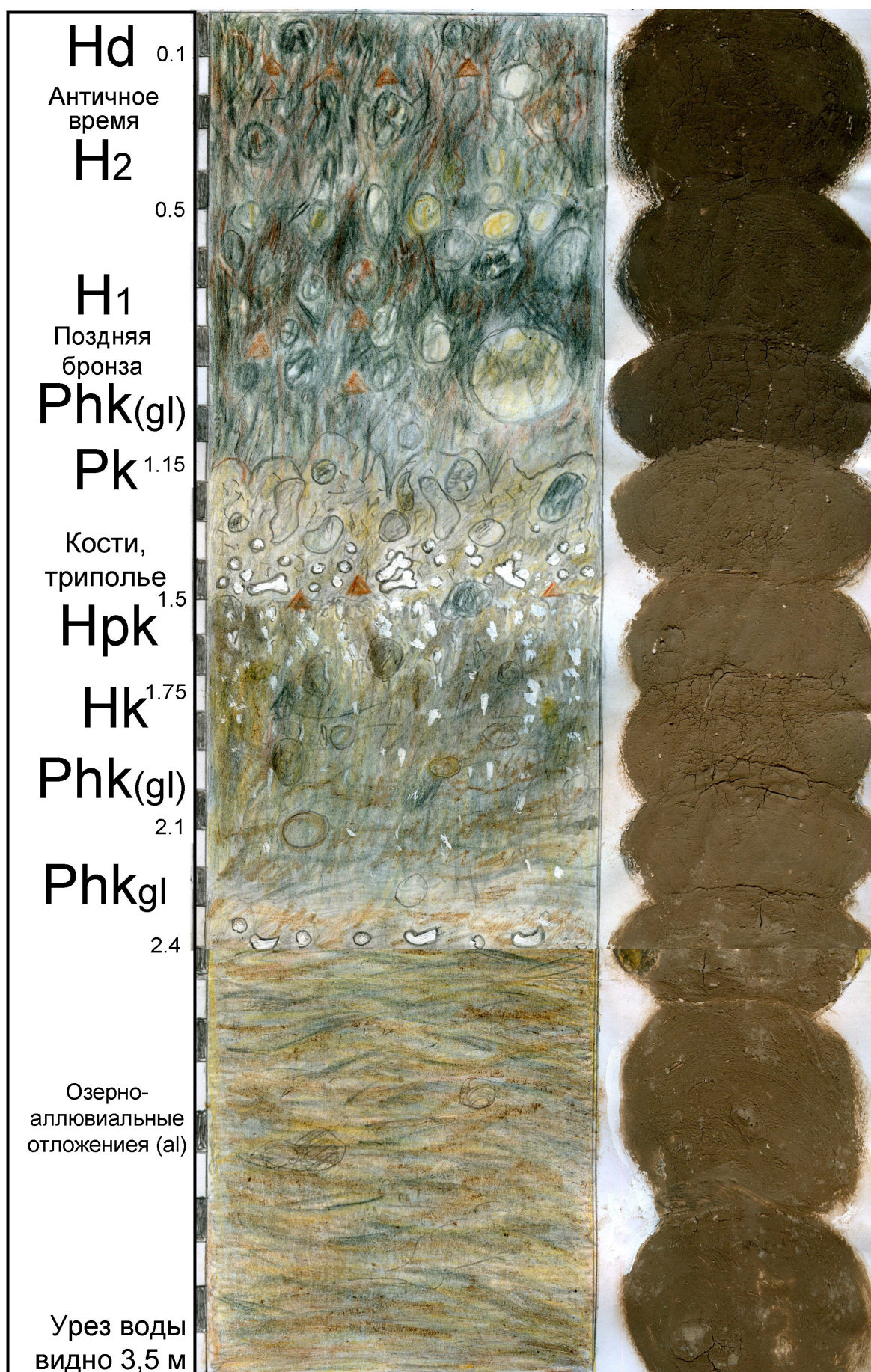
Додаток 3.1. Порівняльна таблиця датувань неолітичних та енеолітичних поселень мікрорегіону та їхня приналежність до мікроетапів атлантичного етапу голоцену (За Герасисенко 2004).

Мікроетап атлантикуму (за Герасисенко 2004)	Характеристика мікроетапу (за Герасисенко, 2004)	Датування мікроетапу (некалібровані дати)	Пам'ятки	Некалібровані дати	Калібровані дати пам'яток
hl _{b1-1}	Оптимум широколистяних; поява граба у правобережному лісостепу; клімат вологіший і тепліший за сучасний; формування першого похованого дерново-підзолистого ґрунту.	7.8-7.4 тис.р.т			
hl _{b1-2}	Аридизація, похолодання у степу; зменшення широколистяної флори; зменшення заліснення у сучасному степу; еолові процеси на дюнах.	7.4-6.9 тис. р.т	Мельнична Круча	7520 – 7380 (Kiosak et al., 2021)	6448-6103 (Kiosak et al., 2021)
hl _{b1-3}	Оптимум широколистяних; поява граба у сучасних степах; формування другого похованого дерново-підзолистого ґрунту на дюнах; оптимум зволоження	6.9-6.3 тис.р.т	Мельнична Круча	6980±24-6812±24 (Kiosak et al., 2021)	5990-5714 (Kiosak et al., 2021)
hl _{b1-4}	остеповіння, редукція широколистяної флори,	6.3-5.8 тис. р.т.	Мельнична Круча	6008±21 (Kiosak et al., 2021)	4930-4780 (Kiosak et al., 2021)
			Кам'яне-Завалля	6200±40-6130±40	5295-4962
hl _{b1-5}	головний оптимум широколистяної флори; у межах сучасного степу зростає граб, але заліснення було нижчим, ніж під час попередніх оптимумів; У північному степу лісостеп змінився лучними степами; Зменшення тепло забезпечення, що призвело до зниження зволоження (перевищувало сучасне).	5.8-5.3 тис.р.т	Могильна III	5722±23 (Kiosak et al., 2021)	4616-4466 (Kiosak et al., 2021)
			Могильна V	5712±23 (Kiosak et al., 2021)	4677-4493 (Kiosak et al., 2021)
			<u>Сабатинівка I</u>	5805±65 (Rassamakin 2012)	4800-4498 (Rassamakin 2012)
			<u>Березівська ГЕС (Київська лабораторія)</u>	5760±60-5710±55 (Rassamakin 2012)	4711-4401 (Rassamakin 2012)
			Березівська ГЕС	5438±21-5406±21 (Kiosak et al., 2021)	4341-4258 (Kiosak et al., 2021)
			Шамраї	5394±21 (Kiosak et al., 2021)	4330-4181 (Kiosak et al., 2021)
			Кам'яне-Завалля 1	5424±21-5346±21 (Kiosak et al., 2021)	4336-4056 (Kiosak et al., 2021)
hl _{b1-6}	аридизація у степовій зоні; зміна лучних степів різнотравно-злаковими, редукція деревних і широколистяних порід, зникнення граба	5.3-4.8 тис. р.т	Небелівка		3950–3750 (Albert et al. 2020)

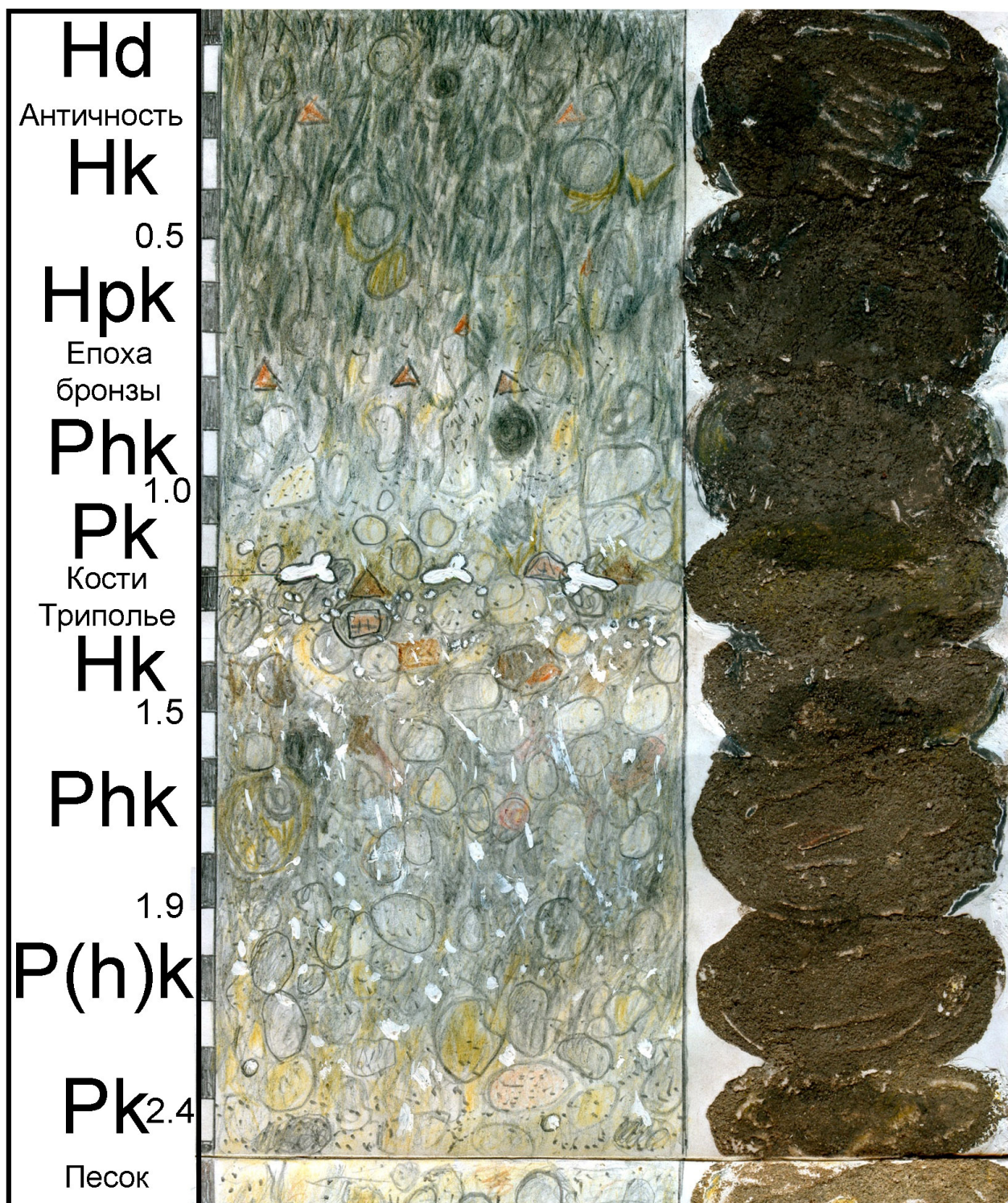
Додаток 3.2. Село Сабатинівка. Фото лівого берегу Південного Бугу (Фотоальбом...1938-1939, ОГІМ 69040/34)

Додаток 3.3. Сабатинівка I. Зачистка 1 (2018). Польове креслення ґрунтів з примазками натурального матеріалу (визначення та креслення Ж.М. Матвіїшиної) (за: Лобанова, Матвишица, Киосак 2021, рис. 11).

Додаток 3.4. Сабатинівка І. Зачистка 2 (2018). Польове креслення ґрунтів з примазками натурального матеріалу (визначення та креслення Ж.М. Матвіїшиної) (за: Лобанова, Матвишишина, Киосак 2021, рис. 12).

Додаток. 4.1. Розташування поселення Сабатинівка I (за: Кіосак, Денисюк, Колесниченко 2019, рис. 8). Ш1, Ш2, Ш3 – шурфи 1-3, 31, 32 – зачистки 1-2; пунктирна лінія – ареал поширення підйомного матеріалу.

Додаток 4.2. Розташування поселення Кам'яне-Завалля 1. Об'єкт на півночі – Кам'яне-Завалля 1, об'єкт на півдні – поселення культури лінійно-стрічкової кераміка Кам'яне-Завалля (Saile et al. 2016, abb. 9).

Додаток 4.3. Розташування поселення Шамраї (за: Лобанова, Киосак 2020, рис. 1). Пунктирна лінія – розповсюдження підйомного матеріалу; ВД – зачистка «верхня дорога», НД – зачистка «нижня дорога».

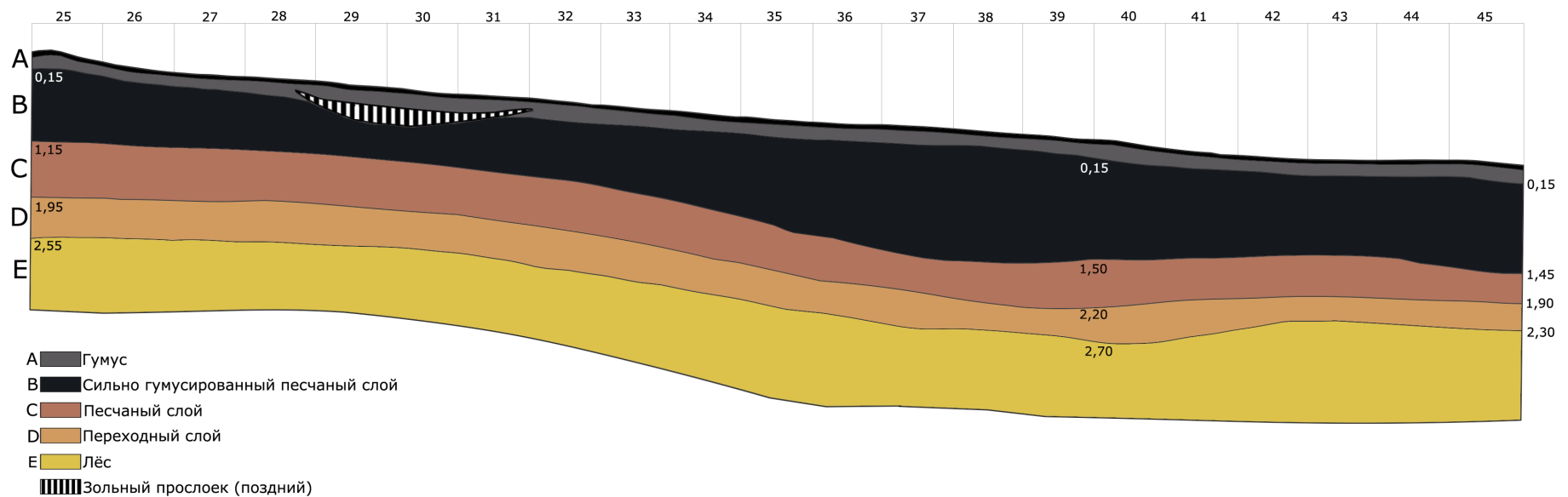
Додаток.4.4 . Розташування поселення Козачий Яр 1 (за: Пересунчак 2017, рис. 1)

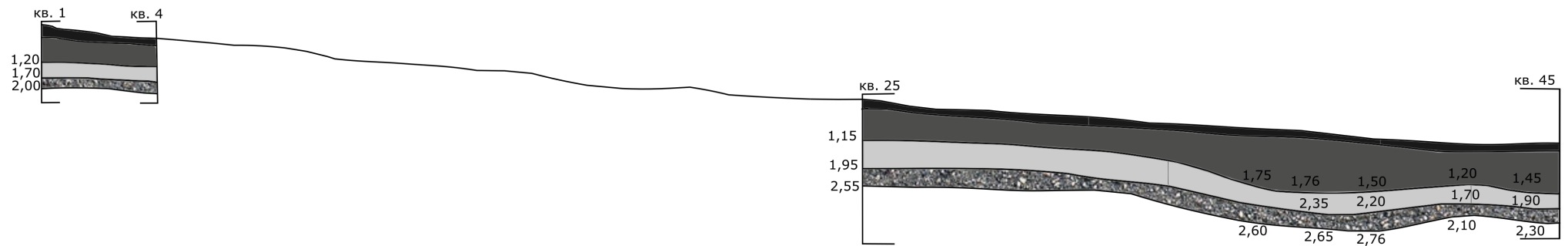
Додаток 5.1. Геологічний профіль поселення Сабатинівка I (1938 рік). А – гумус; В – сильно гумусований піскуватий шар; С – піскуватий шар; D – перехідний шар; Е – Лес. Промальовка М.А. Лобанової. Креслення з наукового архіву ОАМ НАН України (Геологический... 1938; за: Лобанова, Матвишина, Киосак 2021, рис. 5)

ОГИМ 59570

Геологический профиль на месте раскопок в с. Сабатиновке

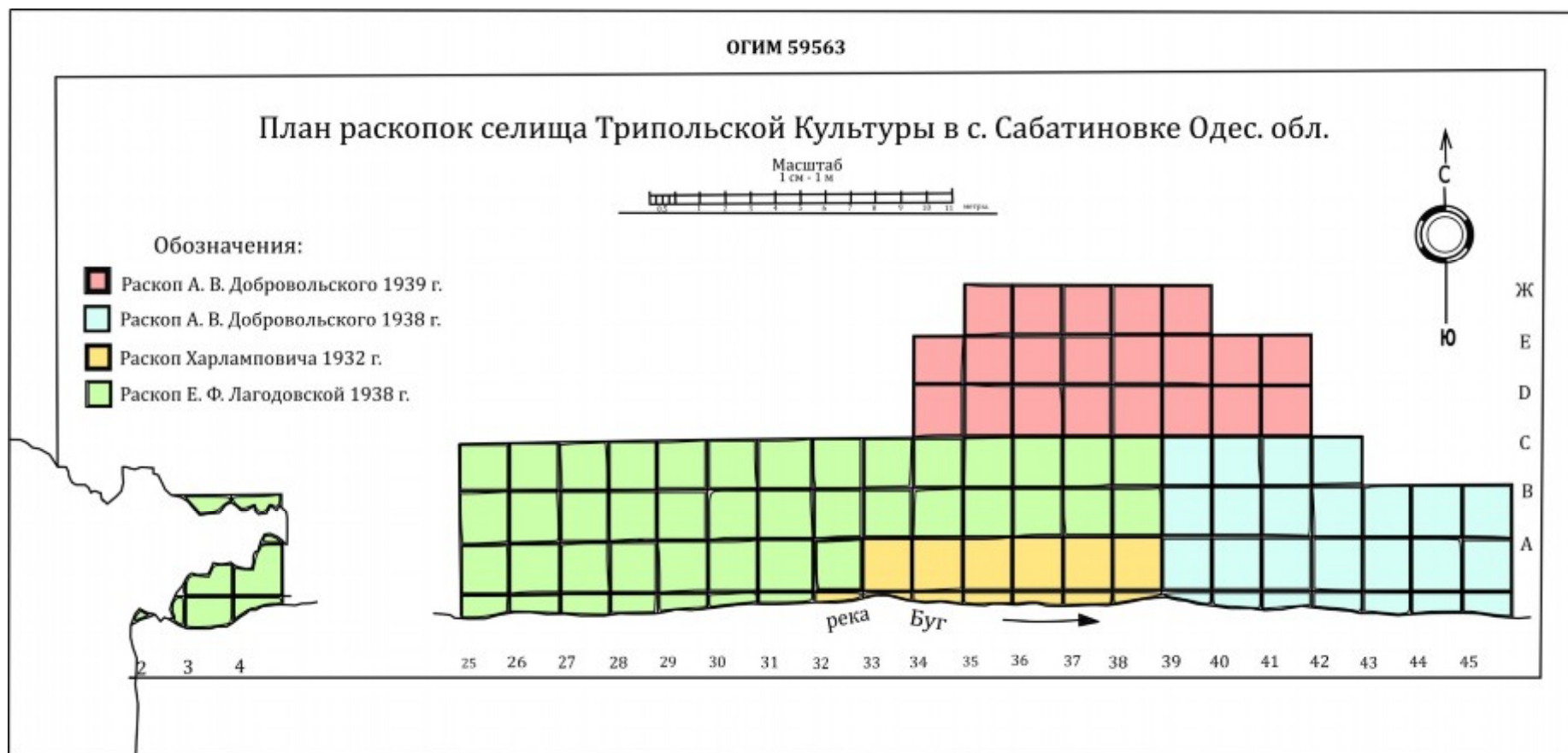
Додаток 5.2. Сабатинівка І. Профіль квадратів 1-4 та 25-45 розкопу 1938 р. Креслення базується на черновій замальовці з наукового архіву ОАМ НАН України (Геологический...1938, ОГИМ 59569; Лобанова 2020b, рис. 1). Промальовка та реконструкція М.А. Лобанової.

Додаток 5.3. Сабатинівка I. Розкопки 1939 року. Стратиграфія.

ОПИС ГОРИЗОНТІВ НА ПОСЕЛЕННІ САБАТИНІВКА I								
за результатами розкопок 1939-го року (кер. А.В. Добровольський)								
за польовим щоденником (ОГИМ 59108)								
Квадрати 34-38ЕД			Квадрати 35-39Ж+39Е			Квадрати 40-41ЕД+39Д		
Глибина (м)	Опис шару	Культурний шар	Глибина	Опис шару	Культурний шар	Глибина	Опис шару	Культурний шар
0-0,30	Гумус	-	0-0,30	Гумус	-	0-0,30	Гумус	-
0,30-0,40	Гумус	-	0,30-0,40	Гумус	-	0,30-0,40	Гумус	-
0,40-0,55	Гумус грудкуватий	-	0,40-0,55	Гумус	-	0,40-0,55	Гумус	-
0,55-0,75	Гумус грудкуватий	-	0,55-0,75	Гумус	-	0,55-0,75	Гумус	-
0,75-0,85	Гумус грудкуватий	-	0,75-0,90	Гумус	-	0,75-0,90	Гумус	-
0,85-1,10	Піскуватий	Кістковий шар (?)	0,90-1,10	Піскуватий	Кістковий шар (?)	0,90-1,10	Гумус	Кістковий шар (?)
1,10-1,30	Піскуватий	Культурний шар Ia	1,10-1,30	Піскуватий	Культурний шар Ia	1,10-1,30	Гумус	Культурний шар Ia
1,30-1,45	Піскуватий	Культурний шар	1,30-1,45	Піскуватий	Культурний шар Ib	1,30-1,45	Гумус	Культурний шар Ib
1,45-1,60	Піскуватий	Культурний шар Ib	1,45-1,60	Піскуватий	Культурний шар Ib	1,45-1,60	Гумус	Культурний шар Ib
1,60-1,80	Піскуватий	Культурний шар Ig	1,60-1,80	Піскуватий	Культурний шар Ig	1,60-1,80	<i>Опис відсутній</i>	Культурний шар Ig
1,80-1,95	Піскуватий	Культурний шар	1,80-1,95	Піскуватий	Культурний шар Id	1,80-1,95	<i>Опис відсутній</i>	Культурний шар Id
1,95-2,05	Піскуватий	Культурний шар Ie	1,95-2,05	Піскуватий	Культурний шар Ie	1,95-2,05	<i>Опис відсутній</i>	Культурний шар Ie
2,05-2,10	Піскуватий	Культурний шар	2,05-2,10	Лесуватий	Культурний шар Iж	2,05-2,10	<i>Опис відсутній</i>	Культурний шар Iж
						Квадрати 39-41Д 38-41Е 38-39Ж		
2,10-2,30	Лесуватий	Культурний шар Iz	2,10-2,30	Лесуватий	Культурний шар Iz	2,10-2,30	<i>Опис відсутній</i>	Культурний шар Iz
Квадрати 35-37Ж								
2,30-2,50	Лесуватий	Культурний шар Ii	2,30-2,50	Лесуватий	Культурний шар Ii			
2,50-2,70	Лесуватий	Культурний шар Ik	2,50-2,70	Лесуватий	Культурний шар Ik			
2,70-2,90	Лесуватий	Культурний шар Il	2,70-2,90	Лесуватий (суглинок)	Культурний шар Il			
2,90-3,0	Лесуватий	Культурний шар Im	2,90-3,0	Суглинок	Культурний шар Im			

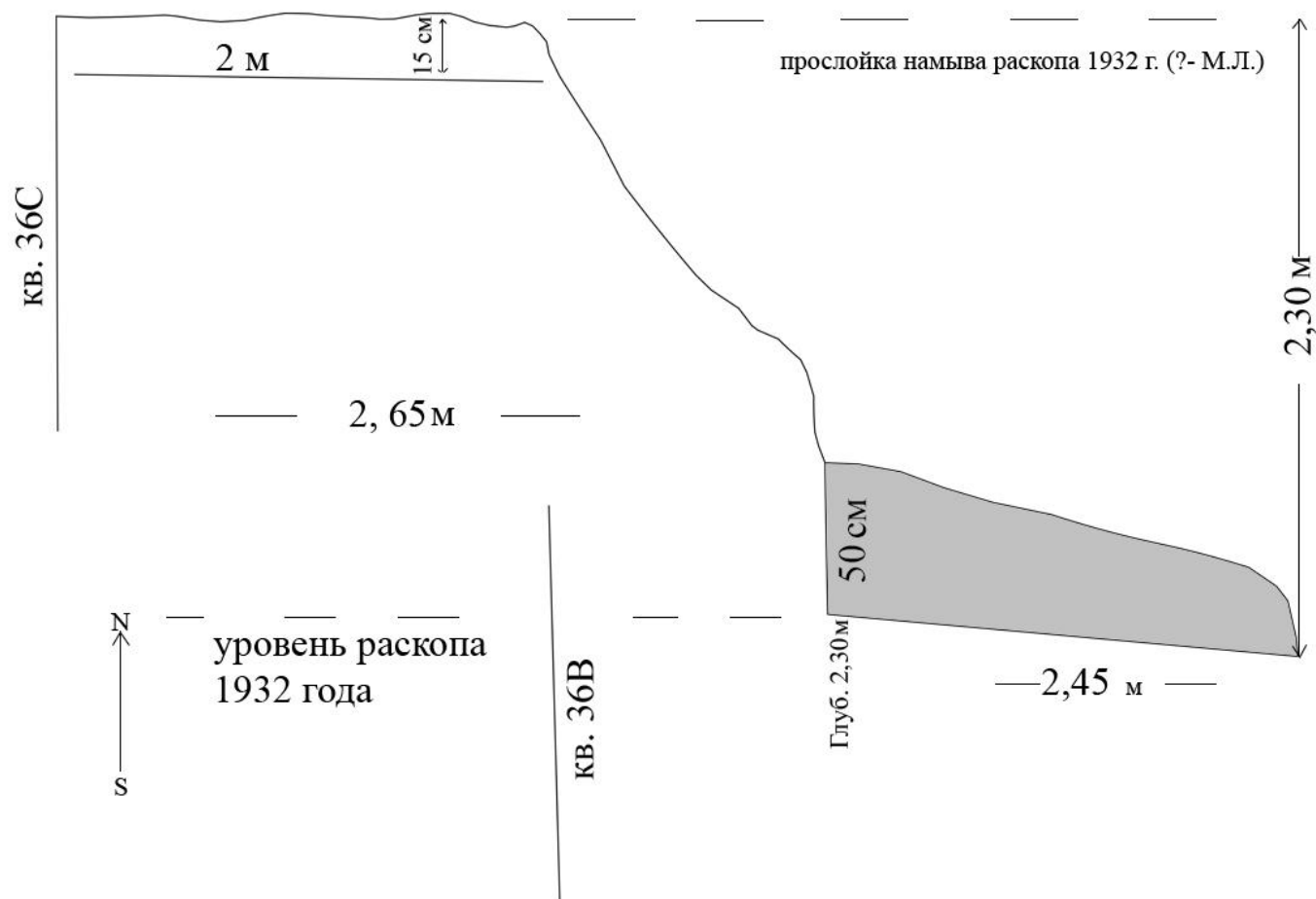
Додаток 5.4. Основний план розкопів поселення Сабатинівка I 1932, 1938-1939-х рр. Із наукового архіву ОАМ НАН України. Промальовка М.А. Лобанової (План...1938-1939; Лобанова 2020а, рис. 1).

Додаток 5.5. Сабатинівка I. Профіль розкопу 36А. Початок робіт на ділянці у 1938 році після досліджень 1932 року. Промальовка М.А. Лобанової з щоденника О.Ф. Лагодовської (1938b, арк. 24).

ОГИМ 59104, лист 24

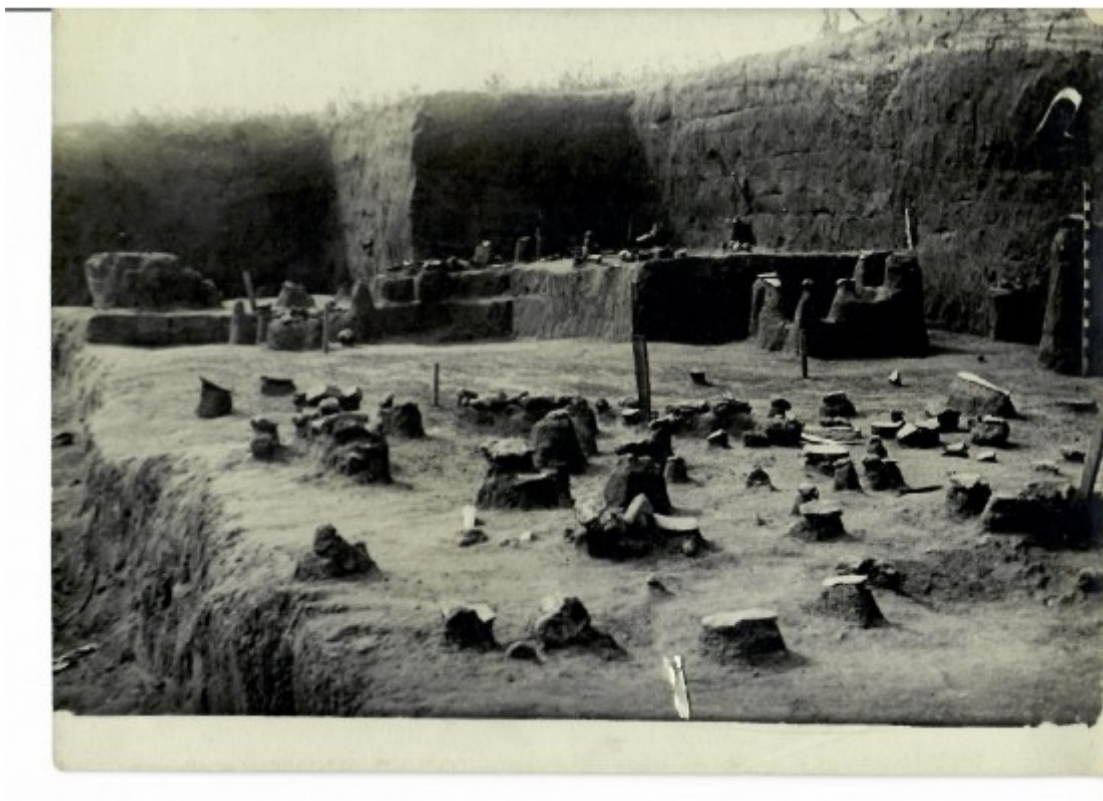
РАЗРЕЗ ПО ЛИНИИ 36С, 36В, 36А

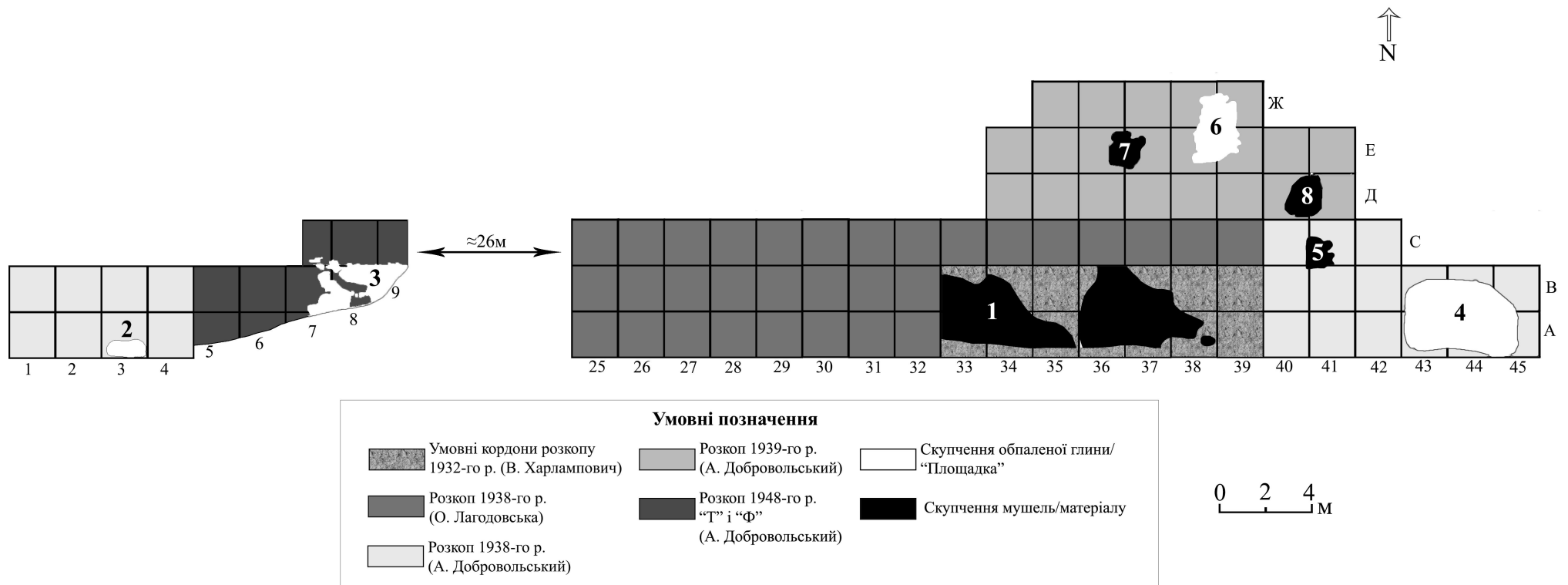
Додаток 5.6. Сабатинівка I (1938-1939). Культурний шар
(Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ 69040/115)

Додаток 5.7. Сабатинівка I (1938-1939). Культурний шар
(Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ 69040/2)

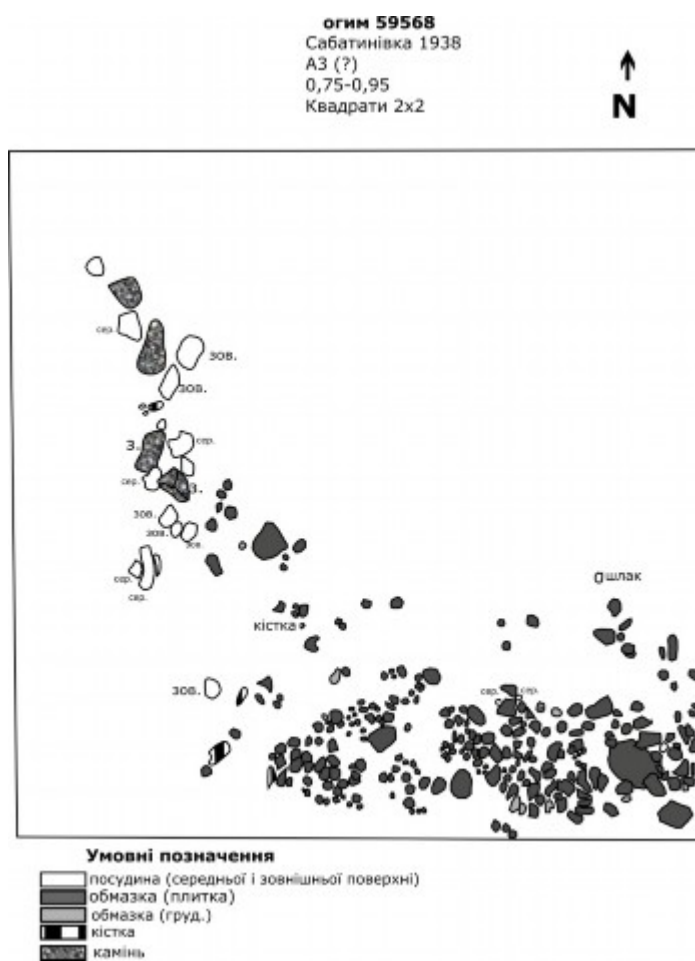

Додаток 5.8. Сабатинівка І. Розкопи 1932-го, 1938-1939-х та 1948-х рр. з виявленими об'єктами (Лобанова 2021, рис. 1).

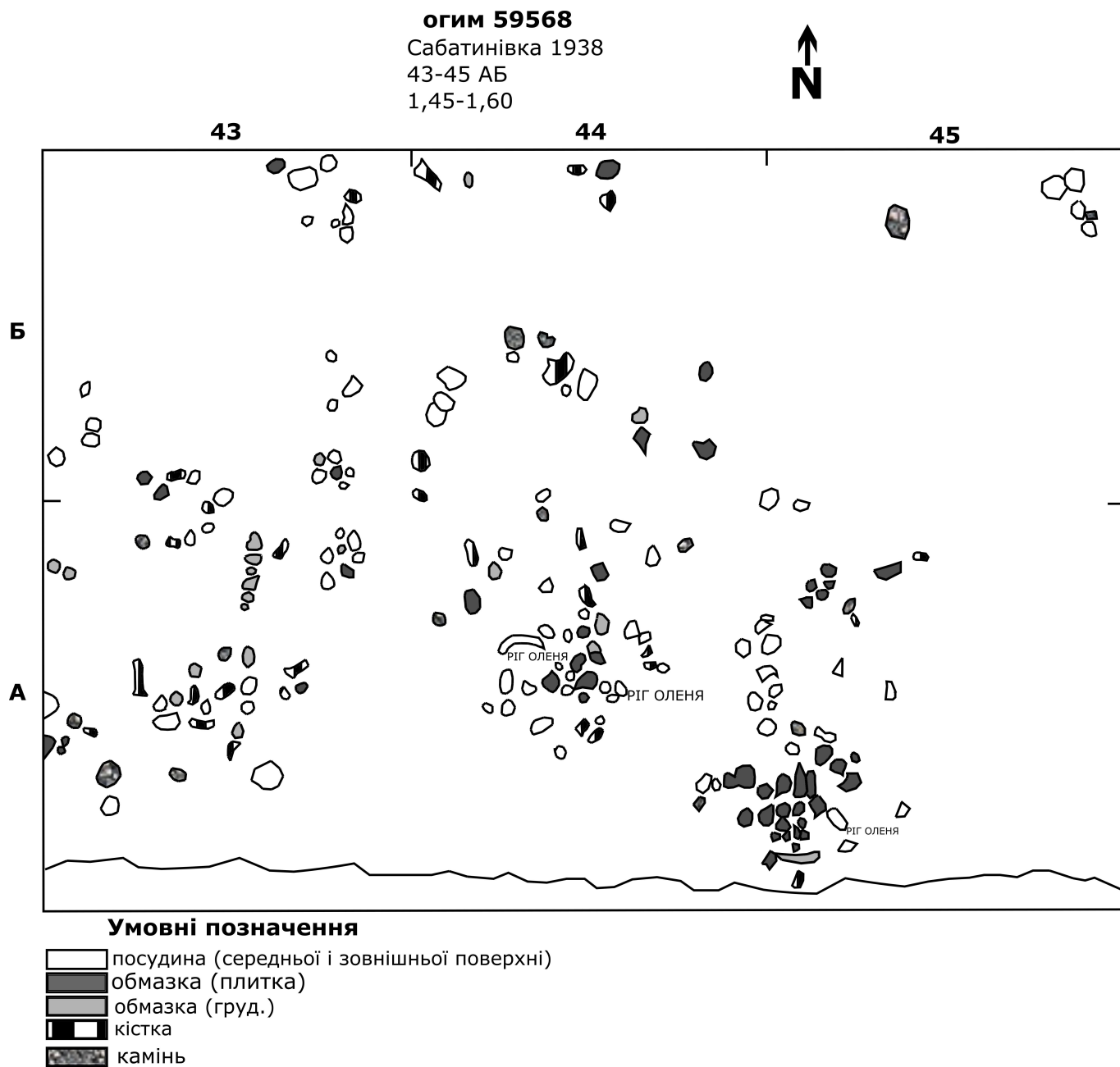
Додаток 5.9. План «площадки» у квадраті 3А (Лобанова 2021, рис. 2).

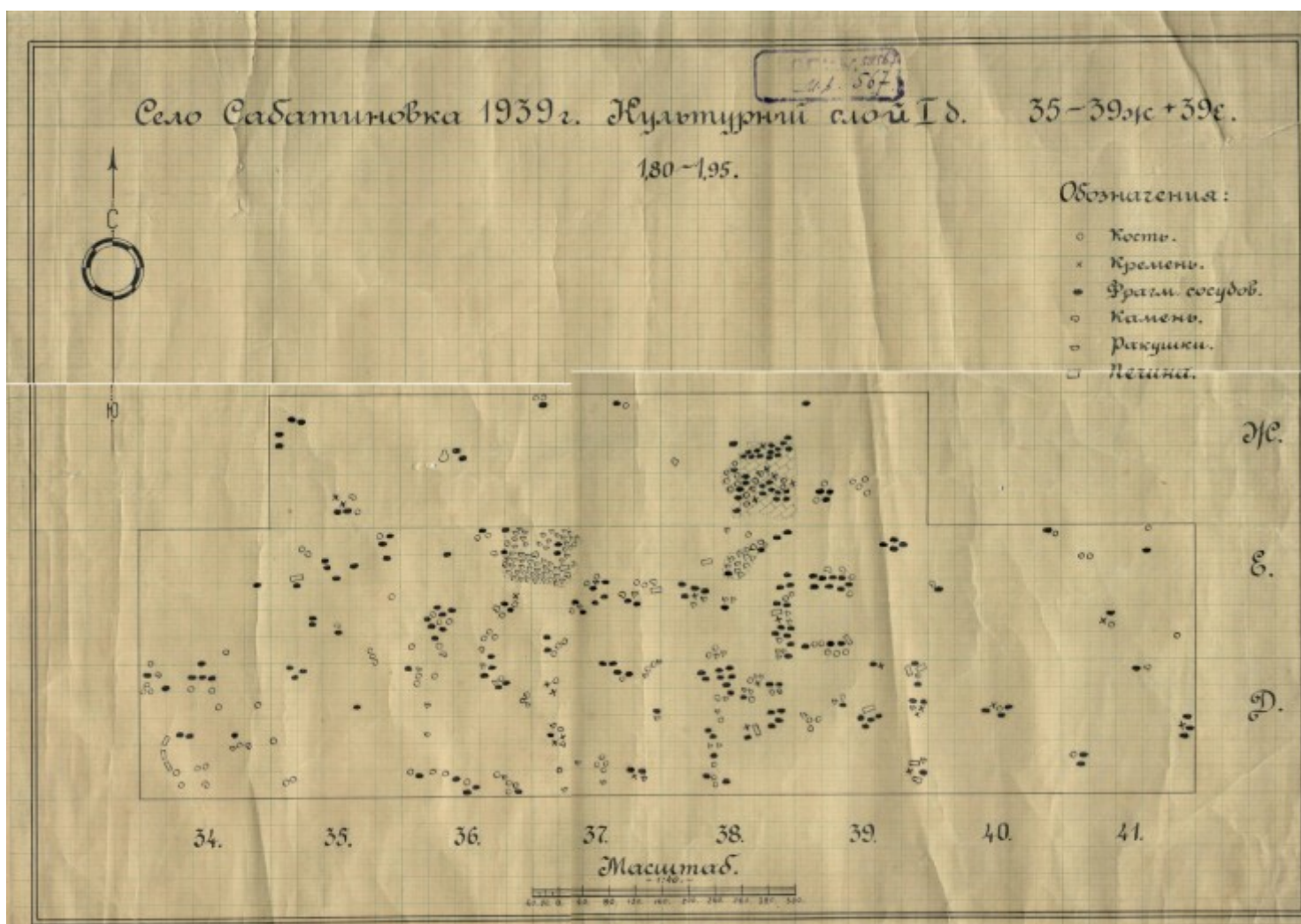
Додаток 5.10. Ймовірне фото «площадки» у квадраті 3А (Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ69040/59).

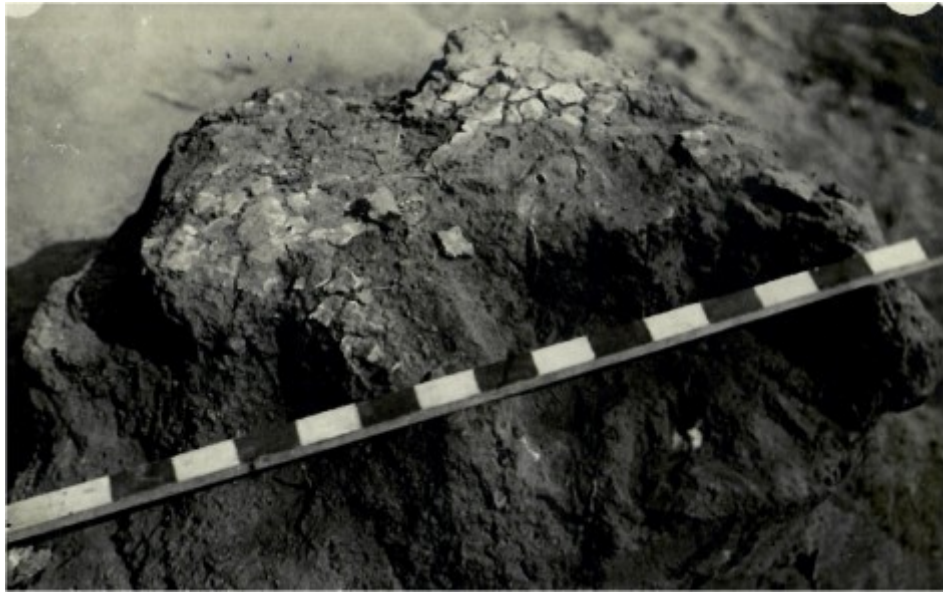
Додаток 5.11. Креслення «Площадки АД» (за: Лобанова 2021, рис. 3).

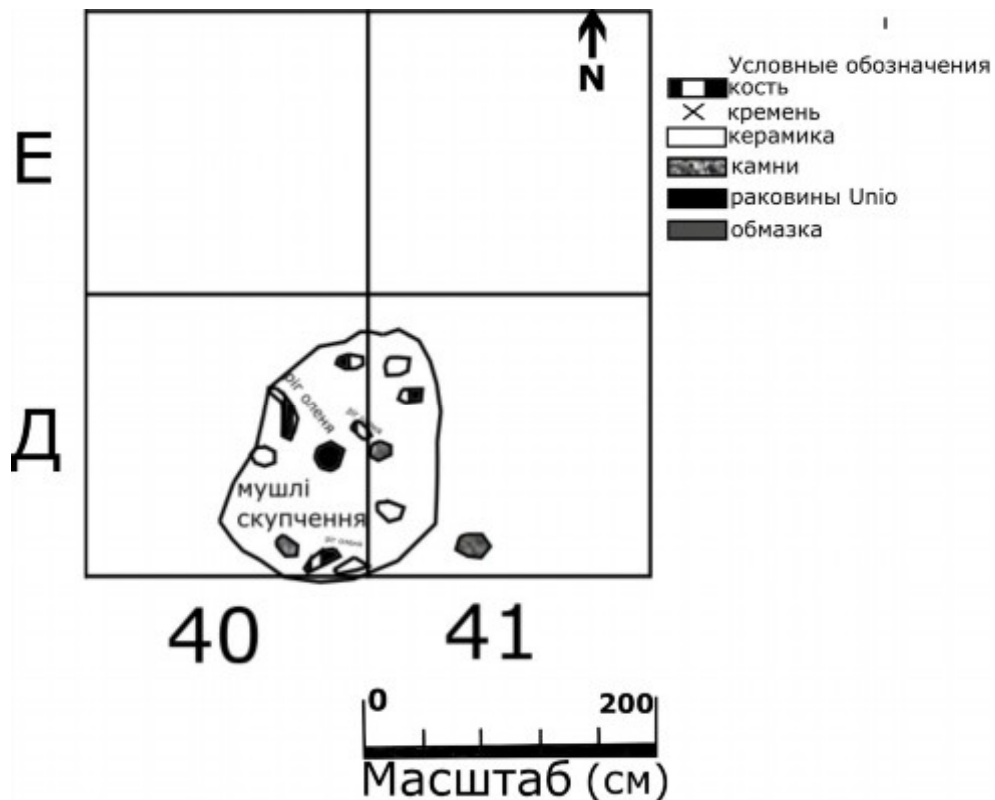
Додаток 5.11. Сабатинівка І. Розкопки 1939 року. Креслення горизонту з матеріалами Кукутень-Трипілля та виявленими об'єктами (Село...1939).

Додаток 5.13. Сабатинівка I. Скупчення обпаленої глини, яке було виявлено при дослідженні шару Кукутень-Трипілля (Фотоальбом..1938-1939, ОГИМ 69040/119).

Додаток 5.14. Сабатинівка I (1939). Креслення. Скупчення знахідок у квадратах 40Д-41Д на глибині 2,50-2,70 м (ОГИМ 59568).

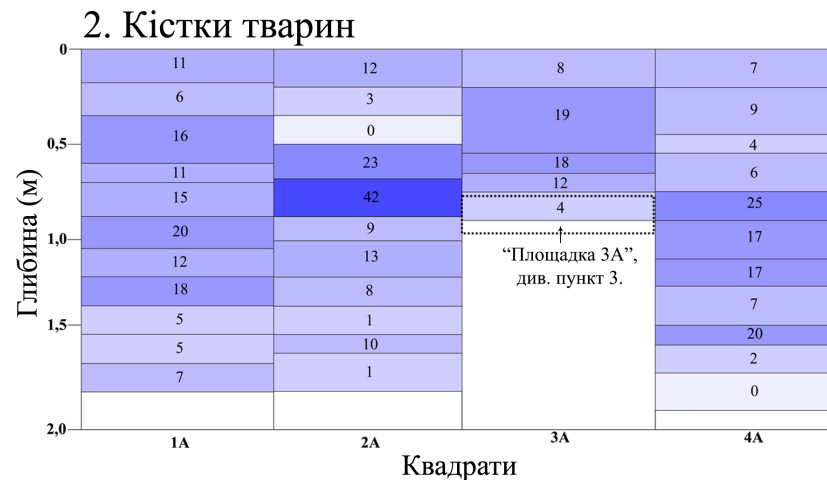
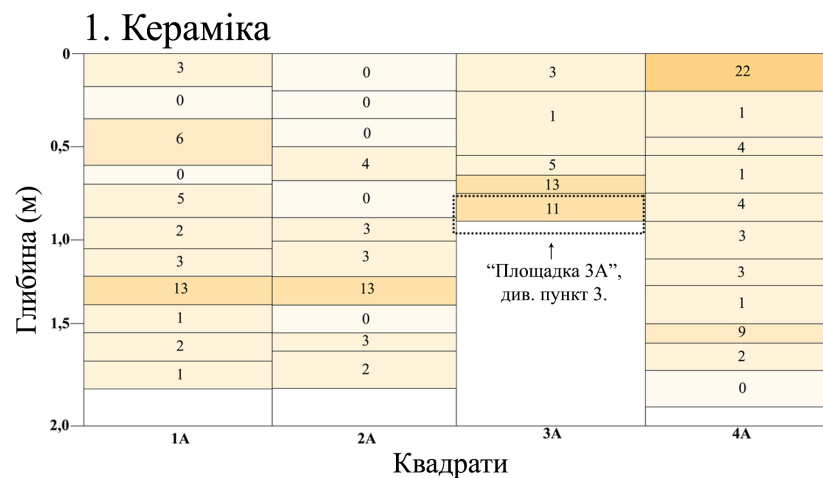
Додаток 5.15. Фото об'єкту у квадратах 40Д-41Д на глибині 2,50-2,70 м (Фотоальбом...1938-1939, ОГИМ 69040/56).

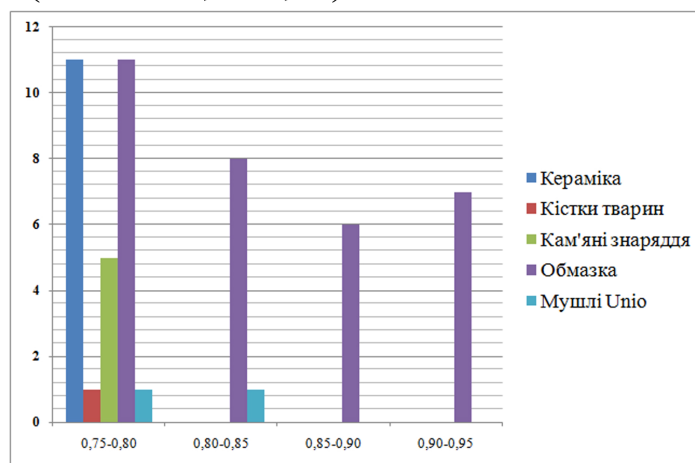
Додаток 5.16. Порівняльна таблиця матеріального комплексу виявлених об'єктів на поселенні Сабатинівка І.

Об'єкт / Тип знахідки	«площадка» Кв. 3А, 0,75-0,95 м	«Площадка АД» Кв. 43- 45АВ, 1,40-1,60м	Скупчення Кв. 41С 1,80-2,20 м	Скупчення Кв. 36Е-37Е 1,80-2,10 м	«Площадка»(?), Кв. 38ЕЖ- 39ЕЖ 1,80- ? м
Кераміка	12 (23,08%)	202 (61,96%)	55 (50,46%)	54 (66,67%)	105 (47,73%)
Кістки тварин	1 (1,92%)	88 (26,99%)	48 (44,04%)	27 (33,33%)	97 (44,09%)
Кремій	-	20 (6,13%)	-	-	8 (3,64%)
Знаряддя з кістки	-	-	-	-	3 (1,36%)
Пластика	-	-	-	-	1 (0,45%)
Вугілля	-	1 (0,31%)	-	-	2 (0,91%)
Камінь	5 (9,62%)	-	2 (1,83%)	-	4 (1,82)
Обмазка	32 (61,54%)	15 (4,60%)	3 (3,67%)	-	Численна на верхніх шарах
Мушлі <i>Unio</i>	2 (3,85%)	-	Численні	Численні	Численні

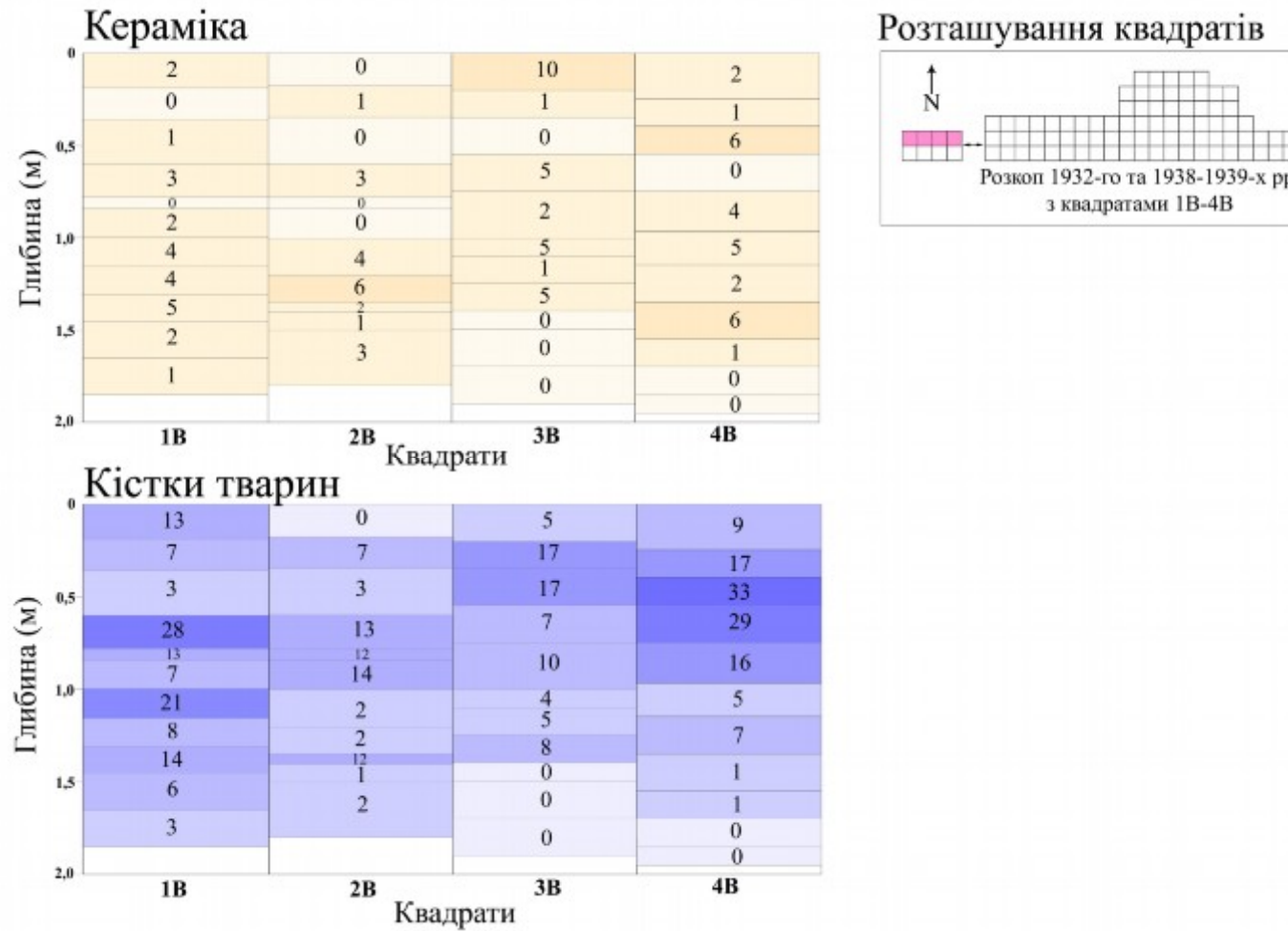
Додаток 5.17. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 1А-4А.

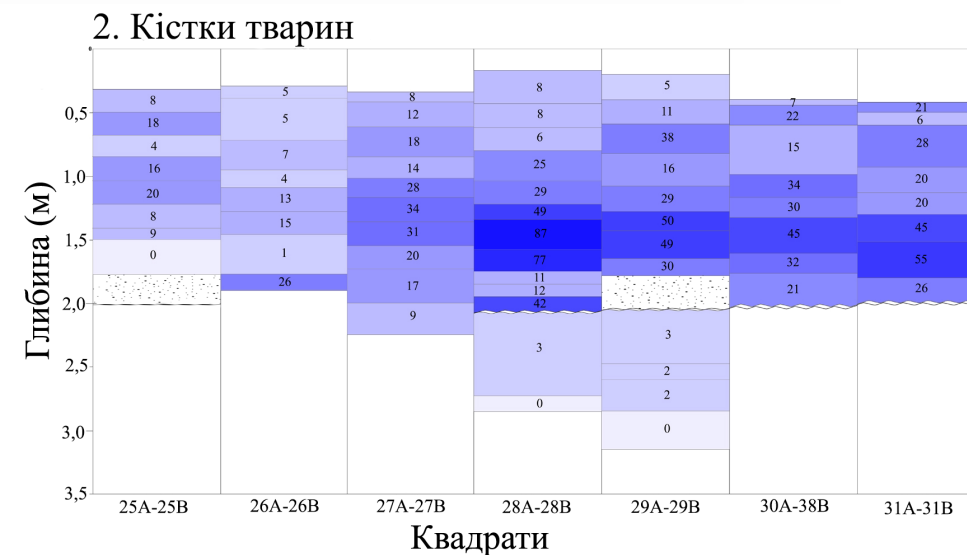
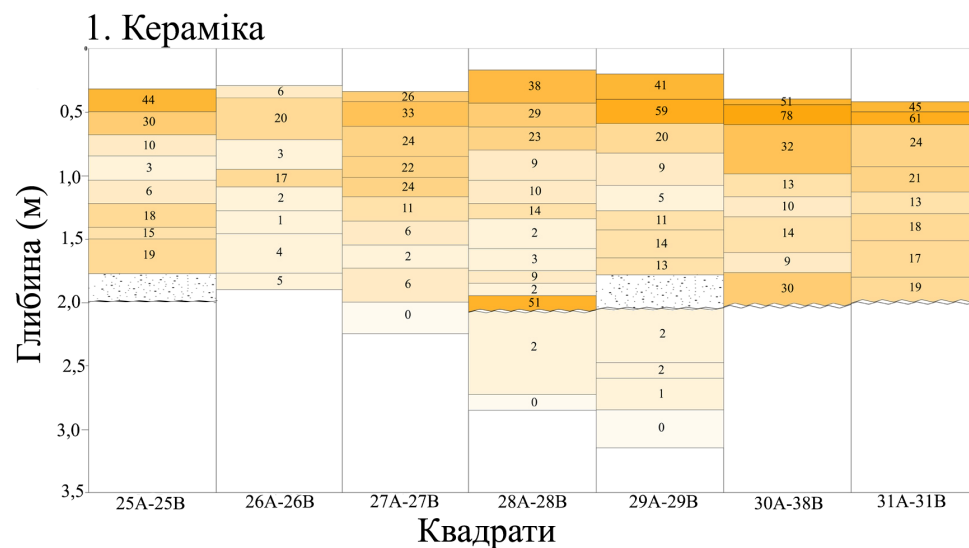
3. Знахідки з “площадки” у квадраті 3А (глибина 0,75-0,95)

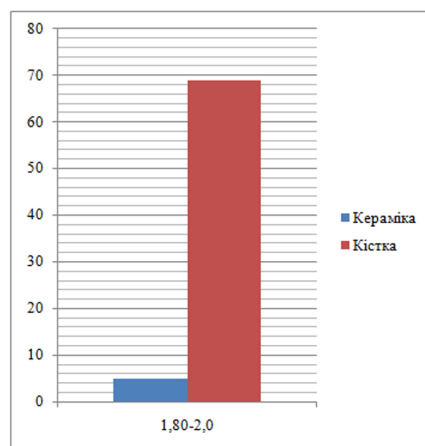
Додаток 5.18. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 1В-4В.

Додаток 5.19. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 25А/25В-31А/31В.

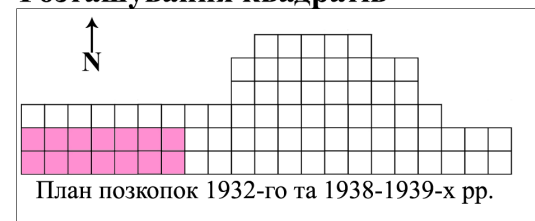
**3. Знахідки з квадратів 25АВС-31АВС
“культурний шар”,
приблизна глибина 1,80-2,0**

Умовні позначення:

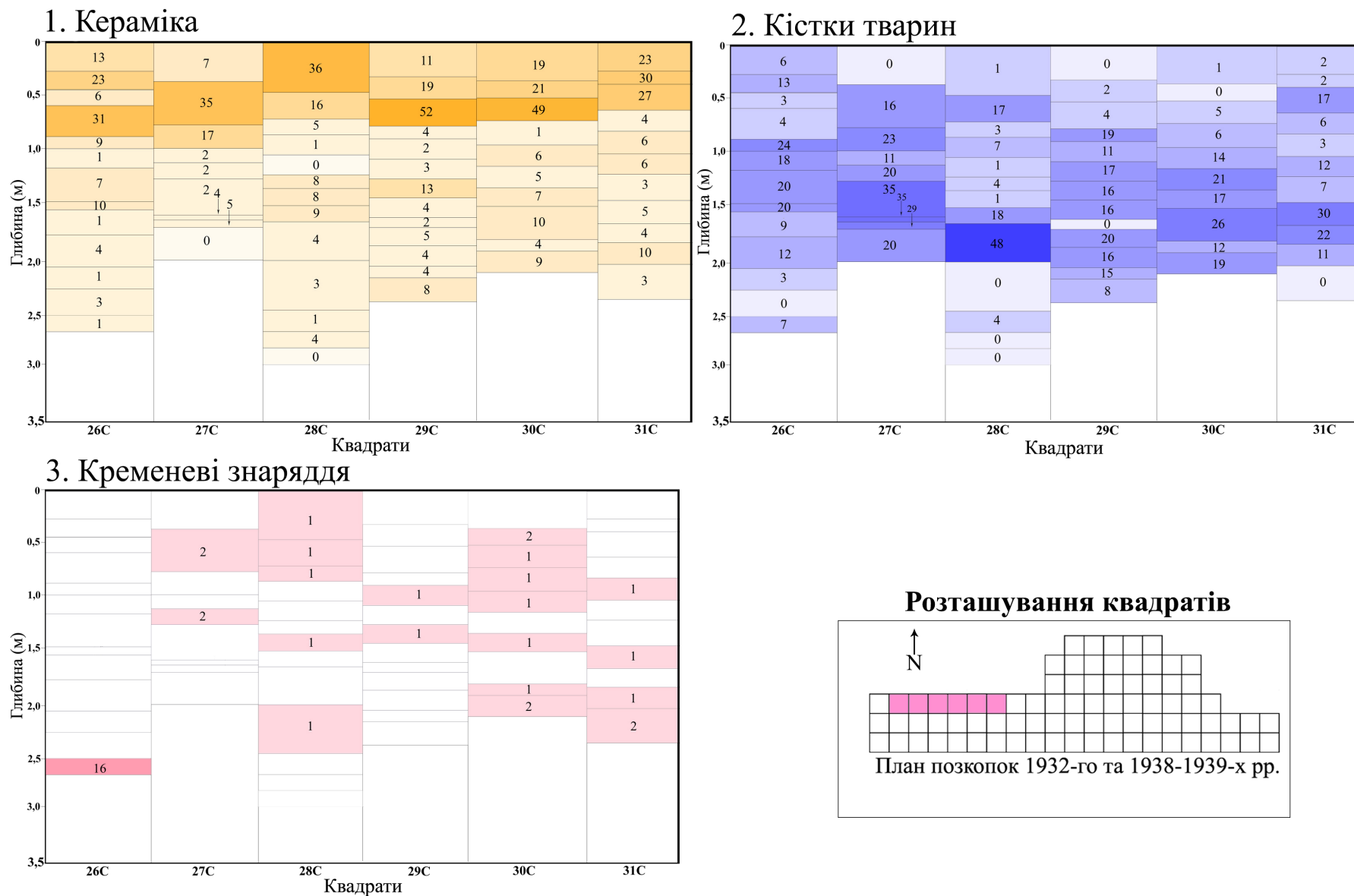
- дані є лише в узагальнюючій схемі для квадратів 25АВС-31АВС; “культурний шар”
- немає точних глибин для даного шару

Розташування квадратів

Додаток 5.20. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 26С-31С.

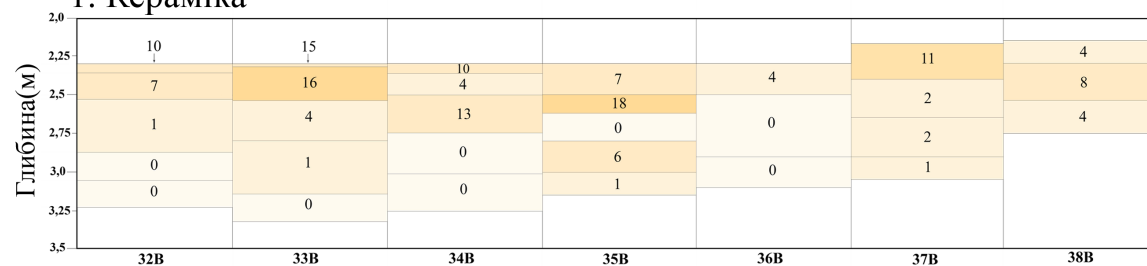

Додаток 5.21. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 32В-38В.

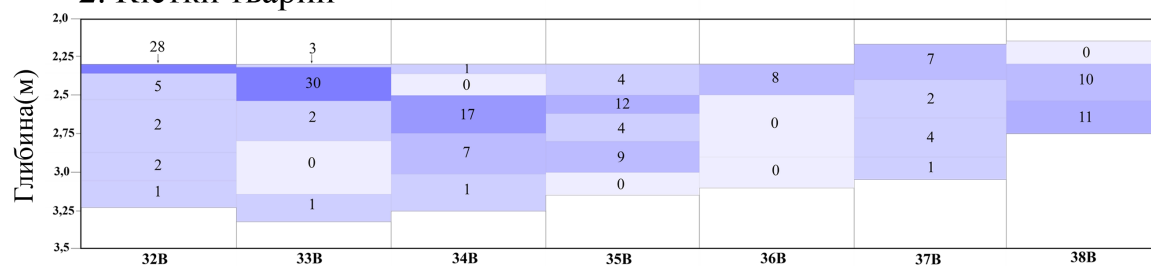
Знахідки з квадратів 32В-38В

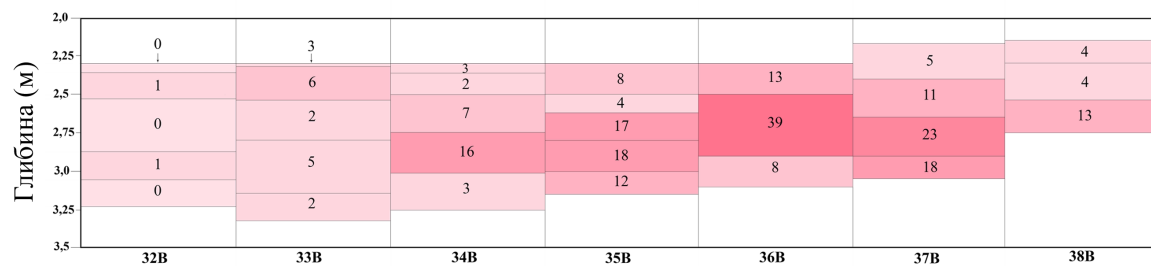
1. Кераміка

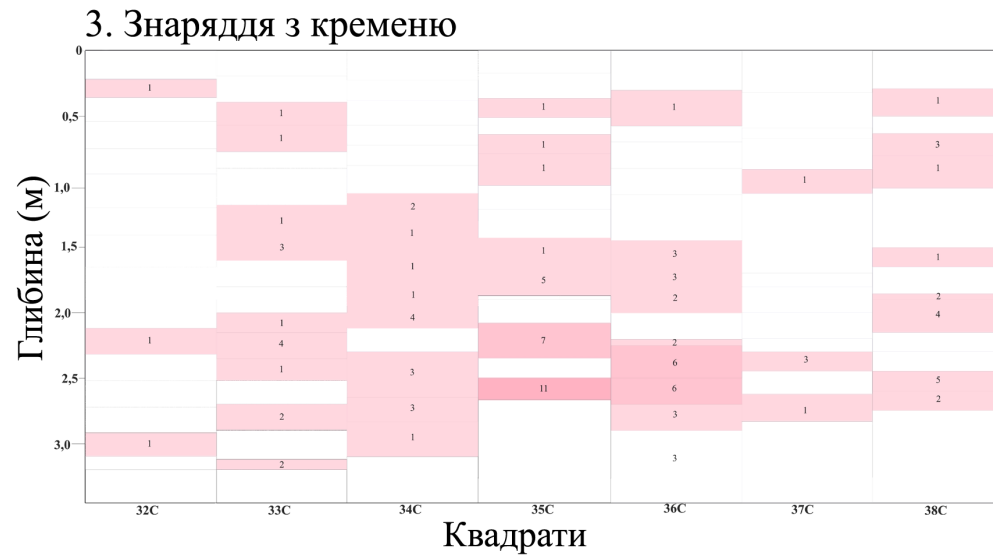
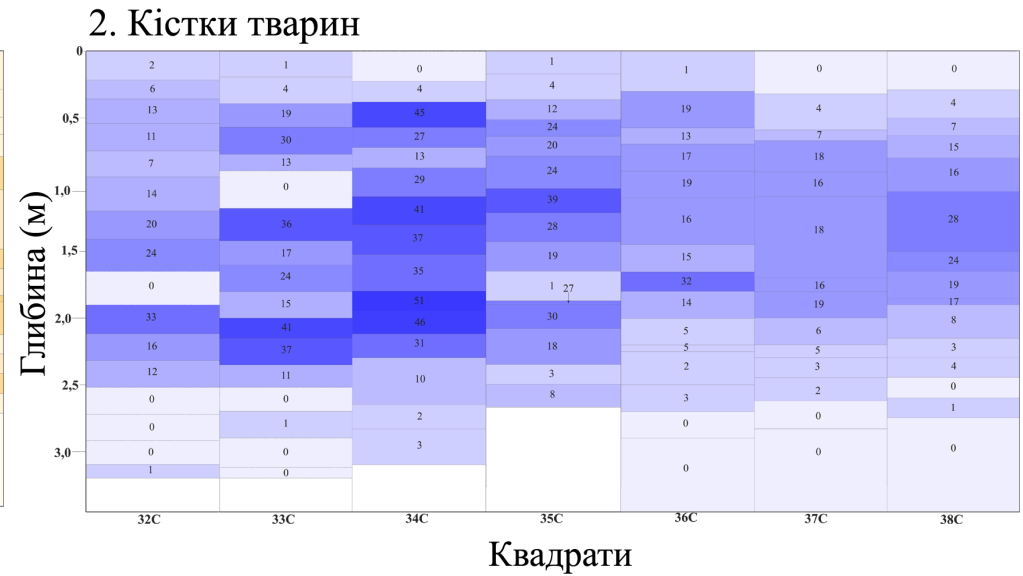
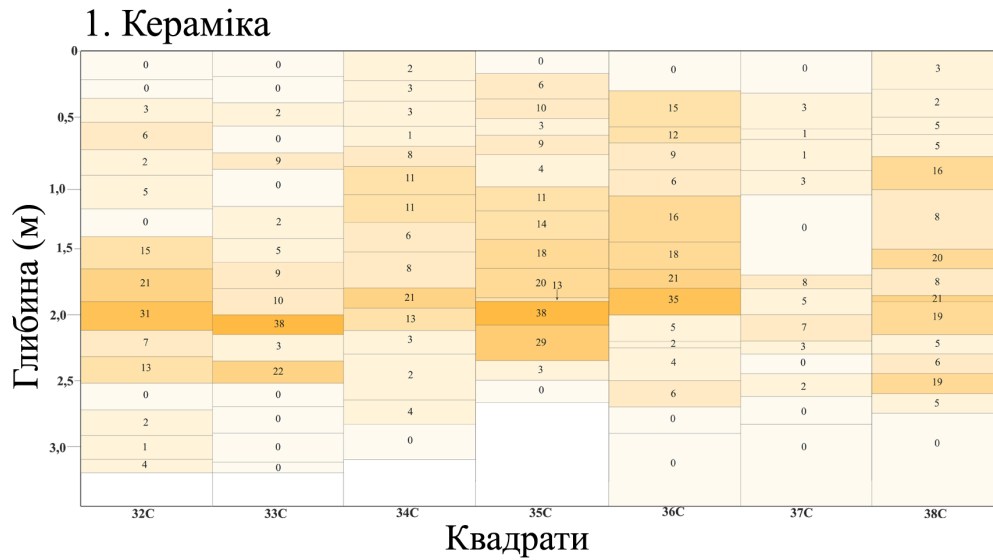
2. Кістки тварин

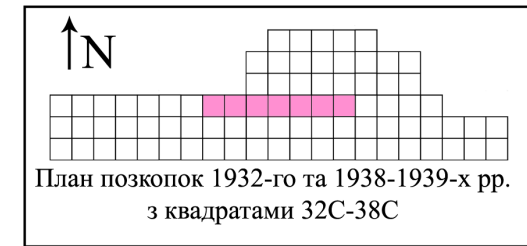
3. Вироби з кременю

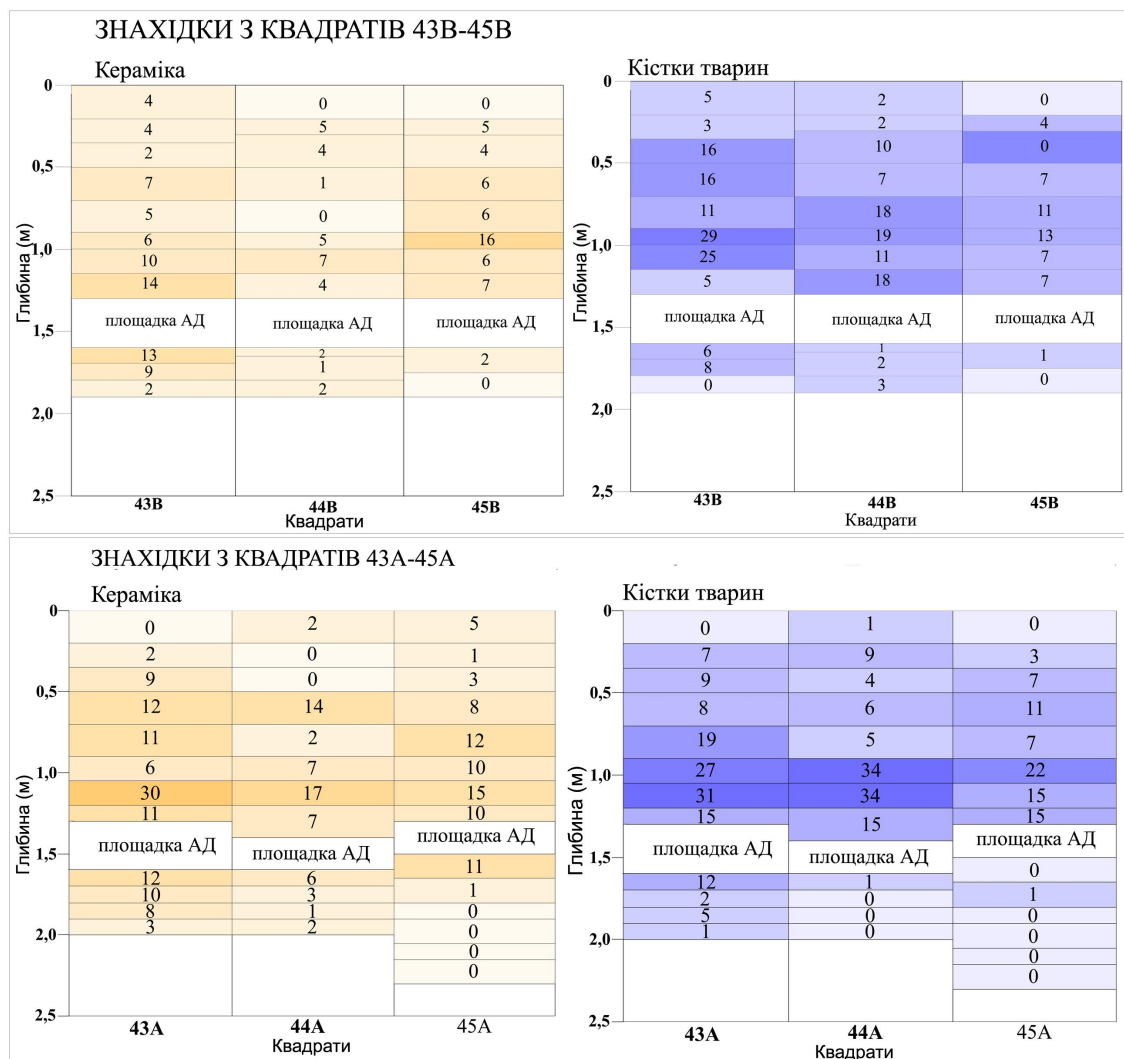
Додаток 5.22. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 32С-38С.

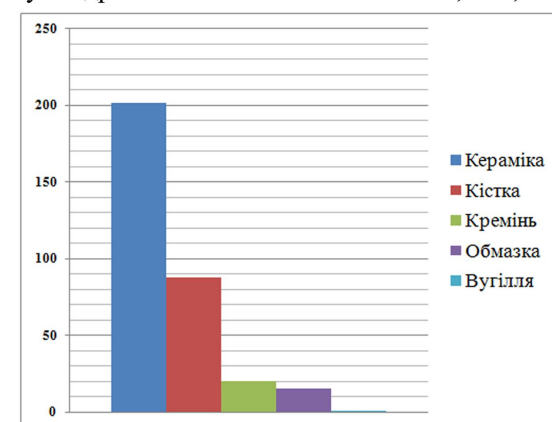
Розташування квадратів

Додаток 5.23. Сабатинівка I (1938). Розташування знахідок на квадратах 43А\43В-45А/45В («площадка АД»).

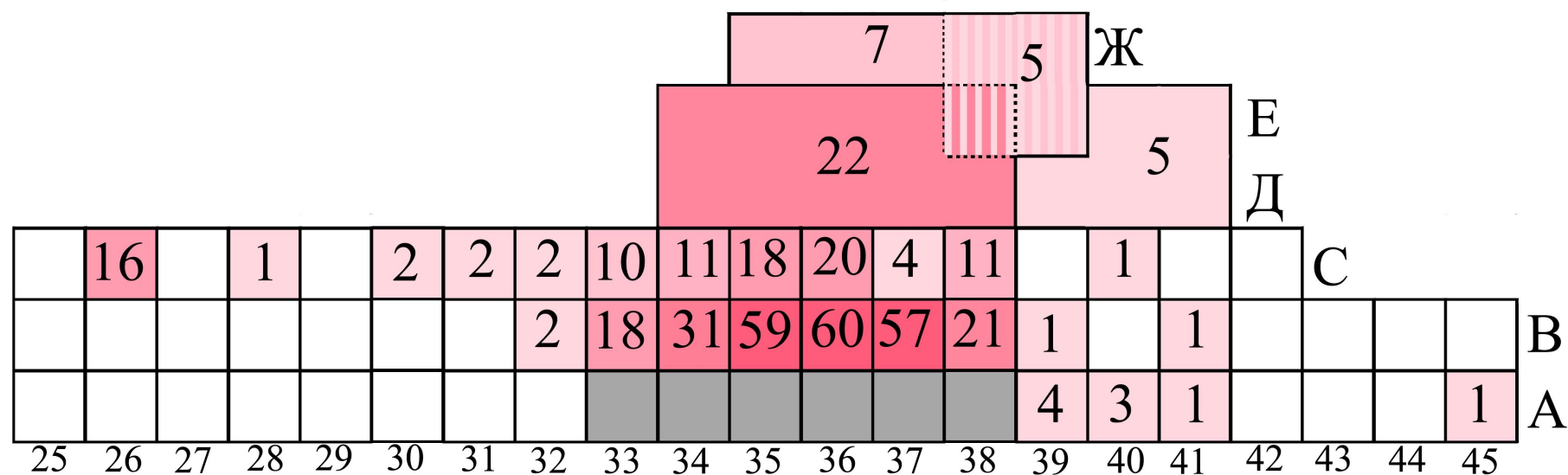

Знахідки з «площадки АД»
у квадратах 43АВ-45АВ на глибині 1,40-1,60

Додаток 5.24. Сабатинівка І. Розкоп 1938-1939 рр. Кременеві знахідки. Глибина 2,0-3,25 м.

Сабатинівка І. Розкоп 1938-1939-х рр. Кременеві знахідки Глибина 2,0-3,25 м

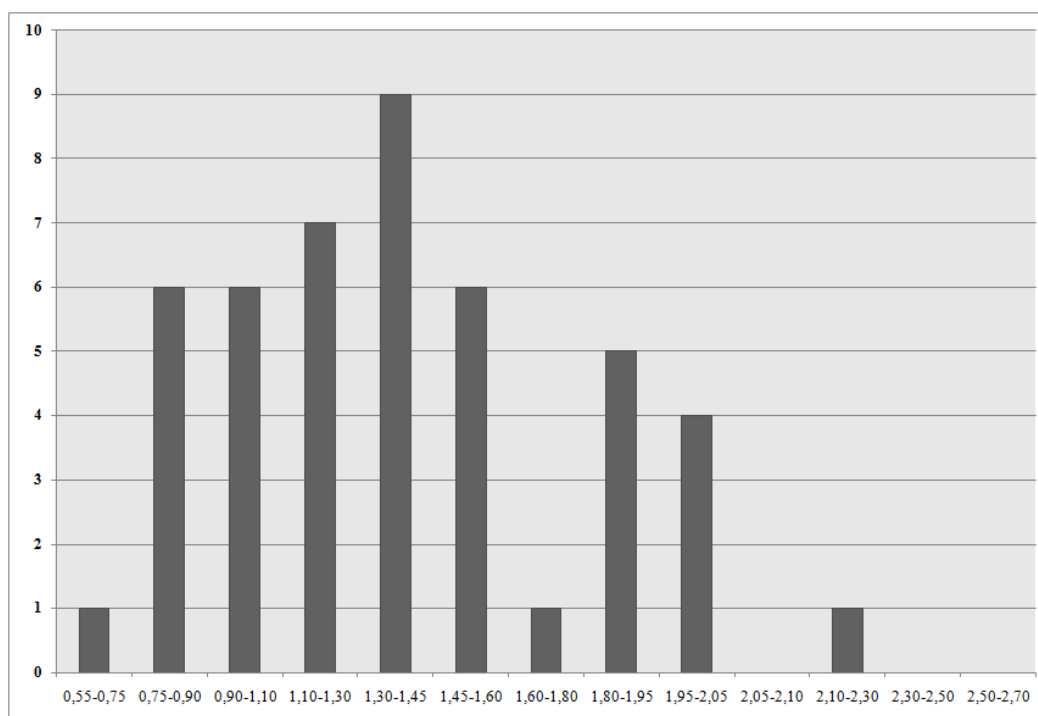
Умовні позначення

■ - розкоп П. Харламповича
1932-го р.

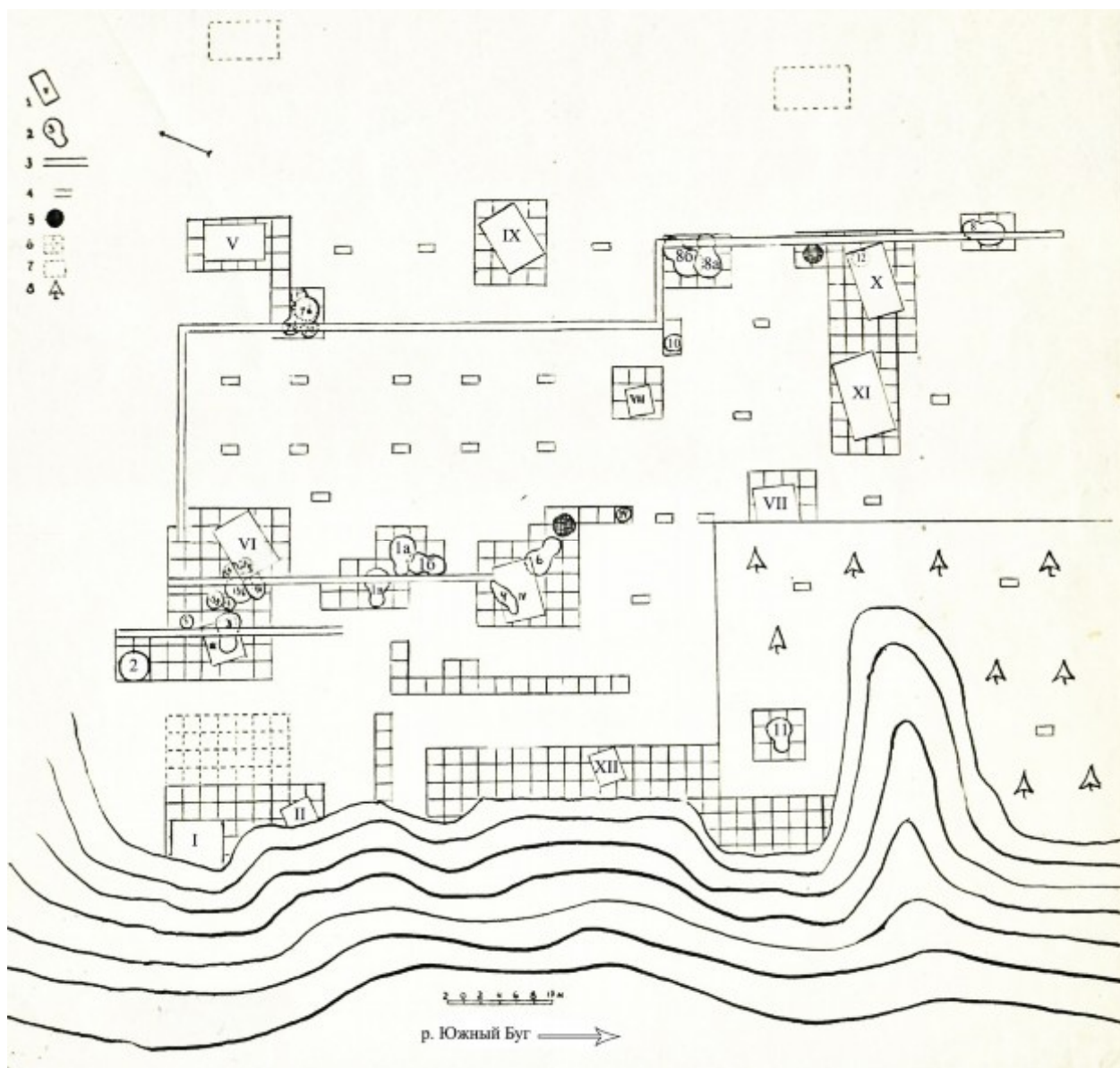
Додаток. 5.25. Сабатинівка І. Просіювання ґрунту під час польових досліджень поселення. В центрі А.В. Добровольський (з наукового архіву ОАМ НАН України, фото без інвентарного номеру).

Додаток 5.26. Кількість керамічних знахідок сабатинівської культури доби пізньої бронзи (по горизонталі). Порівнюється вибірка з колекції з наукових фондів ОАМ НАН України.

Додаток 5.27. План поселення Березівська ГЕС (розкопки В.П. Цибескова (Цыбесков 1971, рис. 1)).

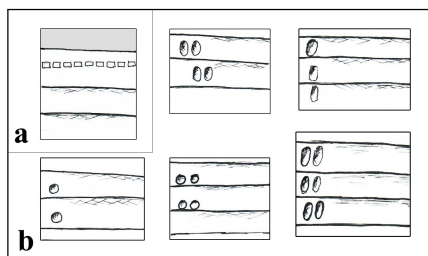
Додаток 5.28. Кам'яне-Завалля 1. План поселення за результатами геомагнітного сканування (Saile et al. 2016, abb. 11). Сірий колір на плані – розташування поселення; темно-сірий – ймовірні рови.

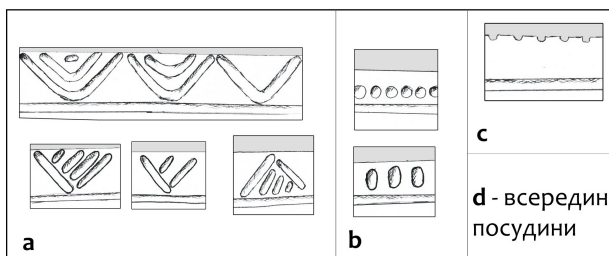

Додаток 6.1. Елементи орнаментальної композиції на посуді з поселення Сабатинівка I (столова кераміка).

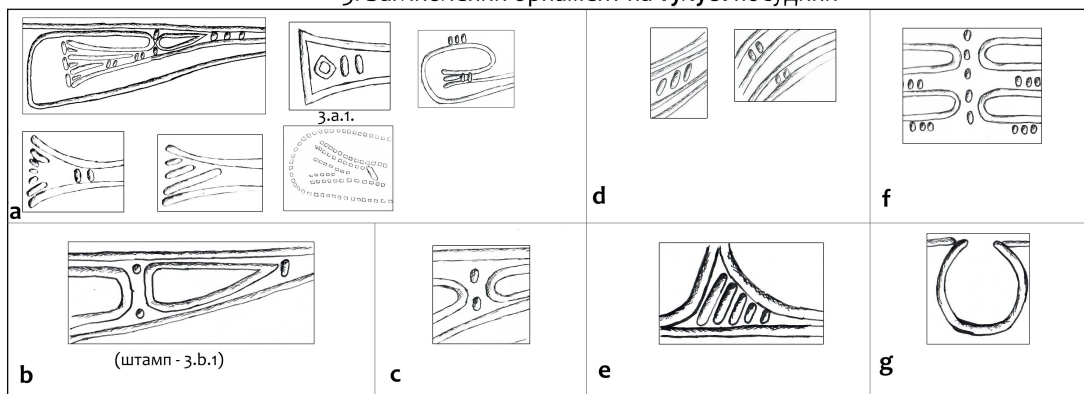
1. Вінець. Варіанти канельованого орнаменту

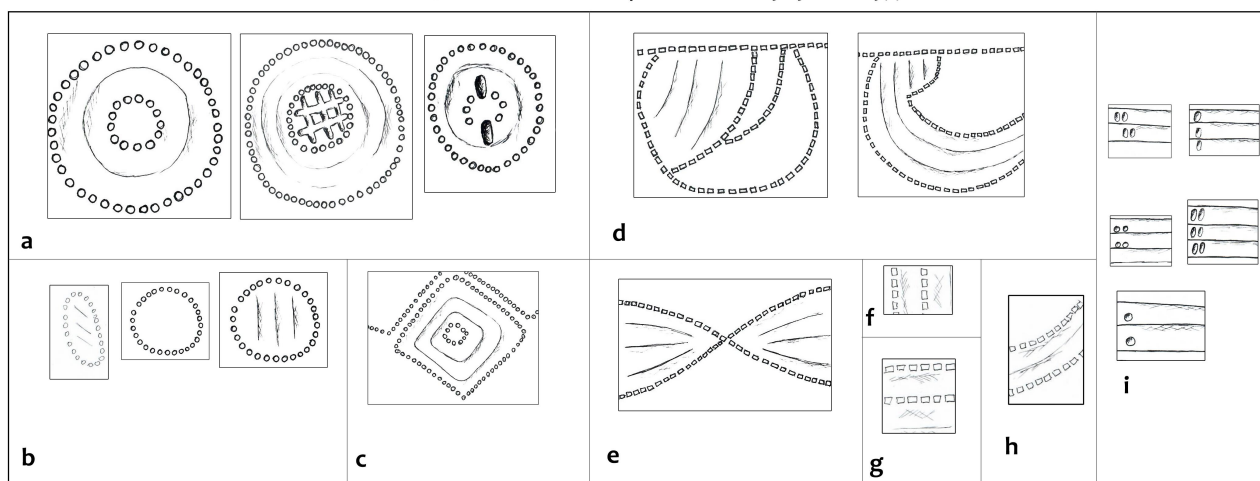
2. Вінець. Варіанти заглибленого орнаменту

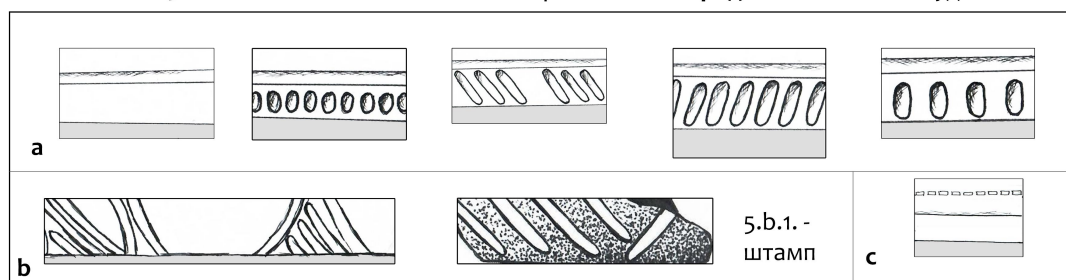
3. Заглиблений орнамент на тулубі посудини

4. Канельований орнамент на тулубі посудини

5. Канельований та заглиблений орнаменти на придонній частині посудини

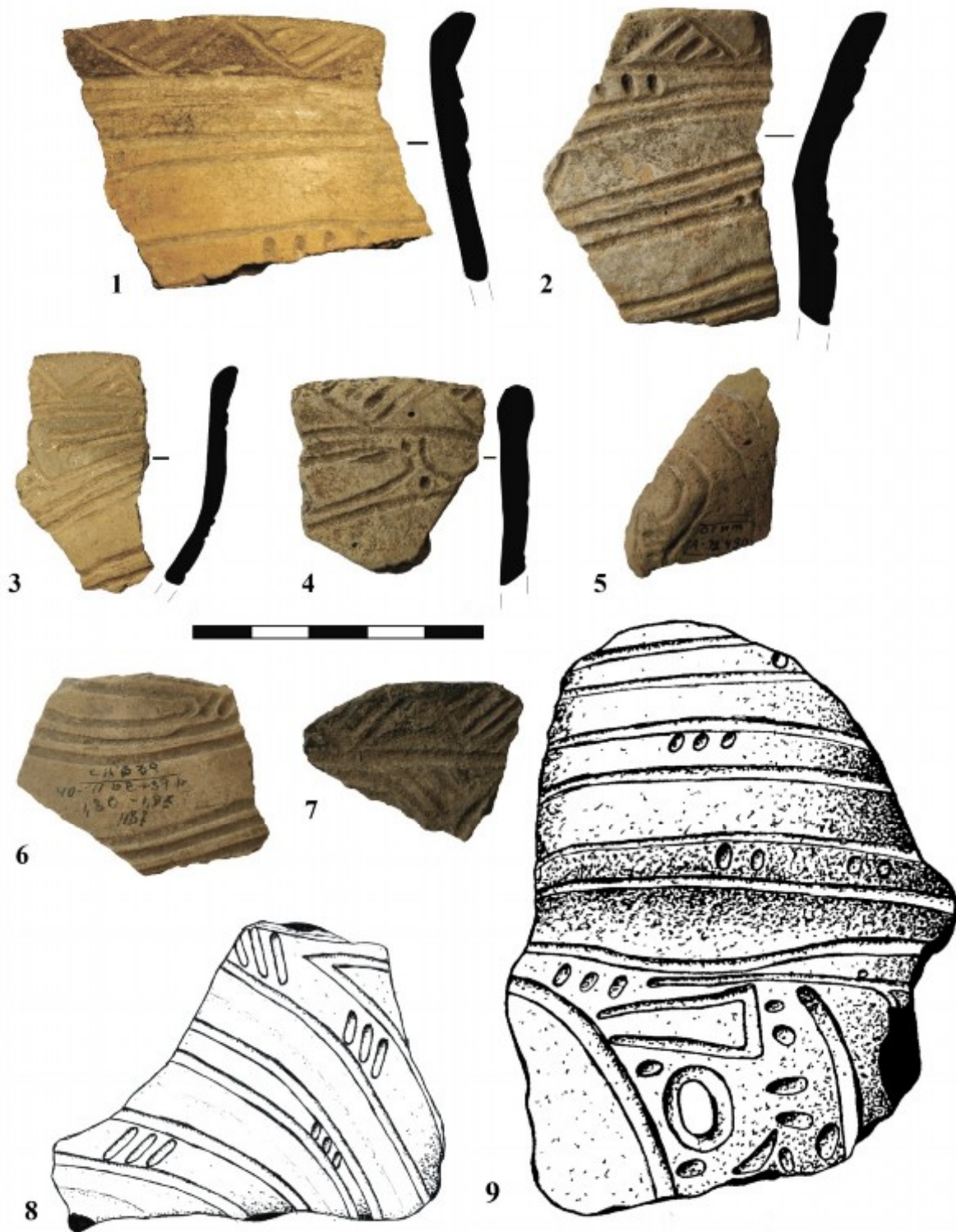

Додаток 6.2. Опис орнаментальних елементів на посуді з поселення
Сабатинівка I (додаток 6.1.).

Номер елемента	Опис елемента	Кількість фрагментів з елементом
1a	Горизонтальний квадратний штамп з канелюрами на вінцях посудини	131
1b	Горизонтальні канелюри із доповненням ямок у зоні вінець посудини або плечиків	16
2a	Заглиблені трикутники різних варіантів на вінцях посудини	57
2b	Ямки або овали на вінцях посудини	10
2c	Насічки на вершині вінець	33
2d	Заглиблений орнамент на вінцях усередині посудини	16
3a	«Змієподібні» заглиблені елементи (розгалужені лінії) на тулубі посудини	28
3a1	«Змієподібні» елементи на тулубі посудини, виконані квадратним штампом	4
3b	Овальні елементи на тулубі посудини (заглиблені лінії)	8
3b1	Овальні елементи на тулубі посудини, виконані квадратним штампом	2
3c	Фрагмент композиції із заглиблених ліній, що утворюють овали та доповнені ямками або овалами	21
3d	Фрагмент криволінійної композиції, утвореної заглибленими лініями	59
3e	Щільне заповнення короткими лініями зони на посудині	16
3f	Частина композиції з подовженими овалами, та численними ямками	1
3g	Незавершене коло із заглибленої лінії	4
4a	Концентричні кола з круглого штамп та канелюрів	59
4b	Маленькі концентричні кола, або овали. Зустрічаються з канелюрами всередині. Часто виступають як доповнення композиції з елементом 4a	33
4c	Ромби або трикутники з круглого штамп та канелюрів	3
4d	Півкола («півмісяці»), утворені квадратним штампом та канелюрами	4
4e	Перехресні лінії квадратного штамп із доповненням канелюрів	8
4f	Квадратний штамп та канелюри у вертикальній композиції на тулубі посудини	4
4g	Квадратний штамп та канелюри у горизонтальній композиції на тулубі посудини	31
4h	Квадратний штамп та канелюри у криволінійній композиції на тулубі посудини	9
4i	Канелюри, доповнені ямками та овалами, на тулубі посудини у горизонтальній композиції	46
5a	Заглиблений орнамент на підставці посудини	18
5b	Заглиблений орнамент на придонній частині посудини у криволінійній композиції	2
5b1	Квадратний штамп на придонній частині посудини у криволінійній композиції	5
5c	Квадратний штамп на придонній частині посудини у горизонтальній композиції	27

Додаток 6.4. Столовий посуд із заглибленим орнаментом з поселення
Сабатинівка I.

Додаток 6.5. Столовий посуд із заглибленим орнаментом з поселення Сабатинівка I («змієподібні елементи»).

Додаток 6.6. Столовий посуд із заглибленим орнаментом з поселення Сабатинівка I. 1-2 – фрагменти моноклеподібних посудин; 3 – антропоморфний піддон чаші на піддоні .

Додаток 6.7. Столовий посуд з поселення Сабатинівка I з канельованим орнаментом.

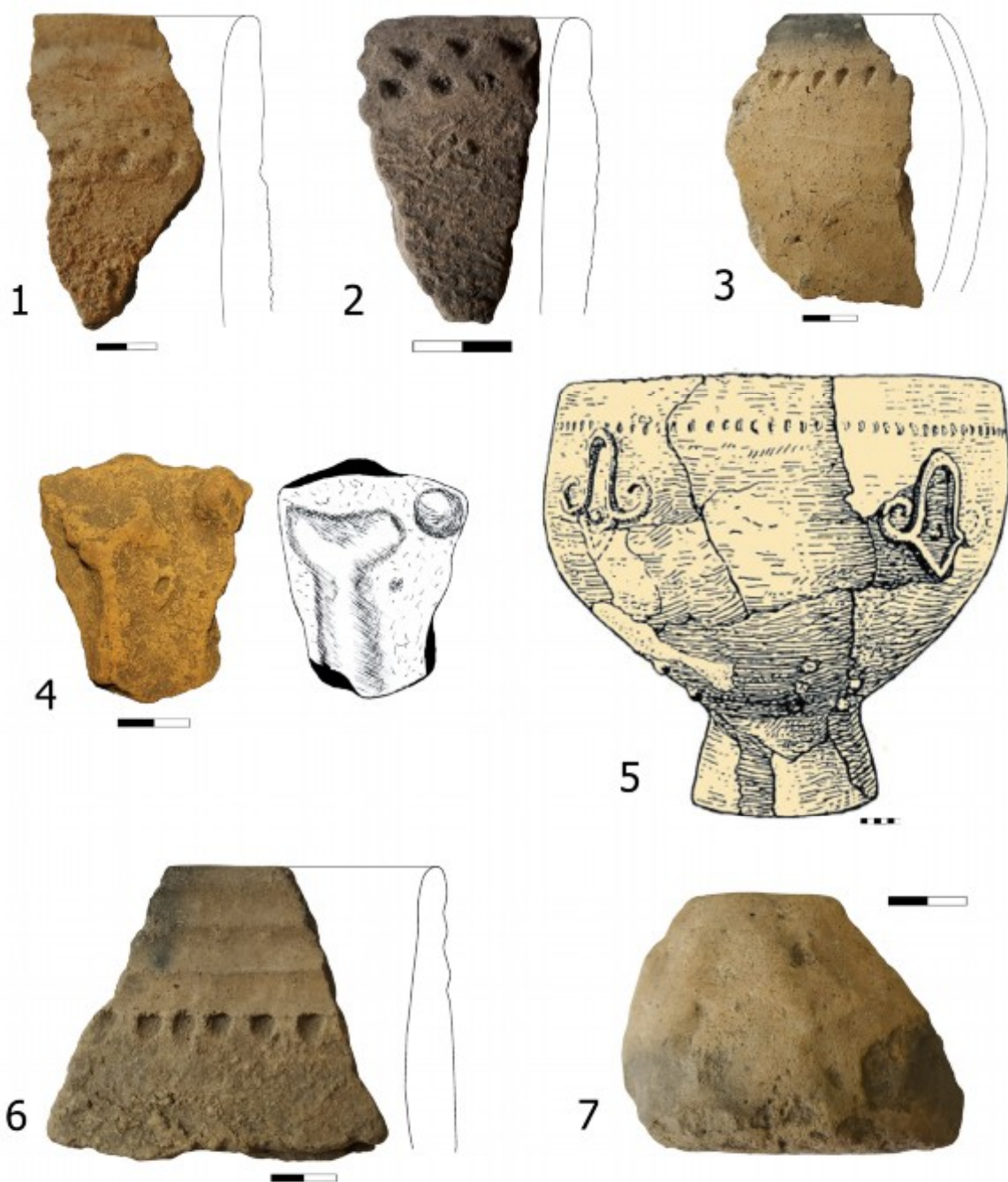

Додаток 6.8. Столовий посуд з поселення Сабатинівка I з канельованим орнаментом.

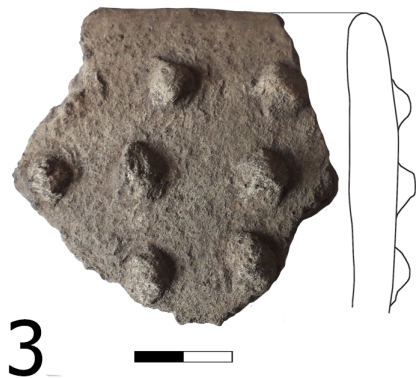

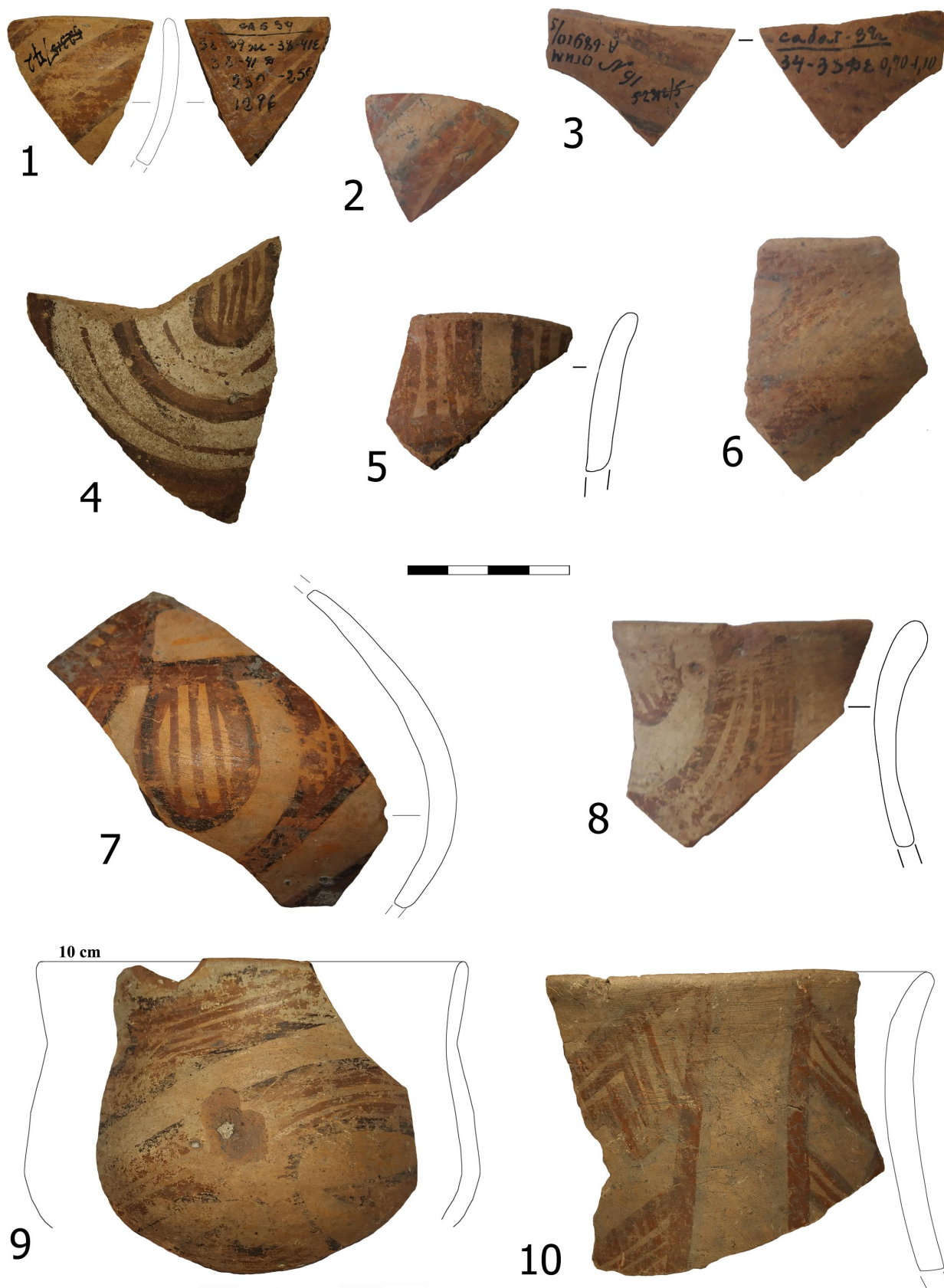
Додаток 6.9. «Кухонний» посуд з поселення Сабатинівка I (5 – за: Добровольський 1952, рис. 2).

Додаток 6.10. «Кухонний» посуд з поселення Сабатинівка I . 1-2 – фрагменти посуду із домішкою великої кількості мушель у тісті.

Додаток 6.11. Розписний посуд з поселення Сабатинівка I.

Додаток 6.12. Сабатинівка І. Порівняльна таблиця посудин та орнаментальних елементів з «площадки 3А».

			Профільна частина	Вінця	Стінка	Придонна частина	Всього
Столовий посуд	Заглиблений орнамент	Заглиблені лінії			1		9
		Заглиблені лінії з білою пастою			1		
		Заглиблені лінії, горизонтальні канелюри та ямки на них				1	
		Квадратний штамп і канелюри з ямками на них (горизонтальна композиція)				1	
		Комбінація із елементів заглибленої орнаменталії (див. опис у розділі 4)	3	1	1		
	Неорнаментовані фрагменти			1	2	3	
«Кухонний» посуд		Без орнаменталії			1		1
		Барботин і наліпний валик			1		1
		Барботин			1	1	2

Додаток 6.14. Сабатинівка І. Порівняльна таблиця посудин та орнаментальних елементів з об'єкту у квадраті 41С (глибина 1,80-2,2 м).

Форма Орнаментация	Кубок	Горщик	Посудини банкоподібних форм
Горизонтальні канелюри із заглибленими овалами або колами	1		
Штамп і канелюри (горизонтальні)	7	1	
Концентричні кола (круглий штамп і канелюри)	1	1	
Заглиблені лінії (короткі)		1	
Штамп у горизонтальній композиції		1	
Штамп у криволінійній композиції		2	
Концентричне коло з круглого штампу, заповнене прямими канелюрами		1	
Наліп		1	4
Ямки			4
Ямки і барботин			1
Ямки і наліп			1

Додаток 6.15. Сабатинівка І. Порівняльна таблиця посудин та орнаментальних елементів з культурного шару (розкопу 1938 року).

Форма	Кубок	Горщик	Покришка	Посудини банкоподібн их форм (кухонна)	Миска	Глечик
Орнамент						
Заглиблені лінії	3		1		1	
Заглиблені лінії (короткі або ямки)	4					
Горизонтальні канелюри із заглибленими околами або колами	2					
Штамп і канелюри (горизонтальні)	9	1				
Штамп і канелюри у криволінійній композиції	2					
Розписна кераміка (залишки розпису)	4					
Без орнаменту	1					
Насічки по вінцях	1			1		
Ямки				5		
Наліп				2		
Барботин				1		
Ямки і барботин				6		
Ямки і ручка						1

Додаток 6.16. Сабатинівка І. Порівняльна таблиця посудин та орнаментальних елементів з культурного шару (розкопу 1939 року).

Форма	Кубок	Горщик	Монокле- подібна посудина	Чаша на піддоні	Покришка	Посудини баночних форм (кухонна)	Миска	Черпак
Орнаментация								
Заглиблені лінії	5	6	1		2		2	
Заглиблені лінії (біла паста)			1	2				
Заглиблені лінії (короткі або ямки)	5	4	1	1	2		2	
Насічки по вінцях	4	2				1	1	
Горизонтальні канелюри із заглибленими околами або колами	6							
Штамп і канелюри (горизонтальні)	1 3	1						
Штамп і канелюри які утворюють ромби або трикутники	3							
Лінії штампу які утворюють ромби або трикутники	1							1
Вушко	1							
Ручка					1			
Антропоморфна форма				2				
Розпис (поліхромний)	3						1	
Розписна кераміка (залишки розпису)	1							
Ямки	1					21		
Наліп							1	
Барботин						2		
Ямки і барботин						7		
Ямки і наліп						3		

Додаток 6.17. Посуд із заглибленим орнаментом з поселення Березівська ГЕС (1-6, 8 – за: Бурдо 2015, рис. 2, 6, 8, 15-19; 7 – за: Цыбесков 1971, рис. 1,1).

Додаток 6.18. Посуд з канельованим орнаментом з поселення Березівська ГЕС (1-4 за: Бурдо 2015, рис. 3, 8, 11, 13, 15; 5 – за: Бурдо, Цвек 2004, с 124, рис. 3).

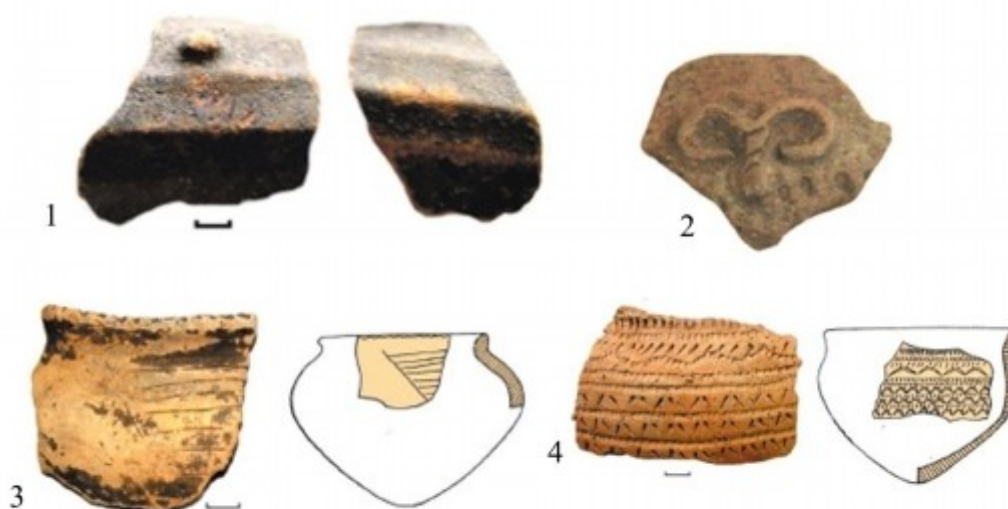
Додаток 6.19. Посуд та інші керамічні вироби із варіаціями заглибленого орнаменту з поселення Березівська ГЕС (1, 4, 7 – за: Петренко, Поліщук 2004, с. 86, рис. 3, с. 87, рис. 1-2; 1.1, 1.2, 4.1 – за: Цибесков 1984, рис. 2а, рис. 4-5; 2, 5 – за: Бурдо, Цвек 2004 – с. 124, рис. 2; с. 125, рис. 1; 3 – за: Бурдо 2015, рис. 3,6; 6 – за: Овчинников 1994, рис. 1)

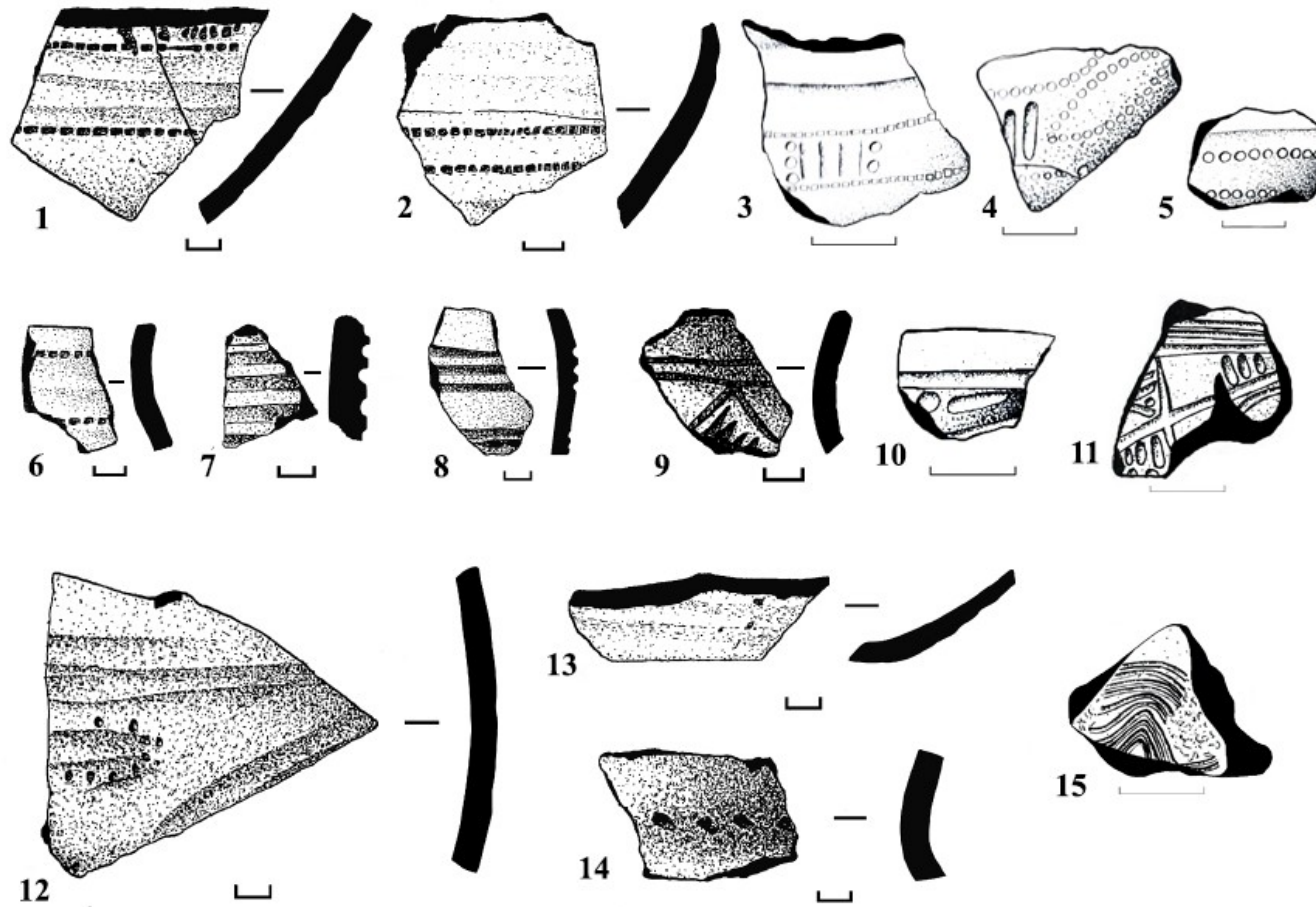
Додаток 6.20. Березівська ГЕС. 1-3 – столовий посуд без орнаменту; 4-6 – розписний посуд (1-5 – за: Бурдо 2015, рис. 4, 1, 4, 9-11; 6 – за: Цыбесков 1965, рис. 1).

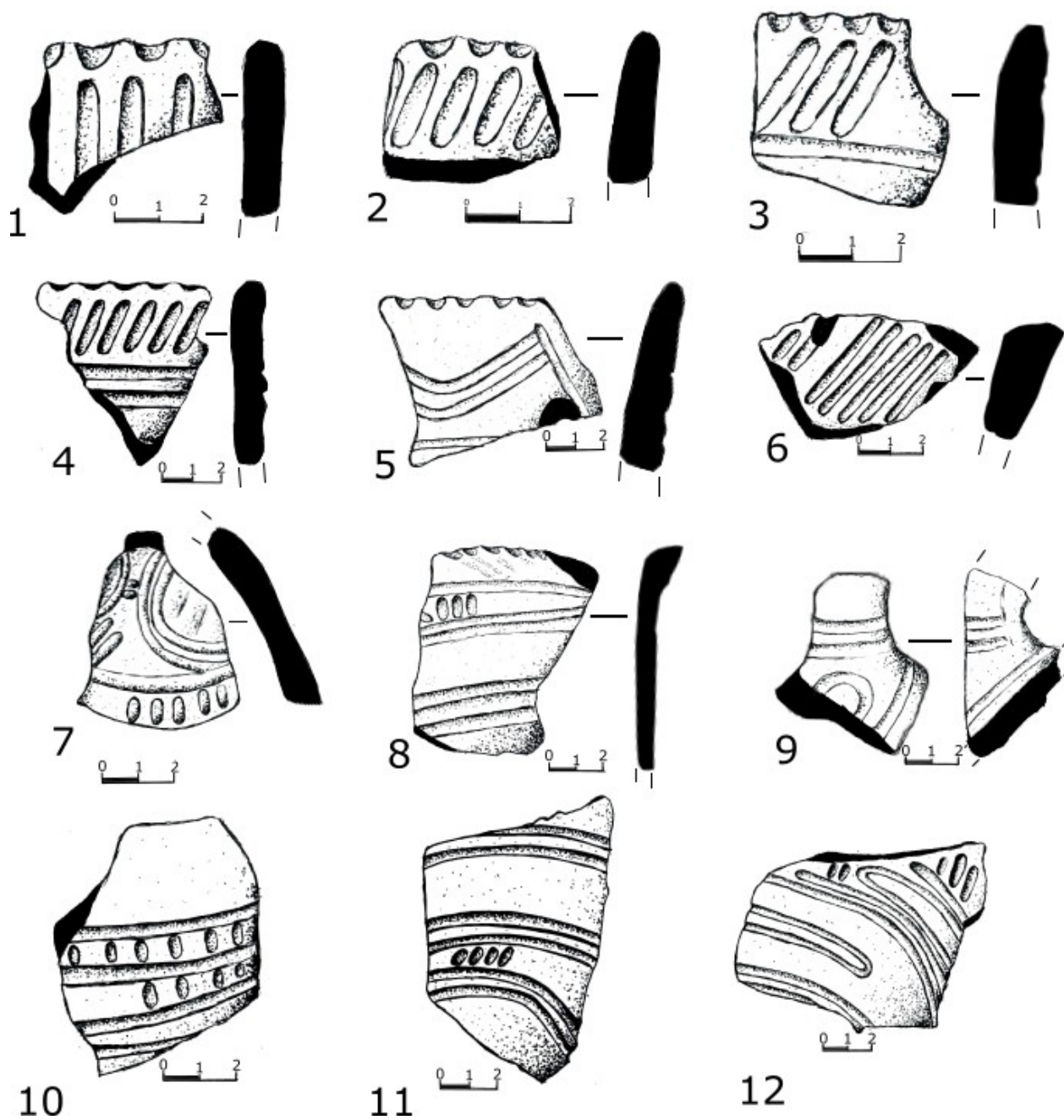
Додаток 6.21. Березівська ГЕС. «Кухонний» посуд (за: Бурдо 2015, рис. 4, 1, 2, 7, 8).

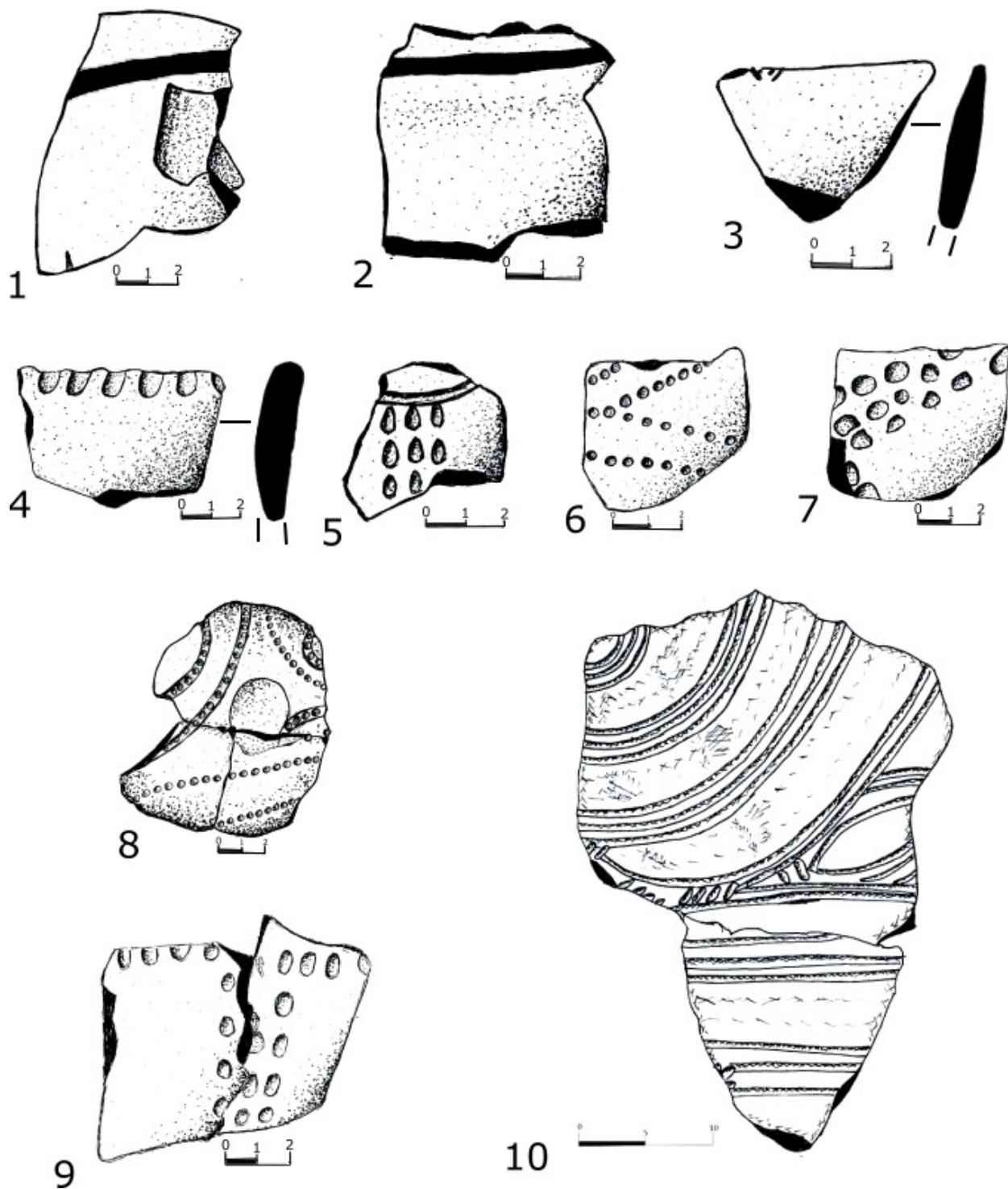
Додаток 6.22. Керамічні знахідки з поселення Кам'яне-Завалля 1 (1-2, 6-9, 12-14 – за: Kiosak 2019, fig. 4).

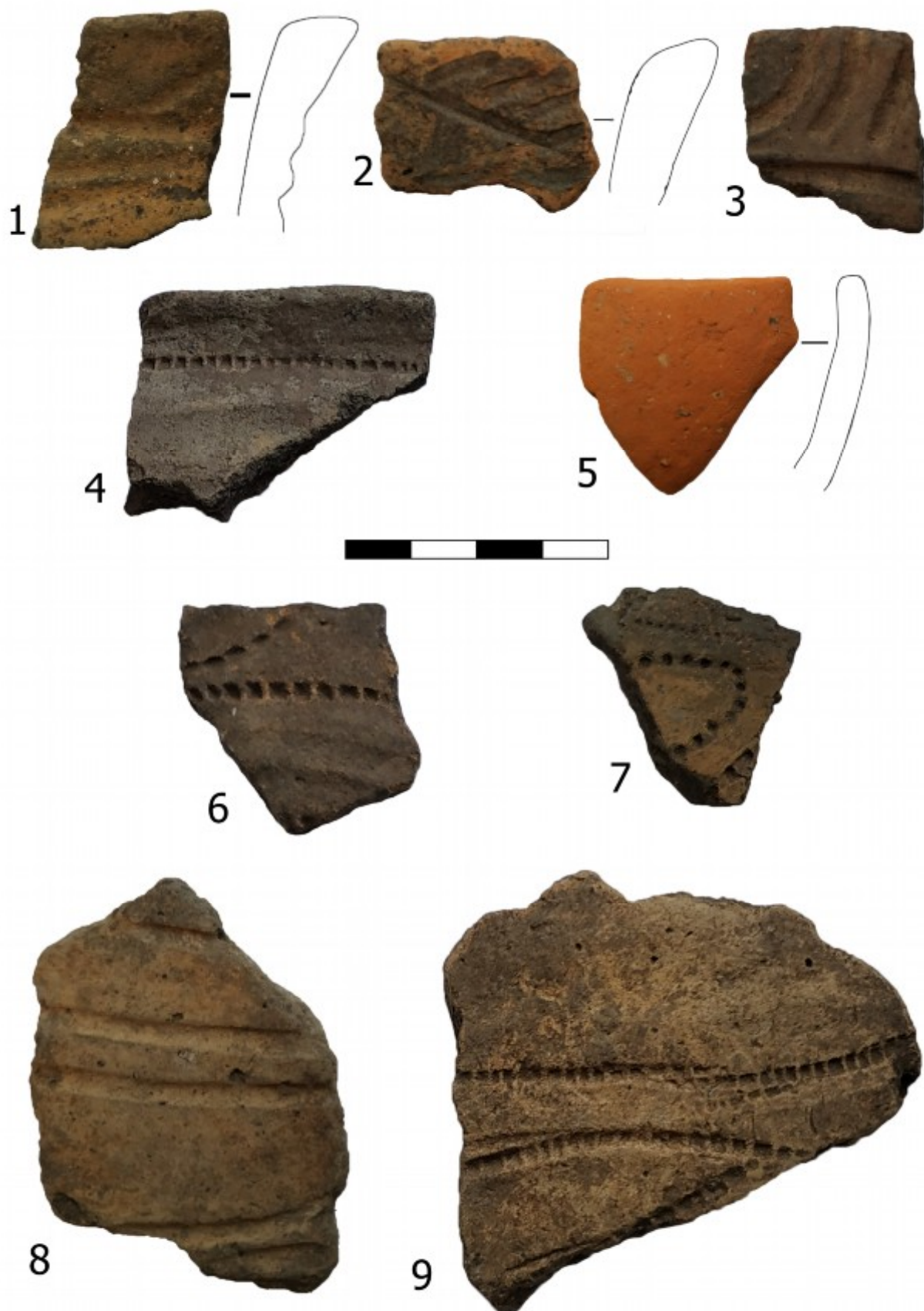
Додаток 6. 23. Керамічні знахідки з поселення Тополі. Варіанти заглибленого орнаменту.

Додаток 6. 24. Керамічні знахідки з поселення Тополі. 1-3 – фрагменти розписного посуду, 6, 8 – круглий штамп; 10 – заглиблені лінії.

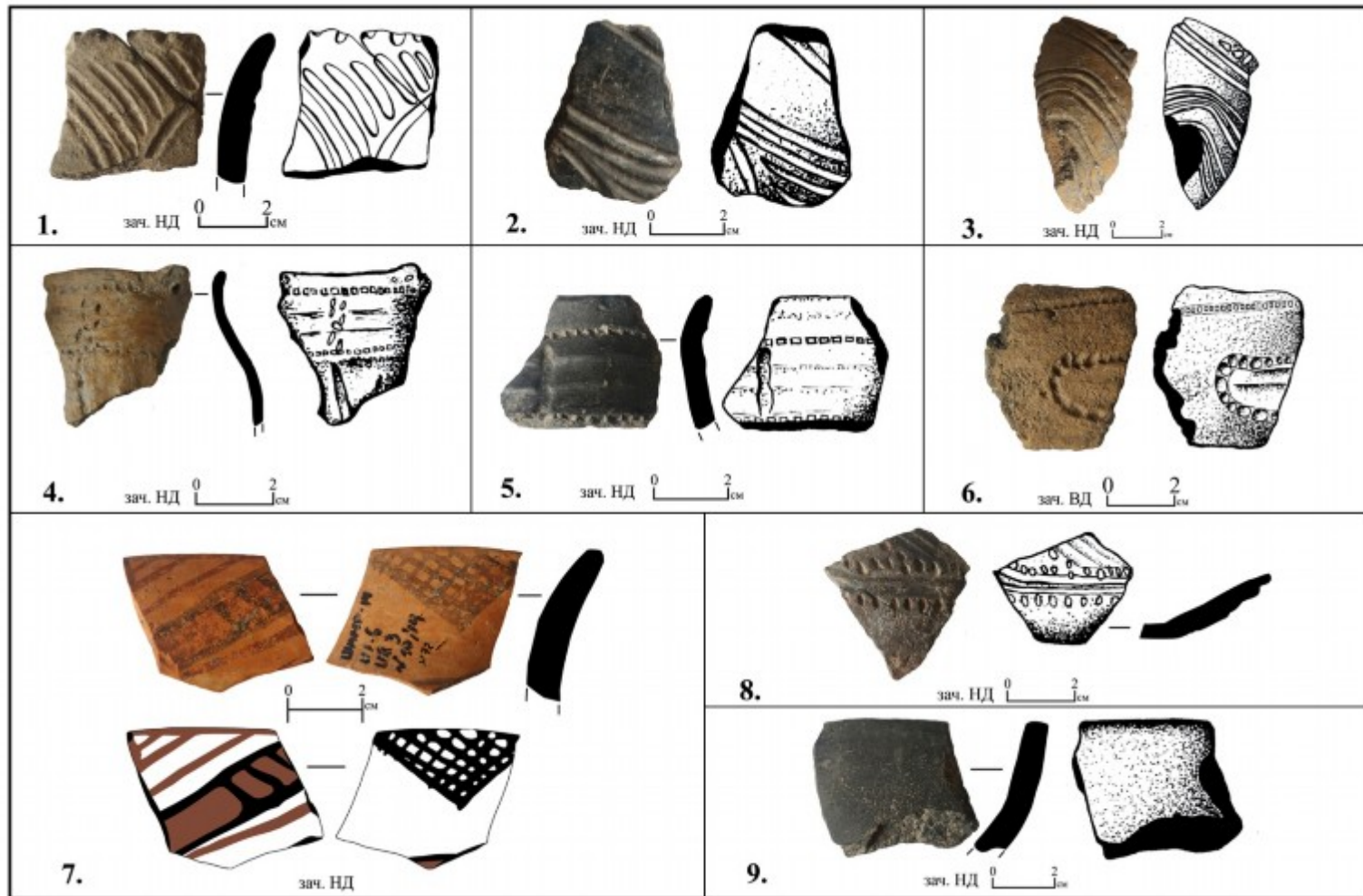

Додаток 6. 25. Керамічні знахідки з поселення Козачий Яр 1.

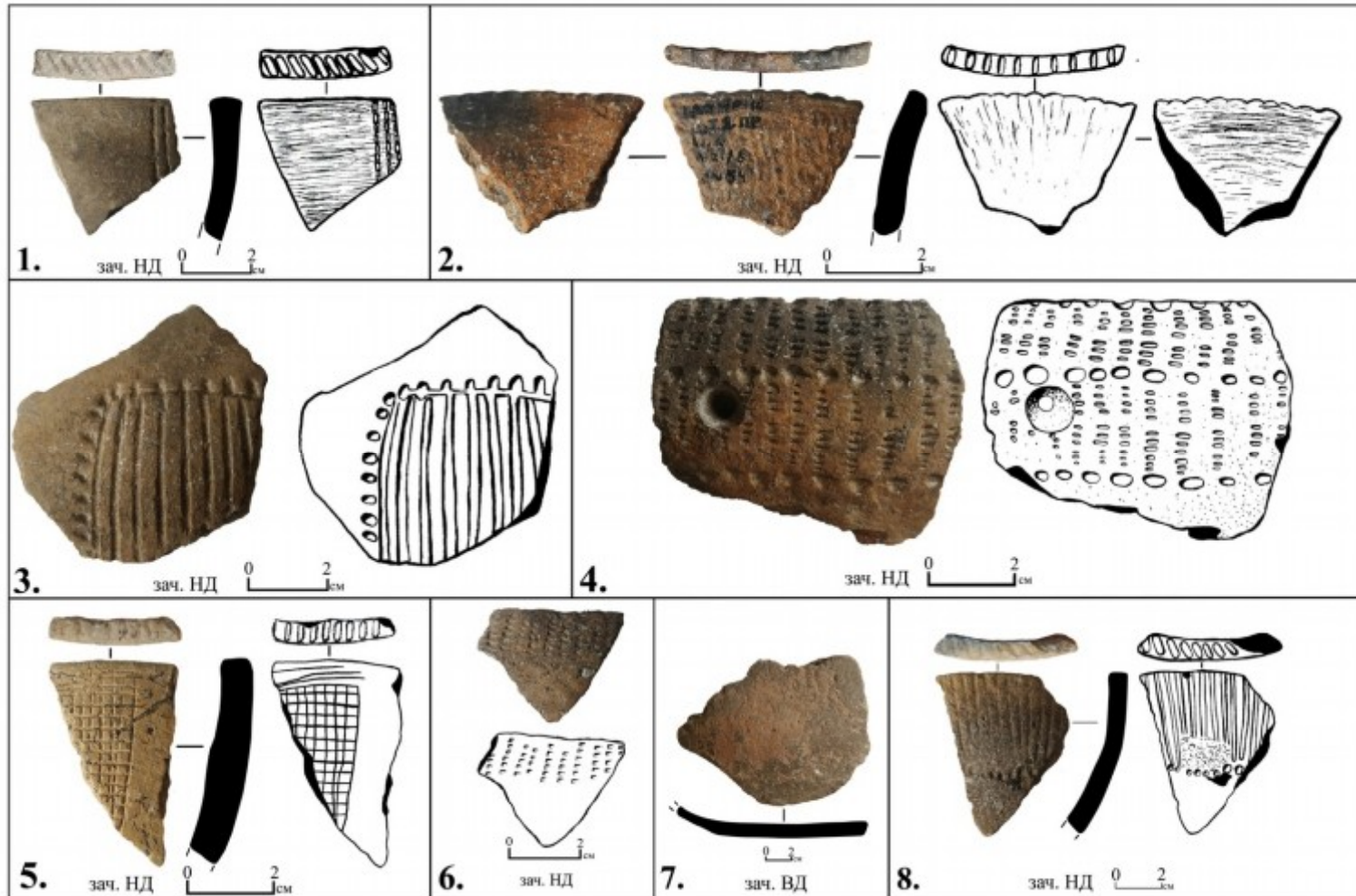

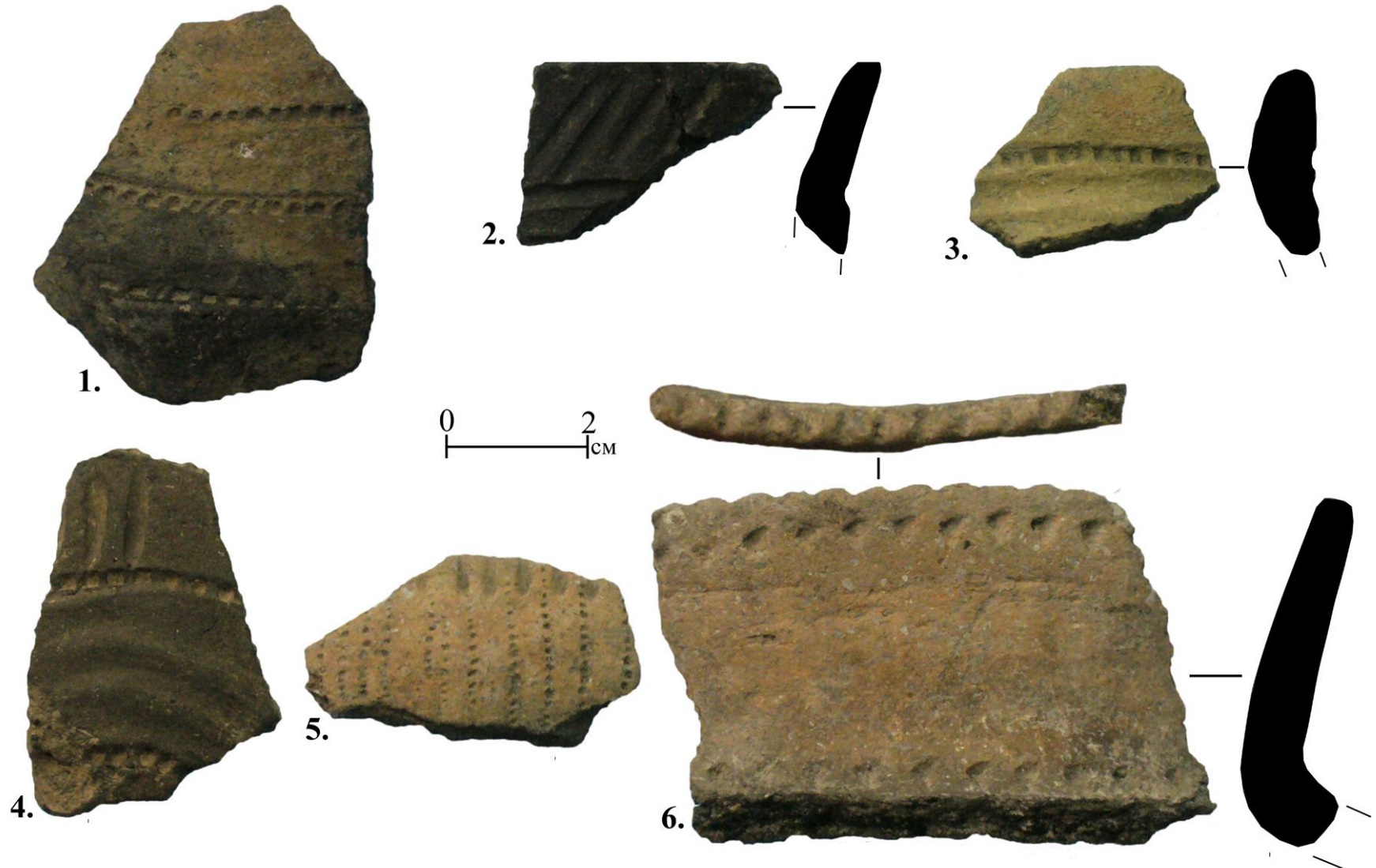
Додаток 6. 26. Столовий посуд з поселення Шамраї (за: Лобанова, Киосак 2020, рис. 2).

Додаток 6. 27. «Кухонний» посуд з поселення Шамраї (за: Лобанова, Киосак 2020, рис. 3).

Додаток 6. 28. Підйомний матеріал з поселення Шамраї (Лобанова, Киосак 2020, рис. 5).

Додаток 6.29. Порівняльна таблиця керамічних комплексів поселень сабатинівської групи.

		Пам'ятки												
		Сабатинівка I						Кам'яне-Завалля 1			Козачий Яр 1	Шамраї	Тополі	Мечиславка
		Розкопки 1930-х (ОАМ)	Розкопки 1940-х (ІА)	Загальна кількість	У контексті			Шурфи 2-3	пм	Всього	П.М.	Зачистки «ВД» та «НД»	П.М.	П.М.
«пл.3А»	«пл. АД»				«яма 41С»									
Категорія I Заглиблений орнамент	Група 1 Заглиблений орнамент	487 (24%)	230 (33%)	717 (26%)	4 (33%)	23 (15%)	8 (19%)	8 (36%)	23 (16%)	31 (19%)	54 (16%)	18 (15%)	240 (50%)	25 (56%)
	Група 2 Кенельований	656 (32%)	165 (24%)	821 (30%)	1 (8%)	55 (36%)	15 (35%)	9 (41%)	98 (68%)	107 (63%)	102 (30%)	27 (23%)	131 (27%)	13 (29%)
Категорія II «кухонний посуд»	Група 1 Кухонний посуд	695 (33%)	285 (41%)	980 (36%)	4 (33%)	43 (28%)	13 (30%)		8 (6%)	8 (5%)	6 (2%)	15 (13%)	7 (1%)	3 (7%)
	Група 2 Посуд з домішкою мушлі	16 (1%)		16 (1%)		2 (1%)		1 (5%)		1 (1%)	8 (2%)	28 (24%)	2 (1%)	
Фрагменти столового посуду без орнаменту		96 (5%)	15 (2%)	111 (4%)	3 (25%)	29 (19%)	6 (14%)	3 (14%)		3 (2%)	166 (49%)	25 (22%)	100 (20%)	4 (8%)
Категорія IV Розписний посуд		101 (5%)		101 (3%)		1 (1%)	1 (1%)	1 (5%)	16 (11%)	17 (10%)	2 (?) (1%)	4 (3%)	4 (?) (1%)	
Не визначено		125									177			
Всього		2024/2149	695	2746	12	153	43	22	145	167	338/515	117	484	45

Додаток 7.1. Пластика з поселень сабатинівської групи. (1-5 за: Бурдо 2015, рис. 2, 1-4, рис. 3,3; 6 за: Козубовський 1933, табл. 41).

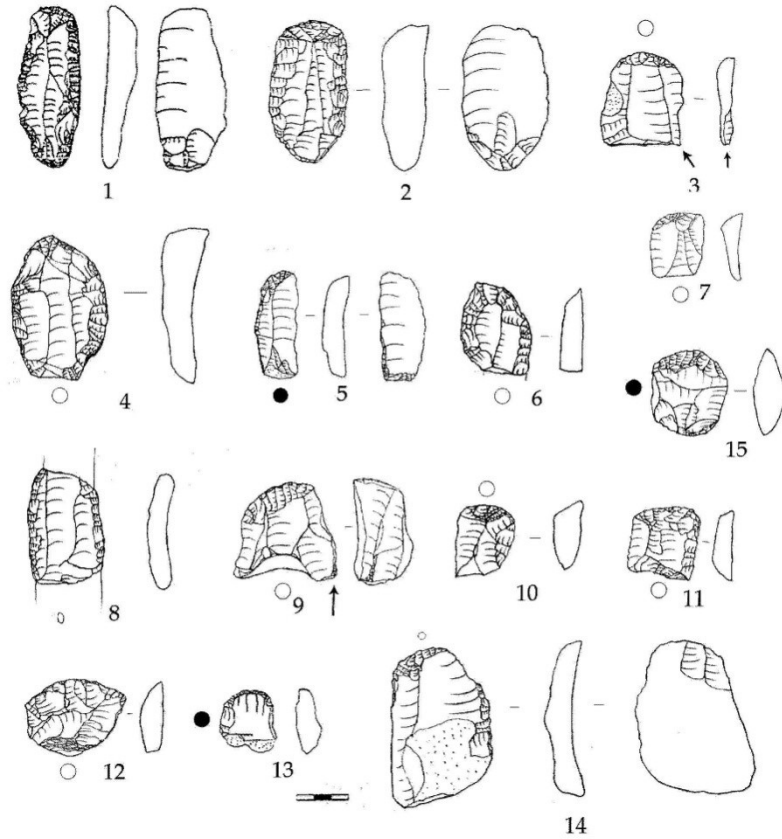
Додаток 7.2. Сабатинівка І.Згадки про знахідки пластики у польових щоденниках (дослідження 1938-1939-х рр.).

	Польовий номер	Квадрат/ ділянка	Глибина (м)	Опис у польовому щоденнику
1938				
1.	1154	33С	0,57-0,77	Фрагмент антропоморфної фігурки
2.	1684	40С	1,50-1,70	Глиняна прикраса (?)
3.	1506	39В	1,50-1,75	Пластика
4.	276	28В	1,58-1,75	Фрагмент ліпної фігурки
5.	949	42А	1,80-1,95	Пластика
6.	2088	32С	1,90-2,12	Уламок фігурки
7.	1118	30С	1,95-2,15	Фрагмент глиняної підставки (?)
8.	1739	40С	2,20-2,35	Фрагмент глиняного циліндру
1939				
9.	22	38Д	0,40-0,55	Пластика
10.	955	35-39Ж+39Е	1,60-1,80	Фрагмент жіночої статуетки
11.	1329	38-39Ж 38-41Е 38-41Д	2,30-2,50	Глиняний ріжок

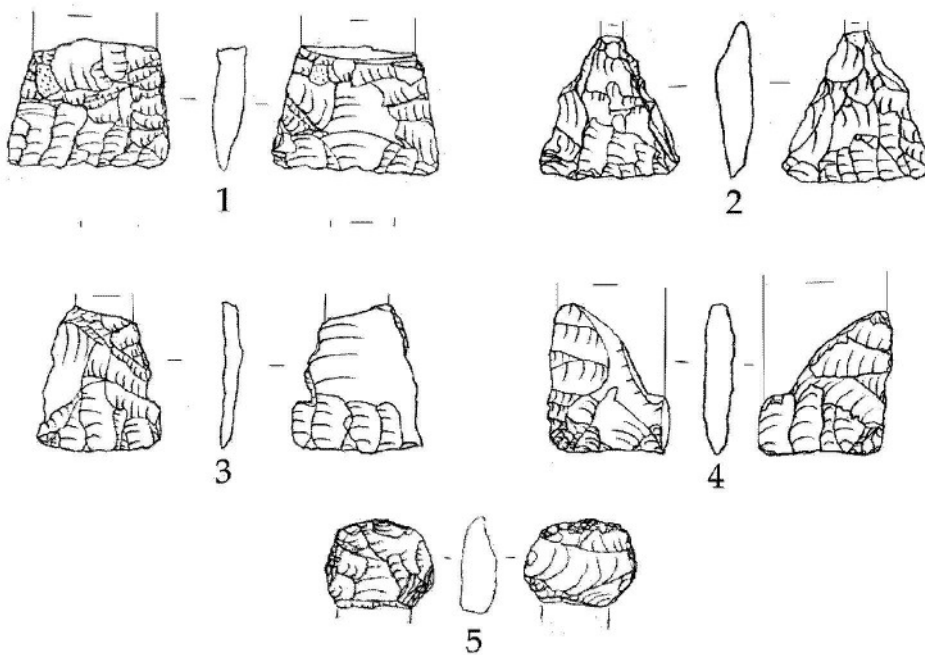
Додаток 8. Вироби з кістки з поселень сабатинівської групи. 1-10,13, 15-22 – Сабатинівка I; 13-14 – Березівська ГЕС (7-9, 13 – за: Добровольський 1952, табл. II, 10-12, 19; 11-12 – за: Цвек 1999а – рис. 1; 14, 22 – за: Бурдо 2015, рис. 3,1, рис. 4,5; 15-17 – за: Козубовський 1932, табл. 14).

Додаток 9.1. Кременеві знаряддя з поселення Сабатинівка I (за: Kiosak 2009, fig. 4).

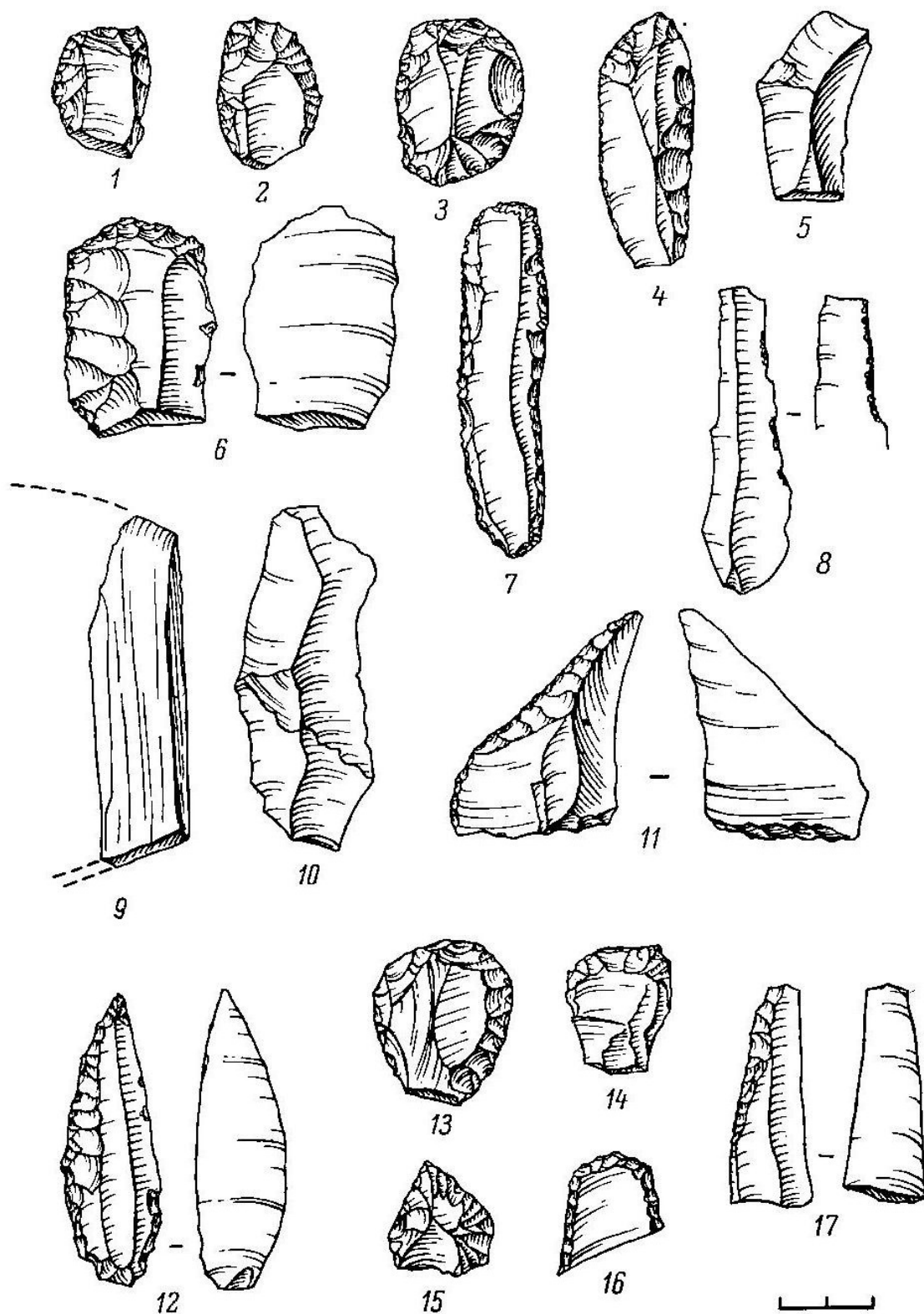

Додаток 9.2. Біфасіальні вістря з поселення Сабатинівка I (за: Kiosak 2009, fig. 6).

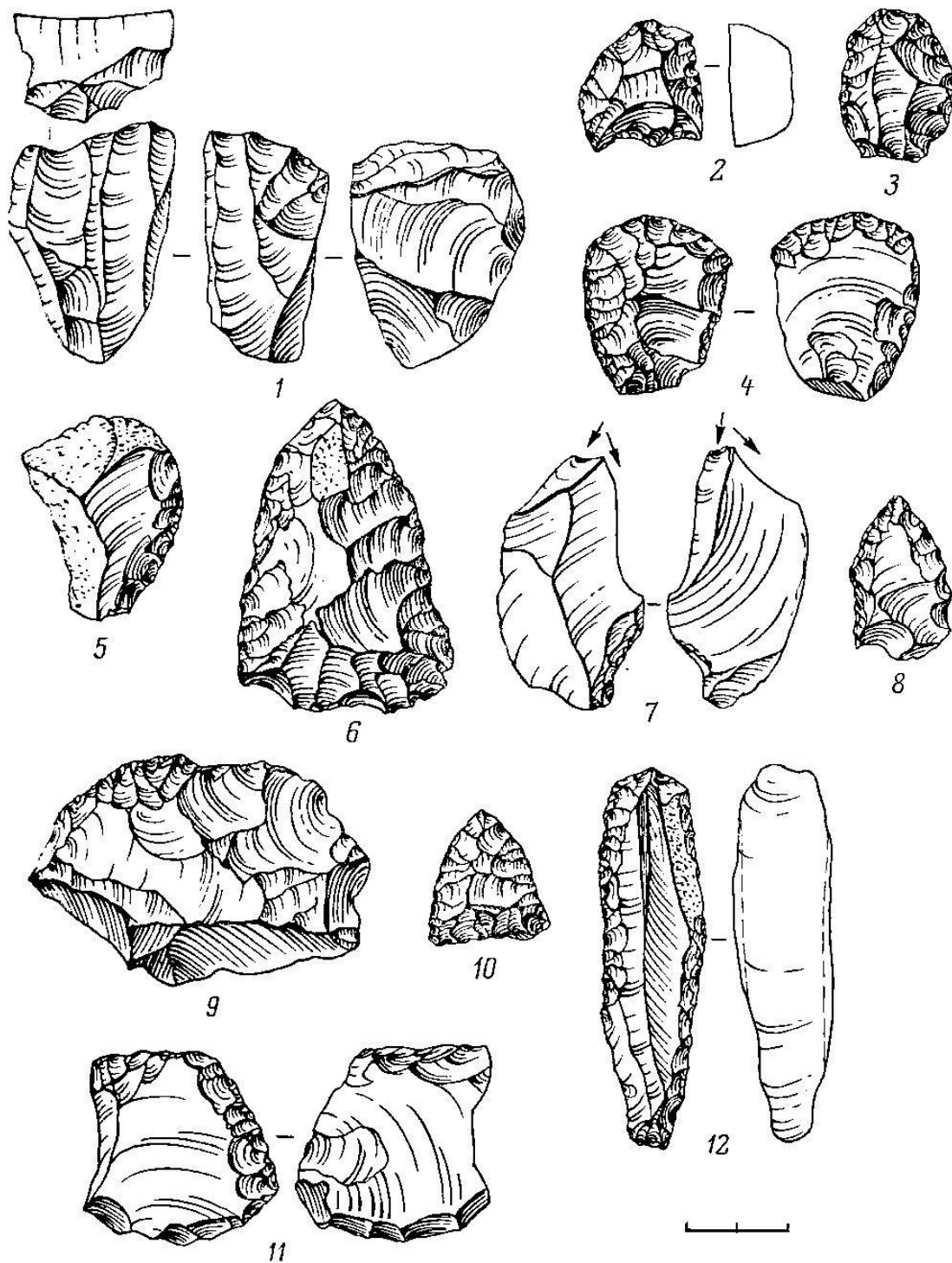

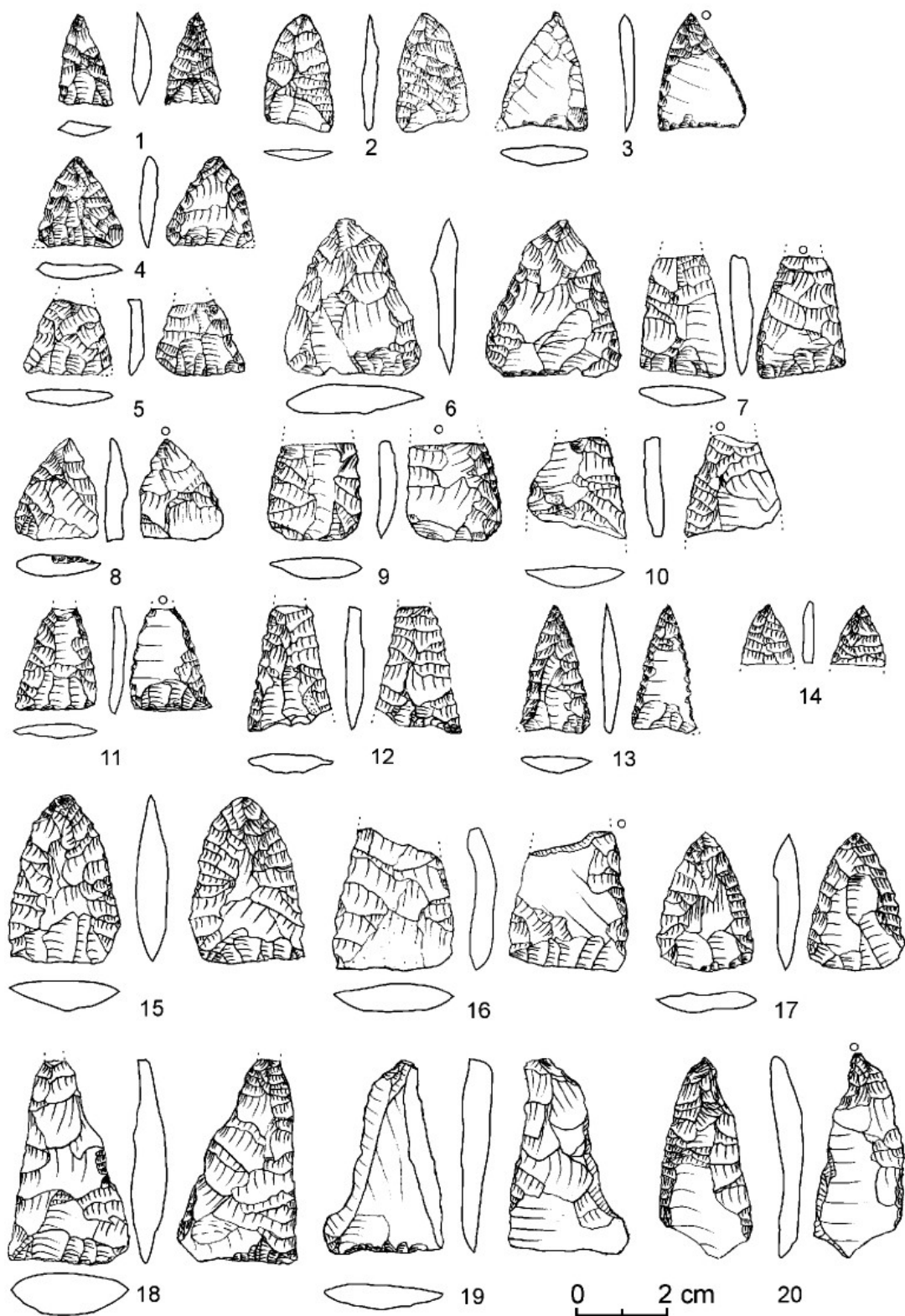
Додаток 9.3. Кременеві знаряддя з поселення Березівська ГЕС (за: Коробкова 1987, рис. 44).

Додаток 9.4. Кременеві знаряддя з поселення Березівська ГЕС (за: Коробкова 1987, рис. 45).

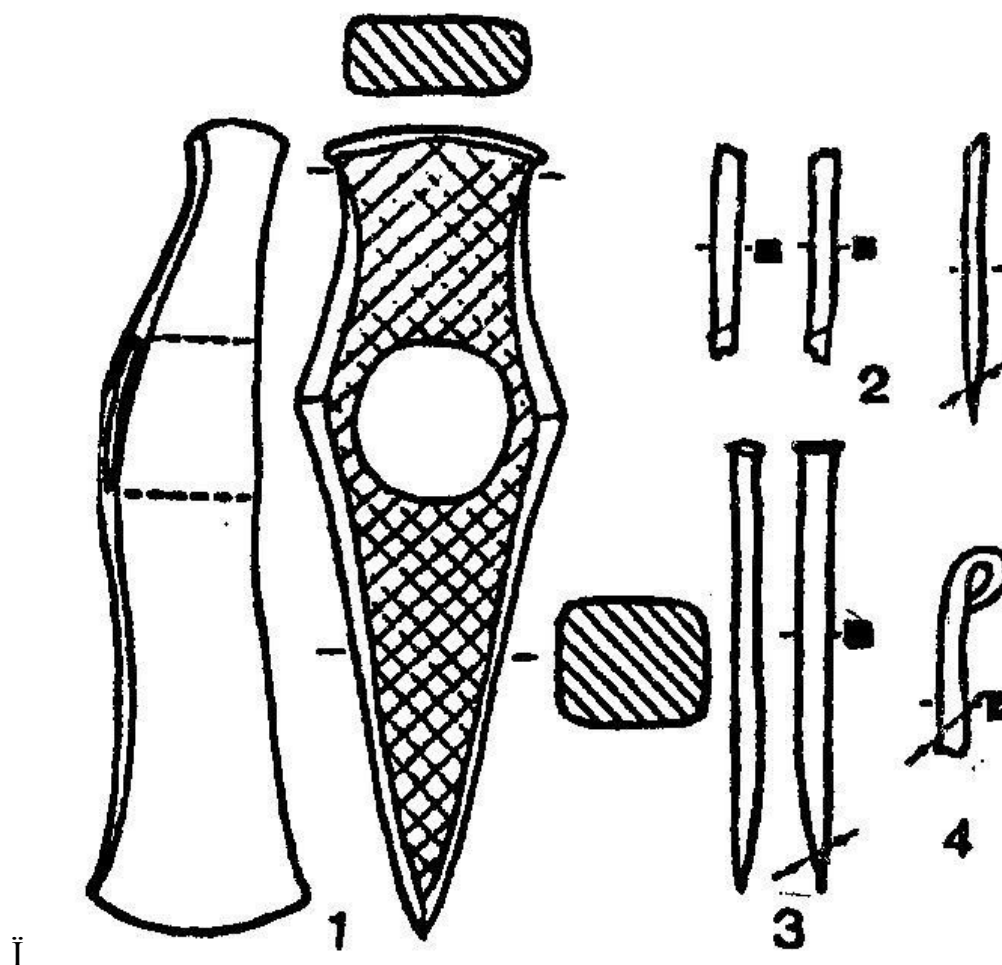
Додаток 9.5. Біфасіальні вістря з поселення Кам'яне-Завалля 1 (за: Kiosak 2019, fig. 5).

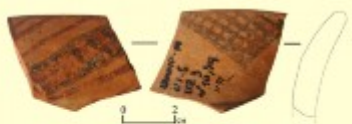

Додаток 10.1. Згадки у польових щоденниках про зафіксовані вироби з міді під час досліджень поселення Сабатинівка і у 1938-1939 рр.

	Польовий номер	Квадрат/ділянка	Глибина (м)	Опис у польовому щоденнику
Рік розкопок →	1938			
1.		35С	0,79	Мідна пластинка
2.	2763	Пл. АД	1,40-1,60 (Розбір площадки)	Мідна фігурка (пізня?)
Рік розкопок →	1939			
3.	731	35-39Ж+39Е	0,90-1,10	Шило (?)

Додаток 10.2. Вироби з міді з поселення Березівська ГЕС (Цвек 2005, рис. 1).

Додаток 11.1. Порівняльна таблиця керамічного комплексу поселень сабатинівської групи та поселень Кукутень А – Трипілля VI південно-західного ареалу культурного комплексу (1.1., 1.2., 9.1. за: Палагута 2016, рис. 81, 2, рис. 50, 10, рис. 35, 10; 2.1. за: Яковишина, Куценяк 2016, рис. 7, 1; 3. за: Цыбесков 1962, рис. 1; 3.1., 7.1., 7.2. за: Sorochin 2002, fig. 59, 3, fig. 86, 5, fig. 105, 12; 4., 6. за: Бурдо 2015, рис. 4, 10-11; 4.1., 5.1., 6.1., 8.1., 9.2. за: Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 211, 3, fig. 210, 7-8, fig. 218, 3, fig 421, EG).

Сабатинівська група	Аналогії	Сабатинівська група	Аналогії
1. Сабатинівка I 	1.1. Русенгій-Ной I 1.2. Куконештій-Веж I 	2. Сабатинівка I 	2.1. Незвисько
3. Березівська ГЕС 	3.1. Пугінешть II 	4. Березівська ГЕС 	4.1. Трушешть
5. Сабатинівка I 	5.1. Трушешть 	6. Березівська ГЕС 	6.1. Трушешть
7. Сабатинівка I 	7.1. Пугінешть II 7.2. Костештій Ной 	8. Сабатинівка I 	8.1. Трушешть
9. Шамраї 	9.1. Друцаї 9.2. Трушешть 		

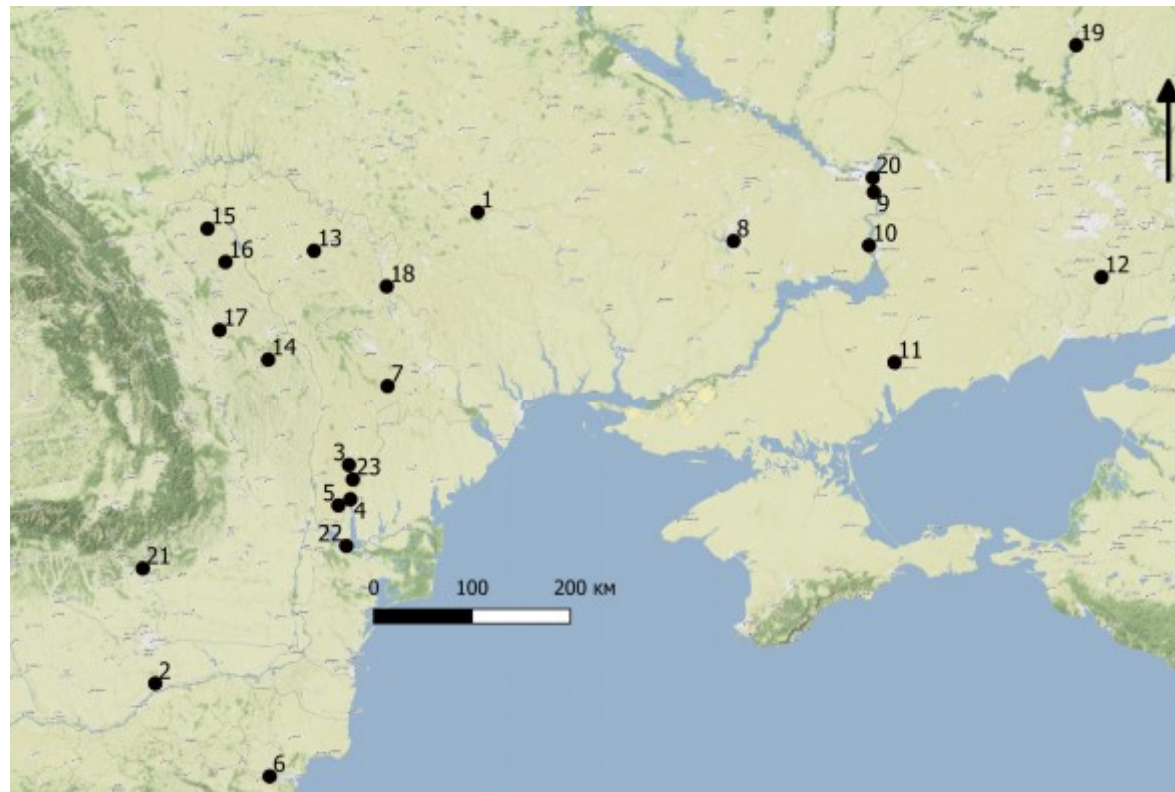
Додаток 11.2. Порівняльна таблиця кераміки Середньостогівської культури та сабатинівської групи (колонка аналогій за: Kotova 2006, рис. 17, 7, рис. 19, 7, рис. 25, 10, рис. 26, 3, 7, рис. 27, 1, рис. 32, 2, рис. 33, 5, рис. 40, 6).

Сабатинівська група	Аналогії	Сабатинівська група	Аналогії
<p>1(а). Шамраї 1(б). Тополі</p>	<p>1.1. Семенівка I</p>	<p>2. Шамраї</p>	<p>2.1. Золота Балка</p>
<p>3. Тополі</p>	<p>3.1. Стрільча Скеля</p>	<p>4. Шамраї</p>	<p>4.1-2. Роздольне</p>
<p>5. Шамраї</p>	<p>5.1. Стрільча Скеля</p>	<p>6. Сабатинівка I</p>	<p>6.1. Кодачок</p>
<p>7. Шамраї</p>	<p>7.1. Стрільча Скеля</p>	<p>7.2. о. Кізлевий</p>	

Додаток 11.3. Порівняльна таблиця кераміки комплексу Гумельниця (варіант Болград-Алдень) та сабатинівської групи (1, 3 за: Бурдо 2015, рис. 4,1, 6; 1.2. за: Hansen et al 2011, abb. 68; 1.1, 3.1, 3.2. за: Frînculeasa 2016, pl. III, 1; pl. V., 8; pl. IV, 4; 2.1-2 b за: Бейлекчи 1978, рис. 43,8, рис. 48,9).

Сабатинівська група	Аналогії	
<p data-bbox="368 533 608 566">1. Березівська ГЕС</p> 	<p data-bbox="767 562 1050 595">1.1. Мелеештій-де-Жос</p> 	<p data-bbox="1222 551 1385 584">1.2. П'єтреле</p>
<p data-bbox="400 875 528 909">2. Шамраї</p> 	<p data-bbox="975 882 1238 916">2.1-2. Вулканешть II</p> 	
<p data-bbox="368 1236 608 1270">3. Березівська ГЕС</p> 	<p data-bbox="815 1218 975 1252">3.1. Коцатку</p> 	<p data-bbox="1238 1218 1366 1252">3.2. Сечу</p>

Додаток 11.4. Контакти сабатинівської групи . 1 – сабатинівська група; 2 – П’єстреле (Pietrele), 3 – Чалик (Cealîc), 4 – Болград, 5 – Вулканешть II (Vulcanешti II), 6 – Река Девня (Reka Devnia), 7 – Каїнари (Cainari), 8 – Кривий Ріг, 9 – Стрільча Скеля, 10 – Середній Стог, 11 – Семенівка, 12 – Роздольне, 13 – Путінешть III (Putineshti III), 14 – Скинтея (Scănteia), 15 – Дрегушень-Остров (Drăguşeni-Ostrov), 16 – Трушешть (Truşeşti), 17 – Хебешешть (Hăbăşeşti), 18 – Жура (Jura), 19 Олександрія, 20 – Ігрінь VIII, 21 -- Мелеештій-де-Жос (Mălăieştii de Jos), 22 – Новосельське I, 23 – Тараклія I (Taraclia I).

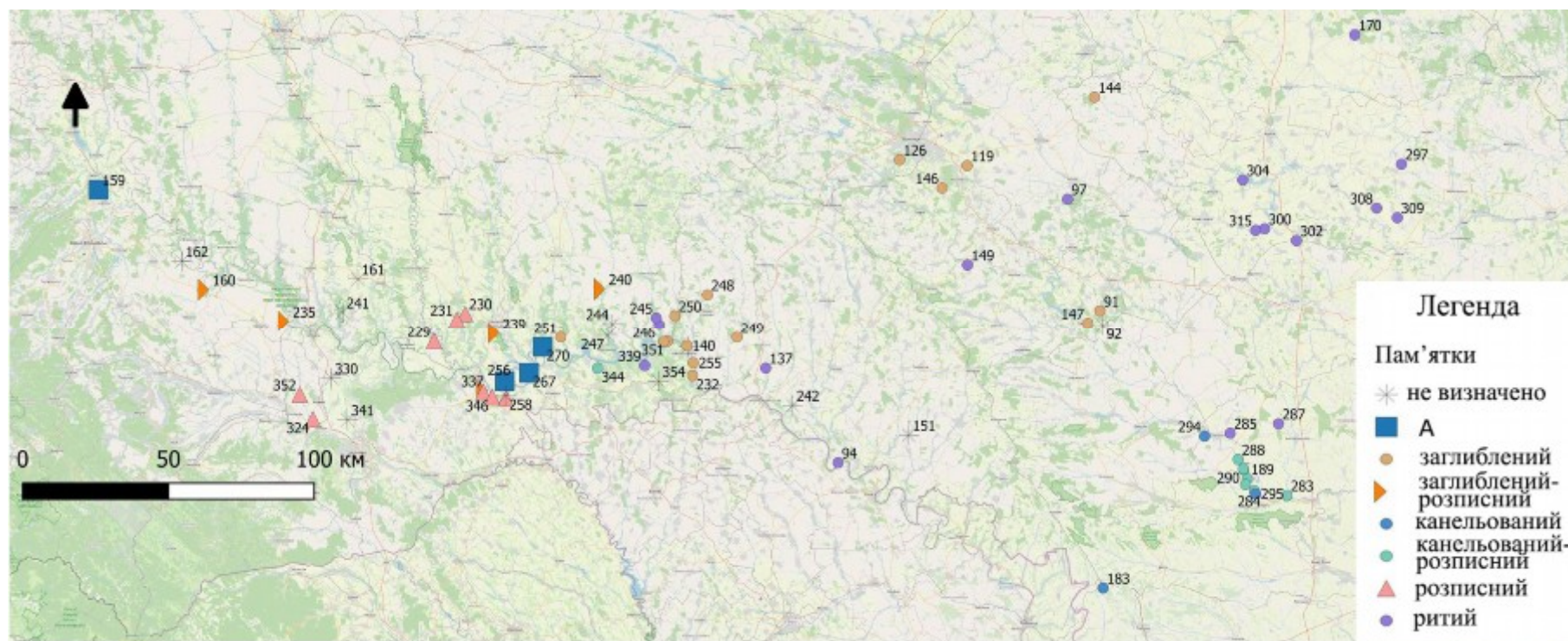

Додаток 12.1. Порівняльна таблиця керамічних комплексів сабатинівської і борисівської груп поселень.

	Група →	Сабатинівська					Мечиславка	Борисівська			
	Поселення →	Сабатинівка. I	Кам'яне- Завалля I	Козачий Яр I	Шамраї.	Тополі.		Борисівка (за: Радієвська 2003)	Плисків- Чернявка (за: Радієвська 1989)	Красноставка (за: Цвек 1980)	Зарубинці (за: Цвек 1980)
Столовий посуд	Заглиблений орнамент	717 (26%)	31 (19%)	54 (16%)	18 (15%)	240 (50%)	25 (56%)	58%	51%	~39%	~40%
	Канелюрний орнамент	821 (30%)	107 (63%)	102 (30%)	27 (23%)	131 (27%)	13 (29%)	37%	34%	~20%	~33%
	Фр-ти без орнаменту	111 (4%)	3 (2%)	166 (49%)	25 (22%)	100 (20%)	4 (8%)			~22%	~21%
«Кухонний» посуд		980 (36%)	6 (2%)	6 (2%)	15 (13%)	7 (1%)	3 (7%)	11,8%	15%	~16%	~6%
Розписний посуд		101 (3%)	2 (?) (1%)	2 (?) (1%)	4 (3%)	4 (?) (1%)		2 фр-ти		~2%	
«Степовий» посуд		16 (1%)	1 (1%)	8 (2%)	28 (24%)	2 (1%)		Одиничні фр-ти		~1%	

Додаток 12.2. Карта поселень Кукутень А-Трипілля Ві на території України з найпоширенішими стилями орнаментації столового посуду (поселення сабатинівської групи – 189, 283, 285, 288, 290, 295) .

Додаток 13. Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.

Список публікацій в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у закордонних фахових наукових виданнях:

1. Лобанова, М., Киосак, Д., 2020. Поселение Шамраи и некоторые вопросы межкультурных контактов в Среднем Побужье на этапе Кукутень А-Триполье В1. *Revista Arheologică*, XVI (2), с. 78-89.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.4957913>.

(Особистий внесок - 67% обсягом 0,8 д.а.)

2. Лобанова, М.А., Матвишина, Ж.Н., Киосак, Д.В. 2021. Проблема стратиграфии поселения Сабатиновка I и природные условия на Южном Буге в энеолите – позднем бронзовом веке. *Stratum plus*, 2, с. 31-52.

Режим доступу: https://www.e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/STM_DWL_BB6_9o3HRbE67Vlt.aspx (дата звернення 30.08.2021).

(Особистий внесок – 57% обсягом 1 д.а.)

3. Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Lobanova, M., Peresunchak, A., 2021. Kozachyi Yar 1: An enclosed Trypillian settlement on the Southern Bug River in Kozavchyn (Ukraine). *Praehistorische Zeitschrift* 96. DOI:

<https://doi.org/10.1515/pz-2021-2007>

(Особистий внесок – 50% обсягом 0,4 д.а.)

Статті у фахових наукових виданнях України:

4. Лобанова, М.А. 2019. Керамічні знахідки з трипільського поселення Тополі. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*, 30, с. 40-52.

5. Лобанова, М.А., 2020. Планиграфія трипольського поселення Сабатиновка I по матеріалам раскопок 1938-1939-х гг. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (33), с. 277-291.

Статті у інших наукових виданнях

6. Лобанова, М.А., 2014. Піддон фруктовниці з трипільського поселення Сабатинівка I. В: Світленко, С.І. та ін. (ред.). *Історичні етюди (Випуск 4)*. Дніпропетровськ: Пороги, с. 196-197.

7. Лобанова, М.А., 2016. Історія виокремлення пам'яток сабатинівського типу трипільської культури. В: Могилов, О.Д. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, Україна 16-18 травня 2016 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2016, с. 48-52.

8. Лобанова, М.А., 2021. Реконструкція плану трипільського поселення Сабатинівка I за архівними матеріалами. В: Немченко, І.В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, XIII. Одеса: ОНУ, с. 244-252.

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

Тези у збірниках матеріалів наукових конференцій

9. Лобанова, М., 2016. Моделі розселення трипільського населення в Північно-Західному Причорномор'ї. В: Шидловський, П.С. (відп. ред.). *ЛЮДИНА ТА ЛАНДШАФТ : географічний підхід в первісній археології*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції . Київ, Україна, 3-5 лютого 2016 року. Київ: Бібліотека Vita Antiqua, с. 72.

10. Лобанова, М.А., 2020. Стратиграфія поселення Сабатинівка I. В: Гаврилюк, Н.О. та ін. (ред.). *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В.В. Крапівіної: матеріали міжнародної археологічної*

конференції. Миколаїв, Україна 4-6 травня 2020 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2020. с. 26-27.

Участь у наукових конференціях

1. Конференція «Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпро, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 11.04.2014). Форма участі: очна.

2. V Всеукраїнська студентська археологічна конференція (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 16-18.05.2016). Форма участі: очна.

3. Наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Археологічні студії: проблеми та перспективи» (Київ, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 31.01.2018). Форма участі: очна.

4. Міжнародна конференція «Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини в Південно-Східній Європі» (Одеса, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 27-29.09.2018). Форма участі: очна.

5. II Міжнародна археологічна конференція «Археологія Східної Європи в первісну добу» (Миколаїв, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, 25-26.10.2019). Форма участі: очна.

6. III Міжнародна археологічна конференція «Ольвійський форум пам'яті В.В. Крапівіної» (Миколаїв, 4-6.05.2020). Форма участі: дистанційна (режим доступу виступу: <https://www.olbio.org/provedennye-meropriyatiya/3-ya-mezhdunarodnaya-konferencziya-olbicum-forum-g-nikolaev-2020/> [дата звернення: 08.07.2021])

7. Міжнародна наукова конференція «XIII читання пам'яті П.Й. Каришковського» (Одеса, Одеський національний університет імені

І.І. Мечникова, 12-13.03.2021). Форма виступу: дистанційна (за допомогою платформи ZOOM).

**Список публікацій, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

1. Лобанова, М.А., 2015. Внесок співробітників Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у вивчення Трипільської культури. В: Бачинська, О.А. та ін. (ред.). *Українське Порто-Франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії (Випуск 2)*. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, с. 65-69.

2. Демченко, О.В., Лобанова, М.А., 2016. Відносна хронологія ранньотрипільської пластики у світлі радіовуглецевого датування. *Записки історичного факультету*, 27, С. 28-37.